

Дар фејсбук ба гурӯҳи Китобхона
ҳамроҳ шуда, садҳо китоби дигарро ба
таври ройгон аз худ кунед

Академик Раҳим Масов

Таърихи тоҷикон бо мӯҳри "комилан сиррӣ"

Бахше аз таърихи ғошнавудаи
тоҷикон дар аввалҳои қарни XX

Нашриёти "Дониш"
Душанбе — 1996

Ба номи ҳудованди бахшандаи меҳрубон

Ин китоб ба ифтихори панҷумин солгарди ҷашни истиқлоли Ҷумҳурии Тоҷикистон, 675-солагии зодрузи Шайх Камоли Хуҷандӣ ва Савзумин Анҷумани Байналмилали тоҷикон нашр шудааст.

Чанд ҳарфе пиромуни тарҷумаи ин китоб

Хангоми тарҷумаи китоби ҳозир, пеш аз ҳама завқи хонандагони тоҷик ва низ ҳамаи форсизабонон дар мадди назар будааст. Хатталимкон кӯшиш шудааст, ки кӯчактарин нуктаи китоб фуруғзор нашавад. Барои суҳулати қори хонанда (бавижа хонандаи тоҷик) дар заминаи ошноӣ бо истилоҳот дар охири китоб вожаномаи мухтасаре дода шудааст.

Дар мавриди гузিনিши вожаҳо ва истилоҳот ҳамеша кӯшидаем, ки нахуст аз вожаҳои ноби форсии тоҷикӣ ба қор гирем ва танҳо дар сурати лузум ва адами муродифоти форсӣ, аз вожаҳои арабӣ ва аврупоӣ истифода ба амал омадааст. Қуллан дар забони тарҷума як забони миёнае, ки барои ҳама мафҳум бошад, ба қор рафтааст; зимни хондани ин китоб хонандаи тоҷик ба ҷуз мӯхтаво бо калимот ва истилоҳот низ ошноӣ пайдо хоҳад кард.

М.С.

Номи китоб: Таърихи тоҷикон бо мӯҳри «қомилан сиррӣ»

Муаллиф: Академик Раҳим Масов

Мутарҷим: Милоди Сугдинаҷод

Ношир: Интишороти «Дониш»

Душанбе, 1996

Чоп: аввал (ба забони форсии тоҷикӣ)

Шумори нусха: 3000

ФЕХРИСТИ МАТОЛИБ

Сухане дар бораи ин китоб (Лоик)	5
Пешгуфтор	12
Фасли якум. Тавсифоти таърихиву нажодӣ. Теъдод ва радабандии аҳолии Осиёи миёна қабл аз истик- рори Ҳокимияти Шуравӣ ва марзбандии миллий.	17
Фасли дуввум. Тақсимои милливу давлатии Осиёи миёна. Мувоҳисот ва ихтилофи назарҳо пиромони баъзе минтақаҳо ва шаҳрҳо.	70
1. Таърихчаи масъалаи марзбандии миллий.	70
2. Таъсиси давлатҳои нав дар Осиёи миёна.	78
Хулосаи матолиб	112
<i>Замимаҳо:</i>	
Назари шарқшиносони рус дар бораи тоҷикон (1835-1924)	124
Гузориши тунднависишудаи ҷаласаи кумисияи махсуси арзии дафтари Осиёи миёнагии Кумитаи марказии Ҳизби кумунисти (болшевикони) Русия* дар бораи марзбандии миллий.	147
Роҳнамои номи рафиконе, ки дар баррасии масъалаи марзбандии миллии ҷумҳуриҳои Осиёи миёна, дар ҷаласаи дафтари тадорукотии Кумитаи марказӣ (4 июни 1924) ширкат карда буданд.	180
Роҳнамои номҳои коркунони олирутбаи хизбиву давла- тии Осиёи миёна, ки мустакиман дар марзбандии миллӣ ва давлатии Осиёи миёна ширкат кардаанд.	183
Ихтисорот	188
Вожанома	189

* КМ ХК(б)Р - аломати ихтисории иборати Кумитаи марказии Ҳизби кумунисти (болшевикони) Русия аст, ки дар ин китоб ба қор рафта.

Сухане дар бораи ин китоб*

Лоик Шерали

Даргули ҳафтодсоли Ҳукумати Шуравӣ пиромони таърихи Осиёи миёна ва халқҳои маскунӣ он, ихтиёран ба Русия ҳамроҳ шудани Осиёи миёна (дар ҳоле, ки русҳо онро ишғолаш карда буданд) аз марзбандии сарзамини Варазруд (Вароруд), ки И.А. Зеленский онро «табартаксим» номида буд, дар ҷаҳорҷубаи идиюлужии ҳоким китобҳои зиёде навишта шудаанд, ки аз «иттиҳоди шикастнопазири ҷумҳуриҳои озод» (ва дидем, ки ин иттиҳод дар як ҷашм задан аз ҳамроҳи хурд) «дӯстии ҳалалнопазири халқҳо», «халки ягонаи шуравӣ» бо як сабақ маром суҳан мерафт. Ин китобҳо аз «гузаштаи тира ва ояндаи дурахшон» суҳбат мекарданд, аммо ҳамагӣ аз тааммуқи андеша, тахлили баррасии ҳолисонаи илмиву ториҳӣ, ҳақиқат ва адолати иҷтимоӣ оӣ буданд. Дар бораи ин ки мардумони Осиёи миёна дар масири ториҳ кай пайдо шуданд, аз кучо омаданд, ҷи гуна шакл гирифтанд, то замони табартаксими марзҳо ҷи сарнавишт ва саргузашти ториҳӣ доштанд, ҷи шаҷара, ҷи ному нишон, ҷи собиқа, ҷи ҳувийят, ҷи фарҳангу саҳми фарҳангӣ дар тамаддуни башар доштанд, суҳани росту кавибунёд кам хондаем, ё ҳеҷ нахондаем. Аз ин китобҳо хондаем, ки марзбандии Ҷумҳуриҳои Осиёи марказӣ бо ҳусни тафохум, иттифоқи оро ва салоҳдиду ризоияти халқҳои сокини он сурат гирифта, дар ҳоле, ки ин масъала натиҷаи сиёсати миллии дилхоҳи ленинӣ будааст...

Аммо ҷун китоби тозаи донишманди ғаҷори тоҷик, ториҳшиноси шерҷигар Раҳим Масов «Таърихи тоҷикон бо муҳри комилан сирри»-ро меҳонем мисли рӯзи равшан мебинем, ки сурати воқеӣ ва ториҳии ин амали хиёнатбор ҷи ҳолу хатҳо ва доғу

* Ин пешгуфтор аз русӣ тарҷума нашудааст, балки муаллиф онро нахуст ба ҳамин забони форсӣ навиштааст.

чароҳатҳо доштааст. Академик Раҳим Масов «даштҳои худро
рифъат бахшида, кӯҳҳои дигаронро паст назада» (таъбири шоири
шаҳири қазок Олжас Сулаймонӯф) муътамад ва асосманд, бо
мадорики яқруву яқпахлуи тоҷикӣ, бо иқтибосҳои пурдонтарин
ховаршиносони ҷаҳоншумул, далелҳои қотеъи ҳаттиву бостон-
шиносӣ, мавод ва асноди сарбамӯҳри сандукбанди тоҷикӣ собит
мекунад, ки он ҳама китобҳои сохтагӣ ва мурдахун фарсахҳо аз
илми истинодӣ ва истидлолӣ дур будаанд. Ин китоб аз назари
аввал дунболаи китоби машҳури ӯ «Тоҷики табартаксим» (Ду-
шанбе 1991) намудор мешавад, аммо чун ба муҳтавои он ошно
мешавед, мӯй дар баданатон синон мешавад, дил реш-реш, ҷигар
лахта-лахта хун мешавад, агар дилу вичдону инсофи волои
инсонӣ дошта бошед. Ин китоб танҳо як қори илмӣ нест, балки
достонест пур аз ашқу хун, пур аз оҳу фарёд, навишта бо забони
аснод, балки ғоҷианомаест аз худии худро куштанамон гоҳо ба
дасти худ, гоҳо ба дасти душманон... Ин китоб бо хуни дил иншо
шуда ва боястӣ ҳар тоҷики пурҷигар онро бо хуни дил бихонад ва
бидонад ки қӣ будаеҷ ва қӣ ҳастеҷ, аз қучо будаеҷ, ба қучо
расидаеҷ ва қиву қихо моро ба ин партгоҳи ҳалокат қашонда-
анд?...

Аз ғачеътарин ва марғбортарин амалҳо ва омилҳо, ки дар
умури марзбандии сиёсиву маъмурии маҳдудаи Тоҷикистони
имрӯза (пораяке аз Ҳуросони бузург!) аз байни сатрҳои ин китоб
ба ҷашм меҳӯрад, ин аст ки шоир фармуда:

Боқам аз турқони тирандоз нест,

Шеваи тираваронам мекушад.

Ҷои баҳс нест, ки душман душман аст, ғосиб ғосиб аст
каждум каждум аст ва бояд билошак неш бизанад. Турқони
тирандоз аз замони Сомониён ғаразашон маълум буд ва имрӯз
ҳам маълум аст, аммо шеваи тироварони худӣ, яъне зодағони
миллати худамонро, ки ин қадар ҳиёнатҳои сангин ва нангинро
ба халқи худ раво дидаанд, қӣ сон таъбир қунем? Оҳ, оҳ дилам
дорад метарқад, дар ин кишвари сангистон намедонам сарамро
ба қадом санг бизанам?

Бибинеҷ: Файзулло Ҳоҷаюф (дар шиноснома узбак, аммо
аслан тоҷик!) ба ҳайси райисӣ нозирони халқии Ҷумҳурии Халқии
Бухоро аввалин қоре, ки сомон меқиҳад, забони тоҷикиро аз

мактабҳои Бухоро тард мекунад; Абдулло Раҳимбоюф (дар шиноснома узбак, вале аслан тоҷик!) ба ҳайси райиси Кумисиюни марзбандии Осиёи марказӣ таркиби халқҳои Осиёи марказиро асосан узбакҳо, қирқизҳо, туркманҳо ва дигар халқҳои камнуфус ё хурд қаламдод мекунад ва тоҷиконро ҳатто дар шумори «халқҳои хурд» намегирад. Ҳатто барои омӯхтани матни мардуми Бухоро ба Бухоро махсус сафар мекунад, гуё аз Миррих тоза ба руи замин афтода бошад ва дар ин шаҳр тухми тоҷикро намебинад, ба ҳарфҳои Абулқодир Мухйиддинуф (низ дар шиноснома узбак, аммо аслан тоҷик) ин марди дар аввал туркзада, баъд аз хиёнаткориҳои худ ва пайравони худ нисбат ба халқи худ - халқи тоҷик, пушаймон ва хокбарсар, як сари муътино намекунад, ки меғуяд ва собит мекунад, ки дар Бухоро ба чӯз маҳаллаи Дурман, ки панҷ ё шаш хонавода ба узбакӣ гап мезананд, дигар мардум саросар тоҷиканд. Абдуррауфи Фитрат - туркзада (дар шиноснома узбак ва аслан тоҷик) беш аз ин навиандаи тоҷик, маорифпарвар ва ислохталаби тоҷик ба ҳайси узви Дафтари сиёсии Кумитаи марказии Ҳизби кумунисти Бухоро дар Бухоро ва Самарқанд бо ҳамсулуконаш барои ба забони тоҷикӣ ҳарф задан 5 рубл ҷарима меситонд. Абдурраҳим Ҳочибоюф (дар шиноснома узбак, аслан тоҷик) дар талоши Самарқанд ба манзалаи пойтахти Тоҷикистон меғуяд, ки алҳол дар Тоҷикистон ҷангҳои босмачигарӣ давом дорад, байни Самарқанду Тоҷикистон роҳ нест, мо дар деҳаи Қаратоғ ё Душанбе пойтахт месозем. Таззодро бибинед, ки Тошқанд бо 1/3 узбак будани нуфусаш пойтахти Ўзбекистон мешавад, аммо Самарқанд, ки аз қадимтарин шаҳрҳои тоҷикон аст, пойтахти Тоҷикистон шуда наметавонад. Оё масхарагии тоҷик нест, ки қадимтарин халқи бумии Осиёи марказӣ дар Бухоро ва Самарқанд давлати бузурги Сомониёнро бунёд ниҳода, забону фарҳанг ва ҳувияти миллии худро шукуфойӣ ва рифъат бахшидааст, омада-омада дар деҳаки Қаратоғ (Қуҳи сиёҳ - вожаи туркӣ) ё Душанбе пойтахт бисозад?

С. Ҳочануф сарвари қирқизҳо (қазоқҳо) исрор мекунад, ки Самарқанд, Хучанд ва Сурхондарё ба тоҷикон мутааллиқ бошад, қасе уро дастгирӣ намекунад, зеро дар кумисиюни марзбандӣ ягон тоҷик набудааст, на-на, будааст: Файзулло Ҳочаюф

ва Абдулло Раҳимбоёф, аммо узбакзада, хама чо паллаи тарозу-ро ба суди узбакон мегардонанд.

Дар ҳайати ҳозирини маҷлис ва машваратҳо ва тасмимгириҳо тақсимбандии марзҳои Осиёи марказӣ намоёндаи рус, украин, лотиш, литвунӣ, казок, туркман, узбак будааст, аммо тоҷик на. Зеро об аз саргах гилолуд аст: ғамхори халкҳои мазлуми Шарк Ленини фаровонхирад аз вучуди тоҷик ном халке дар Осиёи марказӣ ҳарфе намедонистааст ва Абдулло Раҳимбоёф, ки бо ӯ кор кардааст низ намедонистааст, ё аз тарси чони худ нодида гирифтааст. Бештар аз ин, аз ҳайати кумиссионӣ марзбандӣ донишмандони бузурги тоҷикии Осиёи марказӣ В.В. Бортулд, С. Айний, М.С. Андреюф, А. А. Семёнуф барканор карда мешаванд то парда аз рӯи ҳақиқат набардоранд. Бад-ин минвол ин маҷлис ва машваратҳо - маҷлис ва машваратҳои қўрони тоҷик ва ҳудфурушони миллати тоҷик будааст. Чунон ки мебинем ба қавли Носири Ҳусрав «аз мост ки бар мост» ё ба қавли шоире:

Оташ ба ду дастӣ ҳеш бар хирмани ҳеш

Ман худ задаам, чи нолам аз душмани ҳеш.

Аммо баъдтар ҳарчанд кор аз кор гузашта буд ва охани сард қўфтанҳо суде надошт, Нусратулло Маҳсум, Шириншо Шотемур, Абдулло Раҳимбоёф, Чинор Имомуф, Абдулрахим Ҳочибоёф (низ дар шиноснома узбак, аммо аслан тоҷик) ки соли 1924 чанде барои ҷумҳурии ҳудмухтор ва чанде барои вилояти ҳудмухтори Тоҷикистон дар ҳайати Ўзбекистон ризоят дода буданд, барои аз ҳайати Ўзбекистон берун омадан ва бунёди Ҷумҳурии мустақили Тоҷикистон талошҳои бедареғ карданд. Нусратулло Маҳсум, Шотемур, Абдулқодир Муҳйиддинуф ва Абдулрахим Ҳочибоёф дар ин талошҳо сари ҳудро бохтанд. Аммо боз ҳам талошҳои ҷомилан ба субут нарасид. Самарқанду Сурхондарё дар ҳайати Ўзбекистон боқӣ монд. Дар ин маврид ҳатто баркиёи «падари халкҳо» - И. Сталин, ки ба ифтихори таъсиси Ҷумҳурии ҳудмухтори Тоҷикистон ирсол карда буд ва дар он омада буд, ки «тоҷикон тоҷикии ғание доранд» ва ба тоҷикон мурочиат шуда буд, ки «ҳудро пиромони фарзандони содики Ватани ҳеш муттаҳид созед ва ба тамоми машрикзамин нишон бидихед, ки шумо ворисони шоистаи аҷдоди худ ҳастед, ки дирафши озодиро муҳкам дар даст доштанд» суде набахшид.

Сталин бо он ҳама чаббориву каххорӣ дар ин марҳилаи сарнавиштсоз ба тоҷикон инояте накард. Ба гунахкории худ ва дигар туркзадагон иқрор кардани Абдулқодир Мухйиддинуф «ки мо ин хиёнаткориро сар кардем (яъне инкор кардани тоҷиконро! Л.Ш.) хатой худро ба гардан мегирем ва меҷоҳем ислоҳ бикунем» низ баъд аз аруси хинобандон буд...

Бад-ин гуна, ба тоҷикон чор сангу чор дараи танг расид ва ба кӯхҳо рондани тоҷикон ва сарқуб кардани рӯҳи тоҷиконро муҳри нанговари тоҷики «дастомуз» сабт кард... ва сарқуб кардани рӯҳи тоҷикӣ дар Самарқанду Бухоро ва дигар манотиқи тоҷикнишини Ёзбекистон бо он ҳама шиорзаниҳои дурӯғини «дилимиз биру тилимиз бошқа» давом дорад...

Бо ин ҳама рӯҳияи тоҷиксизӣ, беадолатӣ, бедодӣ, қудратталабӣ ва кидматҷӯӣ дар як маврид бояд эътироф кард, ки узбакон бо бедорию хушёрӣ ҳамагонӣ бо «ҷустию туркӣ» (таъбири Мавлавӣ) бо «узбакию зуракӣ» (таъбири халқӣ) бо истифода аз сиёсатҳои бемояи ҳазоррӯя, аз ниру ва мағзҳои намоёндагонӣ чандин миллат, ба хусус аз нохудоҳои ва худфаромӯшии тоҷикони узбакшуда ва ё тоҷикони хонашери майдонғариб, ҳулоса аз ҳама дору даста, давлати қавӣ ва пахновар сохтанд. Аммо мо бо «ҷустию тоҷикӣ» (таъбири Мавлавӣ) дар гурбараваки сандалӣ пинҳон шуда, яқдигарро пешпой дода, чор санги қӯхистонро Ватан хонда (шукри қисмат, ки лоақал ин Ватанро ҳам дорем!) ба вартае расидем, ки ҳуни ҳамдигарро мерезем... сад дарег ва хайфи он фарҳанги оӣ!...

Аммо дар ин бора, ки дар Ёзбекистон ҳама тоҷиконро ҷабран шиносномаи «узбак» дода, нуфуси узбаконро зиёд сохта, тоҷиконро оҳиста-оҳиста ба «сирф» расонидаанд ва расондани ҳастанд, ман ба дили худ имон дорам, ки бо шиносномаи узбакӣ тоҷики сарбаланд, нофармон ва шахсар узбак намешавад, дар дили ӯ оташи суғдӣ бокист, дили ӯ, ҷавҳари ӯ, аслу зоти ориёӣи ӯ бо ҳазорон ҷилд шиносномаи узбакӣ ба ин зудӣ ва осонӣ зудуда нахоҳад шуд.

Аз он ки дар Ёзбекистон то имрӯз арсаи забони форсии тоҷикиро танг мекунанд ва шароити мусоидеро барои густариши он фароҳам намеоваранд, як нуктаро бояд бигӯям, ки бародарони узбак ҳар қадар забони форсии тоҷикиро хор кунанд он

кадар худашон зарар мебинанд. Зеро як вақт иншооллох дар Ўзбекистон низ хирадмандони волоҳиммате хоҳанд пайдо шуд, ки ҷаҳли чингизиро раҳо карда, бо камоли поси торих зарурати омӯхтан ва донистани забони форсии тоҷикиро дарк хоҳанд кард, зеро тамоми осори гузаштаи узбакхоро бидуни донистани забони форсии тоҷикӣ ва арабӣ шарҳу тафсир ва тарҷума наметавон кард. Забони имрузаи узбакӣ ҳам бидуни истифодаи фаровон аз забони форсии тоҷикӣ ва арабӣ ғайи нахоҳад шуд. Бародарони узбак ин ҳақиқати торихиро фаромӯш накунанд, ки аксар бузургони илму адабашон зуллисонайн буданд (дӯстии Алишер Навоӣ ва Абдурахмони Ҷомӣ мисоли боризи ин гуфта аст), ҳам бидонанд, ки бузургоне мисли Ҳамза Ҳакимзода Ниязӣ, Мухтор Ашрафӣ, Абдуллоҳ Қаҳҳор, Комил Ёрматуф ва бисёр шахсиятҳои барҷастаи дигар тоҷик буданд. Имруз ҳам милёнҳо тоҷик дар ватани торихии худ бо шиносномаи узбакӣ барои қудратмандӣ ва шуқуфойӣ Ҷумҳурии сохибиistikлоли Ўзбекистон хидмат мекунанд.

Ҳамчунин дар Тоҷикистон зиёда аз як милён узбак (бо қавму шоҳу шоҳчаҳо) зиндагӣ мекунанд ва тоҷикон арсаи забони онҳоро танг накардаанд, поспурти тоҷикӣ надодаанд ва ба ин амр эҳтиёче ҳам нест. Бузургворӣ бояд аз ду тараф баробар зохир шавад... Он тавр нашавад, ки «дунёро об зер кунад, мурғобиро об то зону» бошад.

Суханро ин ҷо қутоҳ мекунам. Ростиро, аз хондани китоби Раҳим Масов хаста ва дилшикастаа шудам. Бахудо, он ҳама зулму бедоди торихро наметавон тани танҳо таҳаммул кард. Аммо ҷи метавон кард?

Халқи тоҷик дар Осиёи миёна

*Донӣ танҳо дар осӣи замона...**

Аммо бо ин ҳама эҳсоси танҳой ва нағмеи умедворам, ки ҳар тоҷики ҷавҳардор сафинаи лангардори Раҳим Масовро бихонад ва бидонад ки дӯсту душманаш кист? Бихонад, бидонад ва ду дастро ба занах сутун намуда биандешад, ки оё он «тоҷики гарданкашу лашкаршикан» (Хусрави Дехлавӣ) кучо шуд? Оё он

* Аз муаллифи пешгуфтор (Лоик).

«чангиҳои номии Бухорову Самарканд, ки аксар марғелонӣ (сорт, тоҷик) мебошанд» (Мухаммад Захируддини Бобур) кучо шуданд? Бихонад ва бидонад, ки «сустию тоҷикӣ» чӣ балохое ба сараш овардааст. Бихонад ва бидонад, ки бидуни дифоъ аз ифтихорот ва мукаддасоти миллий, бидуни дифоъ аз ватан, модар, ору номуси миллий ва фарри ориёӣ наметавон худро соҳибватан хонд. Ва боз барои хусни хотима як рубоии Мавлоно Чалолуддини Балхиро, ки аслан тоҷики Вахшонзамин буда, аммо гоҳ-гоҳ даъвогарони камфарҳанг туркаш хондаанд, меоварам ва умедворам, ки ба дарунмояи он андармерасед:

*Ман банди он қавм, ки худро донанд,
Ҳар дам дили худро зи ғалат бирӯнанд.
Аз зоту сифоти ҳеш созанд китоб,
Феҳристи китобро аналҳақ хонанд.***

Январӣ соли 1995.

** Дар тарҷумаи русии китоб ба ҷои ин рубой, рубоии Мавлоно Абдурахмони Ҷомӣ оварда шудааст.

Ба ин пурсишҳо ҳатталимкон бояд посухҳои бегаразона дода шавад. Ба сабаби парҳез аз такрори ғайризарури, мутамаркиз кардани таваҷҷуҳ ба масоили ки ба бахонаҳои мухталифи сиёсӣ, идеология (идиолужик) «ба хоҳири дустӣ дар миёни халқҳо» дар замони худ мавриди мамнӯбияти ақид қарор дошт, бисёр муҳим буд. Муҳаккикон аз тарси он, ки саҳт мучозот наshawанд, аз инъикоси ҳақоики тории парҳез мекарданд. Барои онҳо навиштан дар бораи матолибе ки дар ҷаҳорҷуби сиёсати ҷизбӣ намегунҷид, мамнӯ буд. Бо вучуде ки тамоми манобеъи иттилоотии мамнӯ ва аснод ва бисёре аз китобҳо дар оршиvҳои ҷизбӣ ва китобхонаҳои вижа мавҷуд буд, вале муҳаккикон ба онҳо дастрасӣ надоштанд.

Муаллиф дар асари қаблии худ «Тории табартаксим» (Душанбе, 1991) умдатан иштибоҳоти фоҳишоро, ки дар ҷараёни марзбандии милли дар ҳаққи миллати тоҷик эъмол шуда буд, мавриди баррасӣ қарор медиҳад. Кумисиюни тоmmулихтиёри узбакӣ, ки аъзош ба заҳри понтуркизм огушта буданд, ҳақиқати мавҷудияти тоҷиконро ҳамчун миллат ва ҳаққи онҳоро бар сарзаминҳои тории худ, комилан инкор мекард; дар натиҷа аҳолии тоҷикро ба зур ба манотики қухистонӣ ва водихи танг меронданд.

Нодида гирифтани эҳи ҷараёнҳои понтуркизм, ки тоҷикон аз он суҳан мегуянд ва русҳо низ нигарони эҳи он дар Русия ҳастанд, ғайримумкин аст. Н.А. Нарочницкая муаррихи рус дар аввалин кунгураи байналмиллалии русҳо, ки дар 26-28 май соли 1993 дар Маскав баргузор гардид, пирумунӣ пайдоиши идеяи «Туруни бузург» матолибе ироа дод ва аз ҷумла гуфт: «Дар Туркия нақшаҳое (харитаҳое) мунташир шуда, ки сарзаминҳои ҳавошии баҳри Сиёҳ, Қрим, Қафқоз, Арманистон ва Гурҷистон бо Туркия бо як ранг нақшош шудааст ва аломатҳои ҳаракат ба суи Тотористон ва Бошқирдистон дар он қашида шудааст, ки шиори «Туркҳо муттаҳид шавед!» бар руи он навишта шудааст.¹

Дар ин китоб ихтилофи назарҳо миёни раҳбарони узбакҳо, қазокҳо ва туркманҳо ва пирумунӣ марзбандиҳои милли ба таври муфассал мавриди баррасӣ қарор мегирад, ки қаблан

1. Нарочницкая Н.А. Геополитическая миссия России. 1 Всемирный Русский Собор. Первый этап: Российская соборная мысль. 26-28 май соли 1993, М., 1993, саф. 24.

ба сабабҳое ки имрӯз маълум аст, чизе навишта намешуд. Муаллиф хангоми баррасии ин масъала, ки кадом як аз ақвоми кунунии Осиёи миёна ба ростӣ бумиёни қадимии ин минтақа махсуб мешаванд, асосан ба таҳқиқоти шарқшиносони номӣ пиромуни ториhi мардумони Осиёи миёна ва хиттаи Туркистон, ки замоне ба императории Русия тааллуқ дошт, истинод мекунад.

Пеш аз ҳама бояд гуфт, ки дар байни шарқшиносон, мактаби шарқшиносии рус саҳми бузурге дар таҳқиқоти беғаразона ва казовати айнии ториhi тоҷикон ва дигар ақвоми ҳамсоия онҳо дар Осиёи миёна дорад.

Далойили ғайри қобили инкоре, ки ин муҳаққикон дар пажӯишҳои худ овардаанд, бар ин гувоҳӣ медиҳад, ки қадимтарин бумиёни Осиёи миёна тоҷикон мебошанд. Муҳаққикони казок, қирқиз ва туркман низ бар чунин ақидаанд, ба истиснои муҳаққикони узбак, ки ба таври ғайривоқеъ қавми худро бар ҳилофи наҷодшиносии ториhi ақвоми Осиёи марказӣ қадимӣ нишон медиҳанд.

Муаллиф барои нахустин бор, аз маохиз ва асноде истифода карда ки қаблан ба унвони асноди сиррӣ (махфӣ) хориҷ аз дастрас буд. Ин маохиз аз ҷониби «Маркази ҳифз ва таҳқиқи асноди ториhi навини Русия» дар ихтиёри мо гузошта шуд, ки шумораи онҳо ба қарори зайл аст: маҳзани (фонди) 17, сабти шумораи (опись) 2, парвандаи 154; маҳзани 17, сабти шумораи 3, парвандаи 431, 443, 468; маҳзани 17, сабти шумораи 84, парвандаи 485, 508, 738, 739; маҳзани 17, сабти шумораи 112, парвандаи 566; маҳзани 62, сабти шумораи 2, парвандаи 87, 88, 100, 101, 102, 105; маҳзани 558, сабти шумораи 1, парвандаи 6556, 2694, 3244, 3245, 3414.

Муаллиф аз раҳбарон ва кормандони ин марказ барои кумак ва интиҳоби асноди арзишманд пиромуни ториhi марзбандии миллий ва сохтори давлатии мардумони Осиёи миёна самимона сипосгузор аст.

Муаллиф ҳамчунин аз Ю. Малтсев, А.К.Мирбобоюф ва У.Ишонқулов барои омода кардани мадорик ва нақли қавлҳои ғасли «Назари шарқшиносони рус дар бораи тоҷикон»² мута-

2. Ин мавод акнун аз нигоҳи китобиносии ҳеле қамеб шудааст. Аглаби навиштаҳои қабл аз инқилоб танҳо як нусха боқӣ мондааст ва аз ин рӯ арзиши ториhi онҳо ҳеле зиёд аст. -Р.М.

шаккир аст.

Мо ба равшан кардани он сафаҳоте аз торихи мардуми тоҷик мепардозем, ки қаблан комилан сирри буд ва дар замони Шуравӣ аз ҷониби назарияпардозони сохтмони «ояндаи дурахшон»-и мардумони Иттиҳоди Шуравӣ саҳт посдорӣ мешуд. Назарияпардозони Шуравӣ қўшиш мекарданд, ки масоили муҳими торихӣ ба вижа пайдоиши халқҳои алоҳида ва тааллуки наҷоди онҳо, истило бар аҳолии бумӣ ва сарзаминҳои онҳо, аз онҳо худ кардани маънавият ва фарҳанги қавмҳои тасхиршудаҳо аз мардум пинҳон бидоранд. Кутуб ва асноде ки дар ин бора гувоҳӣ медиҳанд, тахти кунтрӯл ва сонсури кумитаи хосе қарор дошт. Интишор, нақли қавл ва ҳатто бозғӯ кардани муҳтавои чунин таҳқиқоте ақидан мамнӯъ буд.

Имрӯз дар ин бора бидуни тарс аз барчасби (тамғаи, ярилиқи) миллатгароии буржуазӣ ва муҳолифат бо интернатсионализм ва «дўстии халқҳо» метавон озодона сухан гуфт ва навишт. Акнун барои мардуми тоҷик донишҷӯи ҳақиқати торихӣ на танҳо мӯяссар, балки зарур аст. Фақат бо донишҷӯи ҳамаи ҳақҳои торихӣ, ки мардуми тоҷик - ин миллати халқу мутафаккир ва дар айни ҳол ранҷашида метавонад дубора ҳам аз лиҳози фарҳангӣ ва ҳам аз лиҳози иҷтимоӣ эҳё шавад.

Муаллиф.

Дар фејсбук ба гурӯҳи Китобхона
ҳамроҳ шуда, садҳо китоби дигарро ба
таври ройгон аз худ кунед

Фасли якум

Тавсифоти торихиву нажодӣ,
теъдод ва раддабандии кавмҳои Осиёи миёна
то истикрори Ҳокимияти Шуравӣ
ва марзбандии миллӣ

Дар остона ва дар раванди баргузории марзбандии миллӣ дар соли 1924 понтуркистҳо тоҷиконро ба унвони қадимтарин мардуми бумии Осиёи миёна қабул надоштанд. Ба тасаввури онҳо тоҷикони Бухоро, Самарканд, Хучанд, Фарғона ва манотиқи дигар узбакҳое буданд, ки забони эрониро пазируфтаанд.¹ Понтуркистҳо дар робита бо муайян кардани тоҷикони қухистонӣ бо мушкilotи саҳт рӯ ба рӯ буданд, зеро ин мардум аз нигоҳи вижагиҳои забонӣ, нажодӣ ва мардумшиносӣ бо нажоди турк ҳеҷ вачҳи муштарак надоштанд. Вале танҳо ба далели муштарак будани забони тоҷикӣ (форсӣ) байни эронӣён ва тоҷикон, қўшишҳое вучуд дошт, то аҷдоди тоҷиконро ба қабилҳои эронӣ шарқӣ марбут созанд.²

Ҳарчанд ки бармабной пажӯҳишҳои сершумор бо истифода аз осори ҳаттӣ ва бостоншиносӣ собит шудааст, ки тоҷикон қадимтарин мардуми бумии Осиёи миёна маҳсуб мешаванд, вале понтуркистҳо, қирқизҳову узбакҳо ва туркманҳоро аз ҷумлаи нахустин бумиёни ин минтақа мешумурданд. Чунин тасаввуроти фиребанда ва гумроҳкунандае ба вучуд меояд, ки дар таксимоти сарзаминҳо ба ҷумхуриҳо ва вилояти мустақил ва худмуҳтор, ба таври қулӣ афроде ноогоҳ ширкат доштанд, ки ҳудро роҳбари миллӣ медонистанд, дар ҳоле ки воқеият чунин нест.

Ба фикри мо, бузургонечун Бӯалӣ Сино, Рӯдакӣ, Фирдавӣ ва сойири уламо, шуаро ва нависандагоне, ки дорои шӯҳрати ҷаҳонӣ ҳастанд, аз тоҷикони даврони бостони мардуми тоҷик ба

1. Тибқи гуфтаи Садруддин Айний понтуркистҳо иддао мекарданд: «Дар Осиёи Миёна қавме ба номи тоҷик вучуд надорад; тоҷикон ҳамон узбакҳое ҳастанд, ки тахти таъсири эронӣён ва мадраса забони модарии худ, яъне забони узбакиро аз ёд бурдаанд». Нақли қавлаз китоби: Ҳолида Айний. Ҳаёти Садруддин Айний. Душанбе, 1982, саф. 72-73

2. Б.Ғ. Ғафуров. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. М.: Наука, 1972, саф. 208.

хубӣ огоҳ буданд. Ағлаби муҳаккикон, ки дар замони баъд аз инкилоб пиромуни тоҷикистон зинда буданд ва дар таҳаввулоте, ки аз ҷониби Ҳокимияти Шуравӣ сурат мегирифт, фаъолона ширкат доштанд. Таҳқиқоти вижаи В.В. Бартолд, М.С. Андреев, А.А. Семенов ва муҳаккикони дигар роҷеъ ба тоҷикистон хеле шухрат дошт.³ Чунон ки акнун маълум мешавад, роҳбарони хизбви шуравӣ дар Тоҷикистон аъам аз русҳо ва онҳое ки машмули кумисиюни марзбандӣ буданд, аз гузаштаи тоҷикистон тоҷикон комилан мутталаъ буданд.

Шоёни тавачҷӯх аст, ки хатто худ И.В. Исталин (Сталин) бо тоҷикистон даврони бостони тоҷикон ошноӣ дошт. Дар паёми табрикии Кумитаи марказии Хизби кумунисти (болшевикони) Иттиҳоди Шуравӣ ба И.В. Исталин (Сталин) дабири кулли Кумитаи марказии хизб ба мардуми тоҷик ба муносибати эълони Ҷумҳурии худмухтори Тоҷикистони шуравии сусиёлисті гуфта мешавад:

«Дурӯд бар Тоҷикистон - ҷумҳурии ҷадиди захиатқашони Шуравӣ, ки дар дарвозаи Хиндустон қарор дорад. Самимона орзуманди муваффақияти захиатқашони Тоҷикистон дар табдили ҷумҳурии худ ба як ҷумҳурии намуна дар миёни кишварҳои Шарқ ҳастам.

Тоҷикон тоҷики ғаний доранд; қобилиятҳои созмондиҳӣ ва сиёсии онон дар гузашта аз ҳеҷ қас пинҳон нест.

Захиатқашони Тоҷикистон! Фарҳанги кишвари худро ғаний қунед, иқтисоди онро таракқӣ диҳед, ба захиатқашони шахру деҳот қумак расонед, бехтарин фарзандони ватани худро дар гирди худ ҷамъ қунед ва ба тамоми машрикзамин нишон диҳед, ки шумо фарзандони ҳалафи аҷлоди худ ҳастед, ки парчами озодиро муҳкам дар даст доштаанд.⁴

Иллати аслии беэътиной ба мардуми тоҷик он аст, ки дар он замон ва дар ҳоли ҳозир аҳолии туркзабон аз назари теъдод

3. Мутаассифона муҳаккиконе чун В.В. Бартолд, С. Айни, М.С. Андреев, А.А. Семеновро понтуркистҳо амдан аз ширкат дар масъалаи марзбандии милли барқанор қарданд. М.С. Андреев ва А.А. Семенов, ки қорҳои зиёдеро дар таҳқиқи тоҷик ва фарҳанги Осиёи Миёна анҷом дода буданд, иҷборан Ўзбекистонро тарқ гуфтанд ва ба Тоҷикистон омаданд. - Р.М.

4. Рӯҷӯ қунед: Ба нусхаи дастхатти телегроми И.В. Сталин ба муносибати таъсис шудани Ҷумҳурии худмухтори Тоҷикистони шуравии сусиёлисті дар соли 1924 (дар баҳши замиаҳо).

аксариятро ташкил медоданд ва ин омили халқунанда дар ҷараёни марзбандӣ гардид. Вале тоҷикон ба таври ҷудогона аз назари теъдод ҳам аз узбакҳо, ҳам аз туркманҳо, ҳам аз қирқизҳо камтар набуданд, ҳатто баракс дар ағлаби шаҳрҳо ва вилоят дар муқоиса бо ҳар як аз аквоми ғавқуззикр бештар буданд ва дар маҳалҳои қўхистонӣ аксарияти кулро ташкил медоданд. Бояд гуфт, ки дар ин таҳаввулот, манфиатҳои сиёсӣ болотар аз ҳар чизи дигар буд.

Ақнун ба баррасии тоҷикӣ дар бораи аквоми Осиёи Марказӣ дар давраҳои муайяни тоҷикӣ мебардозем.

Илми тоҷик бар асоси воқеияти инкорнопазир собит кардааст, ки тоҷикон қадимтарин мардумони бумии Осиёи миёна мебошанд.⁵ Баъд аз ҳаводиси бисёр ғоҷибор, ки ин мардуми азияткашида таҳаммул карда, онҳо мардуми бумӣ буданду ҳастанд. Бо вуҷуди он ки ин мардум ҳамвора мавриди ҳуҷуми қабойили турку муғул, аъроб ва юниён қарор гирифта ва дучори ҷангҳои дохилӣ ва режимҳои мустабид гардидаанд, онҳо тавонистаанд фарҳанги миллий, тоҷикӣ ва ифтихори миллии хешро нигоҳ доранд. Онҳо имрӯз ҳам ҳамонанди гузашта бахши азими нуфуси Осиёи Марказӣ ва ҳамаи ялпориҷаи наҷоди онро ташкил медиҳанд.

Баъд аз ҳамлаи қабойили қўҷишини турку муғул ба Осиёи миёна таркиби наҷодӣ ва фарҳангии ин минтақа тағйир ёфт.

Иддаи зиёде аз тоҷикон бар асари таъъизи наҷодӣ қўшта шуданд, ки дар ин бора осори ҳаттӣ қувойи медиҳанд.

Тибқи таъйиди пажӯҳишгарон, соқинони Осиёи миёна ба ду ғуруҳи наҷодӣ тақсим мешаванд:

1) Қафқозӣ (сафедқўст)

2) Муғулӣ (зардқўст)

Ғуруҳи қафқозӣ мураккаб аз ду шоха аст: 1) Ғуруҳи ориёӣ ва ҳиндурупоӣ.

2) Ғуруҳи соғӣ, ки иддаи қаме аз мардуми Осиёи миёна ба вижа яҳудиён ва арабҳо дар бар мегирад.⁶ Намояндагони

5. Р.к.: Асари В.В. Бартолд «Таджики. Исторический очерк», ки барои нахустин бор дар Тошқанд (соли 1925) ҷоп шудааст. Бартолд В.В. Қўллет, ҷилди 2(1), М., Наука, 1963, саф. 451-467 ва ғайра.

6. Р.к.: Туркестанский край. Опыт военно-статистического образования. Ҷилди 4, С.ПБ. 1/880, саф. 324.

гурӯҳи ориёӣ дар авоҳири карни 13 дар Осиёи миёна ба ҷуз тоҷикон, ки фарзандони бохтариҳо, трансаксийён ва сугдҳо ба шумор мераванд, русҳо, афғонҳо, ҳиндуҳо ва лулийён низ буданд.⁷

Нажоди муғули ба ду гурӯҳ тақсим мешавад: 1) Аквоми олтойӣ (аквоми туркиву тоторӣ)

2) Аквоми муғули ба вижа қирқизҳо (казокҳо), қарақирқизҳо, узбакҳо, қарақалпоқҳо, қипчоқҳо, туркманҳо.⁸

Порае аз аквоми Осиёи миёна, ба монанди сортҳо, торончиҳо, қурамиҳо дар натиҷаи омезиш бо нажодҳои ғавқуззирк ё ба иборати бехтар бар асари омезиши мардумони бумӣ бо мардумони тозаворид ба вучуд омадаанд.

Ба ҳамин гуна, агар тафовутҳои нажодии тоҷиконро бо қабойили қўчнишини муғулу турк, ки дар давраҳои ахири тоҷикӣ ба Осиёи миёна омадаанд, дар назар бигирем, ақидаи бархе аз пажӯҳишгарон дар бораи он ки тоҷикон ва узбакҳо аз як нажоди муштарак ҳастанд, комилан тақзиб мегардад.

Байни аквومه, ки аз нажодҳои комилан мутафовит бархостаанд, ҳиҷ гуна решаи ягона ва муштаракоти нажодие наметавонад вучуд дошта бошад. Ба ҷуз ин, барои мардуми тозаворид ҳиҷ далеле вучуд надорад, ки худро аз фарзандони сугдиҳо, бохтариҳо ва хоразмиҳо бидонанд.

Ускори Пешло - пажӯҳишгари машҳур менависад: «Ҳазорон сол мешавад, ки аквоми комилан ҳамгун вучуд надоранд. Қавмҳои метавонанд забони нажоди бегоноро бипазиранд ё баръакс забон метавонад монанди қабл дар минтақаи муайяне ҳоким бошад, дар сурате, ки нажод ба иллати омезиши хунӣ кам кам тағйир ёбад».⁹

Мардуми ранқашаидаи тоҷик аз рӯйрӯйҳои ҳамешагӣ бо нерӯҳои зиёди қабойили қўчнишин хаста шуда, сарзамини модарии худро тарк гуфта ба дараҳои дурдаст ва танги қўхистонӣ қўчиданд ва ба ин тартиб асолати нажодии худро ҳифз карданд. Дар баробари ин шумори зиёде аз мардуми тоҷик дар мароқизи

7. Туркестанский край. сах. 324.

8. Ҳамонҷо. Муҳаккиқи араб Абдулҳасан ал-Мадоинӣ (853-830/843) аз қадимтарин муаррихонест, ки дар бораи муҳочирати туркҳо ба вилояти Қошғар (Туркистони шарқӣ) ва Ҳафтруд (Осиёи Миёна) иттилоъ додааст. -Р.М.

9.Р.к.: Остроумов. Сарты. Этнографические материалы. Шумораи якум. Тошканд. 1880. (сарсухан).

фарҳангии Осиёи миёна, ки худашон бино ниҳода буданд, боқӣ монданд. Дар айни замон, ин сухан бар сари забонҳо уфтода буд, ки «тоҷик ҳич гоҳ ба турк этимод нахоҳад кард».¹⁰ Ва ҳол он ки ҳуди истилогарони араб, тотор, муғул ва кўчнишинони дигар мусалламан наметавонистанд бидуни тоҷикон зиндагӣ кунанд. Дар ин маврид баҷост, ки ба гуфтаи Маҳмуди Кошғарӣ ки Бартолд дар мақолаи «Тоҷикон»¹¹ зикр кардааст ишора намоем: «Хеч турке бе тот ва хеч кулохе бе сар нест».

Тоҷиконе ки дар сарзамини модарии худ боқӣ монданд, дар шароити бисёр баде қарор гирифтанд. Дар ҳар сурат истилогарон ба тоҷикон ба унвони намоёндагони қавме боилму фарҳанги олий ва забони адабии рушдкарда ва бо ҳунару пеша, ниёзманд буданд. Аз тарафи дигар, дар ин амр собикаи тўлонии амалӣ ва ҳамчунин тавоноии идораи давлат ва меъморӣ тоҷикон нақши муҳим бозӣ кард, ки қабойили кўчнишини турку муғул наметавонистанд аз он истифода наkunанд. Дар тамоми давраҳои ҳокимияти туркон забони расмӣ ва коргузори дар кишварҳои Осиёи миёна забони тоҷикӣ (форсӣ) буд.¹² Профессор Ричард Нелсон Фрай устои донишгоҳи Ҳорворди Омрико, ховаршиноси машҳур, эроншинос ва туркшинос мегӯяд: «Ман фикр мекардам, ки дар ин сарзамин (яъне Осиёи миёна-Р.М.) забони туркӣ забони фарҳангӣ ва гуфтугӯӣи ҳамагонӣ мебошад. Албатта ин иштибоҳе буд, ки ман баъдтар фаҳмидам. Қабл аз ҷанги ҷаҳонии дуввум ман забони форсиро омӯхтам...»¹³

Пажӯҳишгари ториhi мардумшиносии тоҷикон дар давраҳои ахири асрҳои миёна А. Валиев менависад: «Дар маохизи қарнҳои 16-18 роҷеъ ба тоҷикон маводи зиёд ва мушаххас мавҷуд аст, ки дар онҳо на танҳо искони тоҷикон, балки наъби наҷоди онҳо низ тавсиф шудааст. Муҳаққиқони то инкилобии рус ва

10. Р.к.: Бартолд В.В. Таджики. Исторический очерк. Таджикистан. Маҷмаи мақолот, Тошканд, 1925. саф. 102.

11. Ҳамон ҷо, дар саф.102. В.В. Бартолд Маҳмуд Ал-Кошғариро ягона муҳаққиқи араб медонад, ки дар бораи Осиёи Миёна на аз рӯи маохизи китобӣ, балки бар мабной шиносӣи шахсӣ бо ин сарзамин, асар таълиф кардааст. Лақаби тоҷик (тот, тод) дар байни туркманҳо то ибтидои асри 20 роиҷ буд.

12. Ин далелро на танҳо мустаҳриқии русӣ ва ғарбӣ, балки муҳаққиқони эронӣ ва араб низ таъйид мекунанд.-Р.М.

13. Мусохиба бо Ричард Фрай. Маҷаллаи «Симург», шумораҳои 7-8-9. Техрон 1992. саф.82.

муҳаққиқони шуравиву хориҷӣ чунин натиҷа гирифтанд, ки дар асри 18 тоҷикон на танҳо дар аморати Бухоро ва хониғарии Қуканд балки дар Эрон, Афғонистон низ зиндагӣ мекарданд. Тоҷикони Афғонистон дар Кобул, Чалолобод ва қухистон ба сар мебуданд.¹⁴

Эрачи Афшор - донишманди машхури эронӣ далоили қобили тавачҷухеро роҷеъ ба тоҷикон, ки дар ҳоли ҳозир дар Афғонистон ва Эрон ба сар мебаранд, зикр кардааст. Ӯ аз ҷумла пиромуни тоҷикони Афғонистон меғӯяд: «Тоҷикони Афғонистон дар биёбони Қухдоман, шимоли Кобул, минтақаи Бадахшон (дараи Панҷшер), атрофи шаҳри Хирот ва шаҳри Ғазний мутамаркиз шудаанд. Гузаштагони онҳо бумиёне будаанд, ки дар атрофи шаҳри Балх ва хавзаи рудхонаи Омӯ зиндагӣ мекарданд. Иттилооти нисбатан қадимитарро пиромуни ин мардум сайёҳи чинӣ Чонг Кин дар осори худ овардааст, ки тақрибан дар соли 12 хиҷрӣ (743 милодӣ) ба ин минтақа сафар карда буд.

Тоҷикон яке аз қадимтарин сокинони манотиқи марказии Афғонистон мебошанд. Қабойили қучнишини турк, ки аз шимол меомаданд, ҳамвора миҳани онҳоро ишғол мекарданд. Харчанд ки пахнаи сукунати тоҷикон дар зери фишори туркон ба тадриҷ маҳдуд мешуд, вале онҳо тавонистанд, ки дар навоҳии қухистонии вилояти Ғур (имруза вилояти Ҳазораҷот) худро хифз кунанд. Онҳо хонадони маҳаллии Ғуриёнро дар Дехли ба вучуд оварданд, ки то қарни 13 ҳукумат кард.¹⁵ Баъд аз чанд муддат хонадони дигари тоҷикон ба номи қуртҳо (1332-1370) Хиротро ба тасарруфи худ даровард.¹⁶ Бо вуруди хонадони теуриҳо қуртҳо тобеъи онҳо шуданд ва аз он ба баъд онҳо ба тамоми навоҳии Афғонистон пароканда гардиданд. Теъдоди қуллии тоҷикон дар Афғонистон дар соли 1956 3 милён нафар, дар соли 1971 2 милён нафар ва 200 ҳазор ва дар соли 1979 (қабл аз ҷанги Шуравиву афғон) тақрибан 5 милён нафар буд. Тоҷикони Эрон асосан дар

14. Валиев А. Этнографические сведения в XVI-XVIII вв. Ахбори Академии улуми Ҷумҳурии Тоҷикистон. Шуъбаи улуми иҷтимоӣ, шумораи 3(105), 1981, саф.18.

15. Ғуриён (1000-1215) хонадоне, ки дар манотиқи алоҳидаи Хуросон, Афғонистон ва Шимоли Хинд ҳукумат кардааст. -Р.М.

16. К.Э. Босворт даврандигари дигари хонадони тоҷикии қуртҳо (1245-1389) пешниҳод кардааст. Баъзан ин хонадонро қуртҳо низ меноманд. -Р.М.

устонҳои Систон, Балучистон, Хуросон, Кирмон, Язду Астаробод ва ғайра мутамаркиз шудаанд. Тоҷиконе ки дар Систон ва манотики дигари Эрон зиндагӣ мекунанд, аслан ба кишоварзӣ иштиғол меварзанд. Иддае аз онҳо ки дар шахрҳо зиндагӣ мекунанд дар умури илмӣ ва фарҳангӣ тахассусдоранд ё дар муассисоти давлатӣ ва миллий кор мекунанд. Бархе аз тоҷиконе ки дар Систон зиндагӣ мекунанд номи қадимии қабилаи худро нигоҳ доштаанд, ки номи баъзе аз онҳо ба шарҳи зер аст: канда, дивона, додӣ, сайёд, саргулзӣ, сарғозӣ, кайҳо, солорӣ, пахлавон, систон, арбобӣ, ғалчайӣ, пудина, арбоб, шахриёрӣ ва ғайра».¹⁷

Эраҷи Афшор бо тақя бар маохизи хаттии қуруни вусто (асрҳои миёна) ва таҳқиқоти мусташирикони исломшиносе чун Клифорд, Филд, Акинар Ширин таҳқиқоти шахсӣ вазъияти тоҷиконро баъд аз ӯруди Ҳокимияти Шӯравӣ ба Осиёи миёна мавриди баррасӣ қарор медиҳад ва аз ҷумла мегӯяд:

«Аз тоҷикон танҳо қасоне, ки тавонистанд забони миллии худро нигоҳдоранд, помириён ё ғалча, яъне тоҷиконе буданд, ки дар дараҳои қӯҳҳои баланди Помири ғарбӣ ба сар мебуданд. Онҳо тавонистанд, ки забони эронии шарқии худро хифз кунанд».¹⁸

Дар ҳонигарии Бухоро ва Қуканд, тоҷикон ҳам дар шахрҳо ва ҳам дар рустоҳо ақсарияти мардумро ташкил медиҳанд. «Дар нимаи дуввуми асри 18 дар водии Зарафшону Чирчиқ ва низ қӯҳхое, ки хавзаи Зарафшонро аз хавзаи Сирдарё ҷудо мекунанд (нақли қавл аз китоби: История таджикского народа, ҷилди 2, китоби 2, Маскав 1964, саф. 66) аслан тоҷикҳо зиндагӣ мекарданд; теъдоди узбакҳо, қирқизҳо, қазоқҳо ва ғайра дар ин манотик хеле маҳдуд буд».¹⁹

Муқимӣ шудани тадриҷии қабойили қучнишини турку узбак ва сиёсати давлативу иқтисодии ҳонадони турку муғул,

17. Эраҷ Афшорӣ Систонӣ. Шиносоӣ бо мардуми тоҷик. Маҷаллаи Симури, шумораҳои 7-8-9. Техрон, 1990, саф. 66-67.

18. Эраҷ Афшорӣ Систонӣ. Асарӣ зикршуда. саф. 68.

19. Валиев А. Этнографические сведения о таджиках в XVI-XVIII вв. Аҳбори Академияи улуми Ҷумҳурии Тоҷикистон. Шӯбаи улуми иҷтимоӣ, шумораи 3(105), 1381. саф. 18. Тоҷикон мардуми бумии шимоли Афғонистон (Бадахшон, Тахор, Қундуз, Мазорӣ Шариф, Самангон ва Балх), маркази Афғонистон (Парвон, Бомӣён, Хирот, Қобул) ва ҷанубу шарқ (Қандаҳор, Пактиё, Фахор, Лугор) мебошанд. -Р.М.

ба тоҷикони бумии Осиёи миёна бетаъсир набудааст. Онҳо ба ҳадди қобили мулоҳизае ба муҳочирати иҷбории тоҷикон аз зистгоҳи ҳамвору густарда ба дараҳои кӯхистонии фокиди замин, суръат бахшиданд. Омезиши мардуми ориёинаҷод бо қабойили кӯчнишини турку муғул якбора ё пай дар пай ва дар муддати кӯтоҳ анҷом нагирифтааст; ин чараён дар тӯли қуруни мутамодӣ сурат гирифтааст. Тибқи гуфтаи академик Б.А. Литвинский «ба Осиёи миёна омадани мардуми туркзабон чараёне тӯлонӣ ва печидааст. Ин чараёнро метавон системи амвоче талаккӣ қард, ки ба руи ҳам меафтанд ва ҳамдигарро меҷушонанд ва ҳар яке бо сохти аввалия ва амвочи мобаъд таъсири муштарак доранд».²⁰ Муҳочирати қабойили туркзабон ҳаракати якнавохт надоштааст ва чунон ки Литвинский менависад: «Муҳочирати қабойил ва ақвоми турк ба Осиёи миёна ва ё манотиқи алоҳидаи он гоҳе авқот абъоди густурдае ба худ мегирифт».²¹ Дар натиҷа тағйироти қулӣ дар таносуби теъдоди тоҷикони бумӣ ба суди қабойили кӯчнишини турк ба вучуд омад. Руерурии бумиён бо тозаворидон мунҷар ба ҷангҳои хунин ва нобуд қардани мағлубон аз тарафи ғолибон мешуд. Теъдоди зиёде аз қабойили кӯчнишин дар сарзамини Вароруд (Моваруннаҳр) маскан гузиданд. Дар айни ҳол бумиёни Осиёи миёна, яъне тоҷикон дар вилояти марказӣ ва ҷанубии минтақа, водихо ва ҳамвориҳои кӯхистонӣ зиндагӣ мекарданд ва дар заминҳои қобили кишт ба кишоварзӣ иштиғол меварзиданд. Наҷоди тоҷик дар илм ба мардуми бумӣ, кишоварз ва домпарвар ва шаҳрнишин итлоқ мешавад. Аз ҳам парокандагии мардуми тоҷик дар ҳоли ҳозир, ҳам дар дохили кишвар ва ҳам дар хориҷ аз он на танҳо натиҷаи марзбандии миллии 1924, балки натиҷаи таҷовузи қабойили кӯчнишини турку муғул, қуштори дастаҷамъии тоҷикон ва ҳамгуншавии (assimilation) тадриҷӣ дар тӯли тамоми асрҳои миёна мебошад.

Ҳамгуншавӣ барои бақои ҳар қавме хатари муҳлик дорад. Тарихи тамаддуни башарӣ гувоҳи бисёр ҳаводиси асафборӣ аз байн рафтани ақвоми бузург ва ақалиятҳои миллии дар чараёни

20. Р.К.: Литвинский Б.А. Этногенез и этническая история народов Средней Азии и Казахстана в древности и средневековье. (Теоретический аспект). Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана. Шумораи 1, М., 1990 саф.25.

21. Ҳамон ҷо, саф. 25.

ҳамгуншавии иҷборӣ ва довталабона будааст (ба вижа бобулиҳо, ошуриҳо, модҳо, финикиҳо, гунҳо, хайтолиҳо ва ғайра).

Мардумоне ки мавриди ҳамгуншавӣ қарор гирифтаанд, моргинолӣ (ё ба таъбири Чингиз Айтматов - манкурт) ҳонда мешаванд, ки аз оӣин ва решаҳои миллии худ барканда шудаанд, гузаштагони худро наредонанд, самтгирии мушаххас ва нуктаи иттико надоранд ва ҳеҷ чизе барои онҳо мукаддас нест. Фикри чунин мардумон ботил шуда, танҳо барои ба даст овардани суди моддӣ мусоид шудааст ва барои онҳо ҳеҷ аҳамияте надорад, ки он суд аз тарафи чи касе мерасад; аз дӯст ё душман, аз худо ё шайтон? Онҳо ягонагии ботинии худро аз даст додаанд ва моҳияти инсонии онон поймол шудааст.

Яке аз илалӣ суръат бахшидан ба ҷараёни ҳамгун шудани бумиён бо кабойили тозаворид, пазируфтани дини ислом аз сӯи кабойили турку муғул мебошад. Эҳтимолан ҳақ ба ҷониби Литвинский аст, ки меғӯяд: «Накши ислом дар ҷараёни тағйироти наждии тоҷикон фавкулудда муҳим буд».²²

«Дар ибтидо дини ислом монеъи ҳар гуна омезиши наждии (вале на иктисодиву фарҳангӣ) мусулмонон бо ақвоми ғайримусулмон буд. Пазируфта шудани ислом аз сӯи онҳо метавонист ба суръати бештари ҷараёнҳои мутаволии омезиши наждӣ хидмат кунад. Дар ислом мусулмон будан аз нигоҳи дараҷабандӣ болотар аз ҳар гуна тааллуқоти миллист».²³

Баъд аз он ки кабойили турку муғул дини исломро пазируфтанд, ҷараёнҳои омезиши мутақобил хеле густариш ёфт. Дини воҳид, дар ҳамсоягии ҳамдигар зистани мардуми бумӣ ва ақвоми тозаворид муносиботи иктисодӣ ва фарҳангӣ ва гузори кучнишинон ба зиндагии муқимӣ - иллатҳои аслии омезиши миллатҳои гуногун мебошанд.

Омезиши тоҷикон баъд аз таҷовузии кабойили кучнишини узбак ба Осиёи миёна бо роҳбарии Шайбонихон дар қарни 16 ва суқунат гузидани онҳо дар муҳити тоҷикон, шиддати бештаре

22. Ҳамон ҷо, саф. 23.

23. Ҳамон ҷо, саф. 23. Тибки гуфтаи К.Э. Босворт торихи мактуби мугулҳо дар охири қарни 12 ва ибтидои қарни 13 аз замони ёфт шудани «Торихи махфӣи мугулҳо» (қарни 13) мушоҳида мешавад. Нахустин ёддоштҳои мактуби пиромони мугулҳо дар манобеи тоҷикиву форсӣ ва ҷинӣ дар қарни 12 ба назар мерасад. - Р.М.

пайдо кард. Дар осори тоҷикии қабл аз инкилоби Уктобр ва замони Шуравӣ ба таври мусаллам собит шудааст, ки тоҷикон чун миллат дар қарни 8-9 шакл гирифтанд. Чараёни ташаққули наҷодии онҳо муддатҳо қабл дар қарнҳои 7-8 оғоз шуда буд. Ҳамчунон ки муаррихони узбакӣ бар мабной таҳлили маохизи ҳатти собит қардаанд, «истилоҳи узбак ҳамчун исми ҷамъ (исти-лоҳ), ки бар тамоми мардуми турку муғули дашти Қипчоқ итлоқ мешавад, эҳтимолан танҳо дар солҳои 60 қарни 14 ба вучуд омадааст».²⁴

Ва ин ҳукм комилан одилона аст. Дар ҳеҷ як аз осори тоҷикии ваҷроғифеии тоҷикӣ (форсӣ) ва арабӣ, ки то ӯзҳои мо боқӣ мондааст, то қуруни 14-15 истилоҳи наҷодии узбак дида намешавад. Аз қарни 9 баъд-ин тараф донишмандоне чун Ибни Руст, Ибни Хурдодбех, Абӯисҳоки Истарҳӣ, муаллифи номаълуми «Худудул-олам», Алҷайҳонӣ, Гардизӣ, Муҳаммади Тусӣ ва сойири донишмандони эрониву арабӣ дар осори худ вожаи туркро чун истилоҳи наҷодӣ ва вожаи Туркистон (маҳалли иқомати туркон)-ро чун истилоҳи ваҷроғифеӣ на чун мафҳуми давлативу сиёсӣ мавриди истифода қарор додаанд. Дар навиштаҳои ин донишмандони мутафаккир ва ҷиддӣ, ки дар дунёи мутамаддини шарқу ғарб шӯҳрат доранд ва низ осорашон ба забонҳои гуногуни дунё тарҷума шуда; аз дахҳо қаблаи Осиёи миёна ёд шудааст, вале ному аз қавми узбак мушоҳида намешавад. Ҳагто дар осори саромадони адабиёти узбак ва қазоқ миллатҳое, ки бахс дар бораи онҳо аз мавзӯи мо хориҷ аст²⁵, ва Абӯрайҳони Берунӣ (қарни 11), Абӯнаصري Фаробӣ (қарни 10) ва Маҳмуди Қошғарӣ (қарни 11) ки масоили наҷодии ақвоми туркро баррасӣ қардаанд, ҳеҷ гуна истилоҳи наҷодии узбак ба ҷашм наме-хурад.

Он чи ба вожаи Туркистон марбут мешавад, он аст ки ин вожа ханӯз дар қарни 14 ҳам дар забони форсӣ (тоҷикӣ), ҳам дар арабӣ ва ҳам дар туркӣ дорои мафҳуми давлатӣ, сиёсӣ ва идорӣ

24. Ҳамон ҷо, саф.32.

25. Абдуррашид ал-Бағувӣ дар «Китоби Талхисул-асар ва аҷойибул-маликул-қаххор», ки пас аз ин дар бораи он суҳан хоҳад рафт, тоҷикии дақиқ ва наҳваи ғавти Абӯнаصري Фаробиро (345/356-57) зикр қардаст, ки зимнан мо ҳамкорони худро дар Қазокистон, ки танҳо тоҷикии тақрибии зиндагии Форобиро муайян қардаанд, дар чараён хоҳем гузошт.-Р.М.

набуд.²⁶

Танҳо як мисол барои гуфтаҳои ғавқ меоварем. Абдуллашид Албағувӣ - мунаҷҷим ва сайёҳи донишманди туркиюласли озарбойҷонӣ (қарни 14-15) менависад: «Туркистон - номи куллии ҳамаи кишварҳои туркӣ мебошад. Марзҳои он аз иқлими аввал шурӯш шуда то умқи шарқ идома пайдо мекунад ва то иқлими ҳафтум имтидод меёбад. Иддаи зиёди аҳолии он дар ҳаймаҳо ва иддае низ дар рустоҳо зиндагӣ мекунад. Туркҳо дар қисмати шарқии ҳамаи иқлимҳо аз ҷануб то шимол зиндагӣ мекунад. Онҳо бо теъдоди зиёд, ҳасрати зиёд, таҳаммул, зоҳире чун ҳайвони ваҳшӣ, сурати паҳн, бинии паҳни ҳобида, дастҳои бузург ва ахлоқи пасти худ бо ақвоми дигар тафовут доранд. Онҳо ғазабнок ва султачуву зурғу ҳастанд. Онҳо гушти ҳайвонро ба ҳар чизи дигар тарҷеҳ медиҳанд ва онро ҳом меҳуранд. Онҳо монанди ҳайвонот ҳамеша одат доранд аз зӯри худ истифода кунанд ва зиндагии онҳо - ҳамла ва таъқибҳои мудовими ғизолони рамида ва парандаҳои ваҳшӣ мебошад. Вақте ба назар мерасад, ки аз даву тоз ҳаста шудаанд, онҳоро дар ҳоли пешин мебинед, ки асбҳоро маҳмез мезананд ва аз кӯҳҳо боло мераванд».²⁷

Шояд баъзе аз ин суҳанҳо дар мавриди зоҳири соқинони Туркистон эҳсосоти бошанд, ки албатта ба вичдони муаллиф вобаста аст, вале як ҷизро набояд фаромӯш кард, ки Албағувӣ мусулмони содиқ буд. Китоби ӯ чун ҳар китоби дигаре ки бо суннатҳои илмӣ исломӣ навишта мешуд, бо иборати «Бисмиллоҳир-рахмонир-рахим» нахустин ояи Қуръони карим шурӯш мешавад.

Ва ин, муаллифро мутааххид месохт, ки ҳама ҷизро комилан ҳаққонӣ ва мунсифона мунъакис намояд. Аз ин рӯ он ҷӣ Абдуллашид Албағувӣ мусулмони содиқи туркиюласл роҷеъ ба Туркистон иброз доштааст, мо наметавонем мавриди тартид қарор диҳем.

Баъд аз он ки қабойили узбак, Моваруннаҳрро забт қар-

26. Баъзе муҳаққиқон бар он ҳастанд, ки вожаи Туркистон шакли тағйирефтаи мафҳуми ҷуғрофӣ «Турон» аст, ки маъмулан дар ривоёти асогирии эронӣ муқобили мафҳуми ҷуғрофӣ «Эрон» гузошта шудааст. - Р.М.

27. Ал-Бағувӣ Абдуллашид. Китоби Талхисул-асар ва аҷойибул-маликул-қаҳҳор. Мутарҷим ва муаллифи пешгуфтор: З.М. Буниязова. М., Наука, 1971, саф. 90.

данд, кабойиле ки баъд аз ҳучумҳои тотору муғул боқӣ монда буданд ва аз назари забону ахлоқ бо ҳам наздикӣ доштанд, бо онҳо омехта шуданд, ва лақаби узбак ба худ гирифтанд. Барои ҳамин забони гуфтугуӣи туркҳои Осиёи миёна, Қазоқистон, Қафқози шимоли, атрофи Волга ва Сибир дармуқоиса бо забони туркҳои усмонӣ, забони ҷиғатойӣ ва мардумонаш туркҳои ҷиғатойӣ номида мешаванд.

Ҳамчунон ки Б.А. Литвинский ишора мекунад, ташаккули узбакҳо ҳамчун наҷодеҷудогона аз асрҳои 15-16, баъд аз маскангузидани узбакҳои шайбонӣ дар Осиёи миёна сурат мегирад.²⁸

Давраи шаклгирии узбакҳо ҳамчун миллате мустақил мутобиқи меъёрҳои тоҷикӣ «дируз» маҳсуб мешавад. Дар чунин давраи кӯтоҳи тоҷикӣ эҷод кардани арзишҳои бузурги фарҳангӣ аз имкон берун аст, вале осонтар аз ҳама аз онҳо худ кардани фарҳанги бузургест, ки тоҷикон дар тӯли ҳазорҳо сол ба вучуд овардаанд.

Барои он ки хонандагон дойираи тасаввуроти бештаре дар бораи тоҷикӣ аквоме, ки акнун дар сарзамини Осиёи марказӣ ва Қазоқистон зиндагӣ мекунанд, дошта бошанд, баррӯи масъалаи пайдоиш ва тоҷикӣ наҷоди аквоме, ки дар кишварҳои мустақили кунунӣ яъне Ёзбекистон, Қазоқистон, Қирғизистон, Тоҷикистон ва Туркменистон вучуд доранд ва ба номи онҳо номида мешаванд, таваққуф мекунем. Маъод ва иттилооти наҷодӣ ва фарҳангӣ ки мавриди истифодаи мо қарор гирифт аз осори илмӣ чоп шуда дар замони қабл ва баъд аз илҳоқи (пайвасти) Осиёи миёна ба Русия, ки аксари онҳоро муҳаққиқони русӣ навиштаанд, гирифта шудааст. Дар мавриди зарурӣ аз таҳқиқоти муҳаққиқони ғарбӣ, осори хаттӣи шарқ ва бойғониҳо истифода гардидааст.

А.Д. Гребенкин - донишманди рус, ки солҳои зиёд дар Осиёи миёна зиндагӣ карда буд, менависад: «Ўзбакҳо меғуянд, ки номи онҳо мураккаб аз ду вожа аст: уз ва бек (бик, бак) яъне худ беки худ, худ оқои худ (худ хоҷаи худ). Вале чун бек (бик) вожаи туркон ва кӯчанишинон нест, метавон тавзеҳоти худӣ онҳоро ба унвони тавзеҳоти қобили эътимод талаққӣ кард, вале як ҷиз мусаллам аст ва он ин аст, ки онҳо худро баъд аз тасхири Осиёи

миёна «узбак» номидаанд». ²⁹

Мутеъ сохтани мардуми бумии Осиёи миёна (тоҷикон) чунон ки қаблан ҳам ишора шуд, дар замони Шайбонӣён (1500-1598) ба охиррасид. К.Э.Босворт профессори донишгоҳи Мончестер, дар Осиёи миёна пайдо шудани шайбонӣёнро чунин тавзеҳ медиҳад:

«Баъд аз он ки Туғтамиш бо урдуи сафед ба ғарб юриш кард ва дар ҷануби Русия ба Урдуи тиллоӣ пайваст, Сибири ғарбӣ ба дасти Шайбон - писари кучаки Чучӣ ки номи шайбонӣён ва Шайбонихон аз ин ном пайдо шудааст, афтод. Яке аз шоҳаҳои шайбонӣён - хонҳои Тюмен, то қарни 17 дар Сибир мавҷуд буданд. Теъдоди зиёде аз урдуи шайбонӣён ба Мовароуннахр ҳаракат карданд, ки ба номи узбекҳо шинохта шуданд ва гузаштагонӣ ҳамин мардуме ҳастанд, ки имрӯз дар Ўзбекистони Шуравӣ зиндагӣ мекунанд. Дар соли 851/15-1447 Абулхайр, Хоразмро аз теъмуриён гирифт ва дар соли 906/1500 набераи ӯ Мухаммади Шайбонӣ аз охири ҳокимони теъмури, Мовароуннахрро қомилан забт кард. Дар тӯли қарни 16 шайбонӣёни суннимазҳаб бо сафавиёни Эрон, ки шиамазҳаб буданд, ҷангҳои муқовим доштанд. Шайбонӣён дар Бухоро то 1597-1598 ҳукумат карданд, то замоне ки ҳокимият ба дасти ҷонӣён гузашт, ки шаҷараашон ба Урду - писари Чучӣ мерасад. Хонигарии дигар ба номи Хоразм ё Хива, ки дар ин ҷо ба вуҷуд омад, то охири қарни 18 тахти ҳокимияти арабшӯиён, яке аз шоҳаҳои шайбонӣён, қарор дошт». ³⁰

Дар мақолаи тоҷикиву наҷодӣ роҷеъ ба узбакҳо, ки И.И. Гейр чоп кардааст, гуфта мешавад: «Ба душворӣ метавон таъйид кард, ки узбакҳо гурӯҳи ҷудогонаи мустикалери ташкил медоданд. Возеҳтар аз ҳама онҳоро ихтилоти ғайримутаҷонис ва ё маъҷуне аз қабойили гуногуни туркӣ метавон донист». ³¹

Баъд аз ин муаллиф таъйид мекунанд, ки узбакҳо мағлуб-

29. Гребенкин А.Д. Узбеки. - Дар китоби: Русский Туркестан. Маҷмуаи нашруда ба муносибати намоишгоҳи политехники. Шумораи 2, М., 1872, саф. 58.

30. Босворт К.Э. Мусулманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии. Тарҷума аз англисӣ ва тавзеҳоти П.А. Грязневич. М., Наука, 1971, саф. 207-208.

31. Гейр И.И. Туркестан. - Тошканд, 1910, саф. 33.

кунандаи тоҷикон хастанд ва аз ин рӯ ҳокимони барҷастаи давлатҳое, ки истиклоли худро ҳифз кардаанд, ба вижа Бухоро ва Хива, аз ин қабойили бархостаанд. Онҳо ба ғуруҳи сокин ва нимасокин тақсим мешаванд, яъне онҳое ки тобистон ба биёбон кӯч мекунанд ва зимистон ба рустоҳо (кишлоқ) бармегарданд.³²

Муаллиф қасонеро, ки дар гузаштаи наздик дар Бухорои шарқӣ яъне манотиқи марказӣ ва ҷанубии Тоҷикистони кунунӣ зиндагӣ мекарданд, аз қабойили кучнишин ва нимақучнишин медонад. Дар маохиз, арқоми гуногун пиромуни теъдоди қабойили ва тавоифи узбекзабон дода шудааст. Тибики муҳосибаи И.И. Геёр онҳо то 90 шохаро ташкил медоданд.³³

А.Д. Гребенкин менависад: «Дар муҳосибаи тойифаи узбекҳои Осиёи миёна мо рақами дурусте пайдо намекунем. Хаников радбадандии узбекҳоро аз китоби «Нассад-намаши-узбек» иқтибос карда мегӯяд, ки теъдоди онҳо ба 97 шоха мерасад. Борнс ба вучуди 33 қаблаи узбек ва Вамберӣ низ ба ҳамин теъдод ишора мекунад».³⁴

Масалан, дар бекигарии Қулоби то инқилоби Октябр таркиби наҷодии аҳолии хеле рангоранг буд. Дар ҳуди Қулоб бештар тоҷикон зиндагӣ мекарданд. Қаблаҳои узбекзабон бахши қучақеро ташкил медоданд. Дар соли 1906 Снесарев менависад, ки дар бекигарии Қулоб ва Балҷувон тоҷикон аз 3/2 бахши мардум ва узбекҳо аз 3/1 бахши мардумро ташкил медоданд.³⁵

Ҳамин муаллиф мутазаққир мешавад, ки қабойили туркзабон дар манотиқи талу таппадори бекигарии Қулобу Балҷувон сукунат доштанд, яъне заминҳои борвар ва ҷароғохҳои хуб дар дасти онҳо буд ва заминҳои бесамар ва водихое, ки ҷароғох надошт дар ихтиёри тоҷикон қарор дошт.³⁶

Дар ҷануби Тоҷикистон ба истиснои навоҳии қухистонӣ, ба вижа Қулоби то замони инқилоб, ҷунин қабойили турку муғули узбекзабон зиндагӣ мекарданд:

1. Қатағанҳо - баъд аз задухурдҳои зиёд бо амири афғонӣ

32. Ҳамон ҷо, саф. 33.

33. Ҳамон ҷо, саф. 33.

34. Гребенкин А.Д. Асари зикршуда, саф. 58.

35. Снесарев. Восточная Бухара (Рисолаи низомиву тарихӣ). С.Пб., 1906, саф. 38.

36. Ҳамон ҷо, саф. 41.

ба вилояти собики Кулоб муҳочират карданд ва аслан дар ноҳияи Пойтуғ маскан гузиданд.

2. Муғулҳо - ин қабила ҳам аз Афғонистон омад ва дар Ковра, наздики Чубак ва Фархор сукно гузид.

3. Каликҳо (калуғҳо) - аз Афғонистон куч карда, дар Сарчашма ва Чандғортош ва Бешарик маскан гирифтанд. Баъд аз инқилоби Октябр ва истикрори ҳокимияти Шуравӣ ин қабила дубора ба Афғонистон куч кард.

4. Семихҳо - дар маҳаллаи Сарсибулоки ноҳияи Муминобод ва дар рустои Даҳанаи ноҳияи Кулоб зиндагӣ мекарданд.

5. Кисамирҳо - дар Момирак, Хундукул, Балхиоби, Тутакавш, Пистамазор ва Чаркалға зиндагӣ мекарданд.

6. Туркҳо - дар рустоҳои Тибалай, Типчок, Боғи Ҳабиб ва Туркон маскан доштанд.

7. Чонкатағонҳо - дар рустоҳои Чубак, Сайёд, Бешкапа ва Чилга ба сар мебурданд.

8. Каршиҳо - асосан дар пирумунӣ Кулоб зиндагӣ мекарданд.

Арабҳо ки ба забони форсии тоҷикӣ тақаллум мекунанд, дар Нарбулок, Саричашма, Лағмон (дар наздикии шаҳри Кулоб), Фархор ва Пойтуғ зиндагӣ мекарданд, ки худро аз насли арабҳои нахустин, ки Осиёи миёнаро тасхир карда буданд, медонистанд.³⁷

Балучҳо ки хостгоҳашон аз Афғонистон аст, дар канораи рудхонаи Панҷ дар навоҳии Порк, Чубак, Фархор, Чашмаи ишқон зиндагӣ мекарданд. Афғонҳо дар Пойтуғ, Бештегирмон, Сарисий, Шуртеппа (наздики Фархор) ва дар рустое ба номи Афғонкишлок наздики Дилл ва низ ду-се рустои афғонӣ, ки яке аз онҳо Афғондилӣ ном дошт, зиндагӣ мекарданд. Ҳазораҳо дар Пойтуғ, Диллӣ ва дар ҳуди шаҳри Кулоб ба вижа дар Кулоби кухан ва Кӯхнашахр ба сар мебурданд.

Қабойил ва ақвоми ғавқузикр, дар тӯли ҳокимияти Шуравӣ бо тоҷикони бумӣ яъне сокинони Хатлони бостонӣ маҳлут ва

37. Пирумунӣ замони омадани аъроб ба Осиёи миёна А.Д. Гребенкин ба ду ривоят ишора мекунад: Тибкӣ ривояти нахустин аъроб чун тасхиргар ва интишордиҳандаи дини ислом дар қарни 8 ва тибкӣ ривояти дуввум онҳоро Амир Темур (тақрибан дар соли 1405) ба Осиёи миёна овард. Дар охири қарни 13 ба сураи гуруҳ-гуруҳ дар водии Зарафшонӣ Тоҷикистон зиндагӣ мекарданд. Р.М.

хамгун шуданд ва тадричан ба зиндагии муқимӣ рӯй оварданд ва тарзи зиндагӣ, фарҳангу забони тоҷиконро пазируфтанд. Дар натиҷа теъдоди зиёде дӯрага пайдо шуданд, ки дар шарёи онҳо хуни туркиву муғули ва тоҷикӣ ҷорист. Дар киёфаи (сурати) мардуми Тоҷикистони ҷанубӣ, вилояти Хатлони кунунӣ тағйироти наҷодӣ низ ба назар мерасад ва дар симои онҳо нишонаҳои хиндуурूपӣ ва туркиву муғули мушоҳида мешавад, ки ҳоси ин ду наҷод аст. Чараёнҳои хамгуншавӣ дар манотиқи дигари Хатлонзамини кунунӣ ба вижа Ёвон, Ғозималик, Кубодиён, Куйбишев, Бохтар, Данғара ва навоҳии дигари Тоҷикистони марказӣ ва ҷанубӣ низ сурат мегирифт (дар ҳоли ҳозир ҳам идома дорад). Муҳаққиқони қабл аз инқилоб (онҳое, ки илмро барои хидмат ба сиёсатбозон ва ё ҳар гуна идеология тағйир надода буданд) тоҷикии пайдоиши наҷодии узбакҳоро омӯхта, онҳоро аз табори қирқизҳо ва қазоқҳои кунунӣ медонанд.

А.Д. Гребенкин дар бораи 20 қабилҳои узбак тавзеҳоти наҷодиву ҷуғрофияӣ медиҳад, ки дар охири қарни 13 дар водии Зарафшон зиндагӣ мекарданд ва шарҳи онҳо ба қарори зер аст: туақлҳо, мингҳо, туркҳо, найманҳо, уйшунҳо, қутчиҳо, катағанҳо, манғитҳо, сараҳо, бағринҳо, юсҳо, қирқҳо, қарақалпоқҳо, катаҳо, қипчоқҳо, митанҳо, туркманҳо, ҷалоирҳо, дурманҳо, урганҳо.³⁸ Ба ҷуз ин, қабойили мазбур ба ғурӯҳои қучақтаре тақсим мешуданд, ки шарҳи онҳо ҷунин аст: туақлҳо-6, мингҳо-бештар аз 13, туркҳо-6, найманҳо-бештар аз 12, уйшунҳо-3, қутчиҳо-4, манғитҳо-24, юсҳо-16, қирқҳо-бештар аз 5, қарақалпоқҳо-бештар аз 25, катаҳо-6, қипчоқҳо-бештар аз 9, митанҳо-3, туркманҳо-бештар аз 15, ҷалоирҳои наздик ба туркман-2 ва ғайра. Бидуни шак, ин тақсимоти қабилӣ қомил нест, вале анғораҳои муайянеро аз тақсимоти наҷодии узбакҳо дар тоҷикии гузаштаи нисбатан наздик (120 сол қабл) нишон медиҳад.³⁹

Ба эҳтимоли зиёд, ҳудуди қабилҳои узбак ба унвони як истилоҳи сиёсӣ (на ба унвони як истилоҳи наҷодӣ) дар замони Ёзбакхон аз насли Ҷучӣ (писари бузурги Чинғизхон) ки аз рӯи ҳасад дини исломро дар байни қабойили турки биёбонҳои дашти Қипчоқ ҷорӣ қарда буд, пайдо шудааст. Вақте ки онҳо ислом-

38. Гребенкин А.Д. Ёзбеки. саф. 69-109.

39. Гребенкин А.Д. Ёзбеки. саф. 69-109.

ро пазируфтанд, дар мукоиса бо ҳамнажодони дигар узбаки худ (шаманиҳо) худро ба номи хони худ, узбак номиданд.⁴⁰

«Дар нимаи дуввуми қарни 15 баъд аз фурӯпошии мулки Чучӣ ва ба вучуд омадани хонигарихои мустақил дар Русияи урупоӣ ва дар замони Абулхайрхон, иддае аз қабойили турк ба шарқ кӯч карданд ва номи қазокро ба худ гирифтанд. Танҳо қабойили маъдуди турк, ки ба хонадони чучиҳо вафодор монда буданд, номи узбакро хифз карданд».⁴¹

Дармаохизии илмӣи тоҷикӣ, мафҳуми наҷодии узбак, бори аввал дар асари Ҳофизӣ Танишӣ Бухорӣ, муаррихи машҳури қарни 16 «Шарафномаи шохӣ» ба қор рафтааст. Дар ин асари бузурги тоҷикӣ муаллиф, зимни тавзеҳот дар бораи Мовароуннаҳр ва марзҳои он менависад:

«Ҳамон марзи ғарбӣ ки ба самти шимол имтидод меёбад, Дашти Кипчок, яъне кишвари узбакҳо ва Туркистон аст».⁴²

Ҳамин тавр, тибқи навиштаи Ҳофизӣ Таниш ғуруҳи наҷодӣ, ки узбак хонда мешуд, дар нимаи дуввуми қарни 16 (замони тавлиди асар, ки муаллиф онро ба Абдуллоҳони дуввуми Шайбонӣ бахшидаст, ба дашти Кипчок (яъне ба шимолу ғарби Ўзбекистони кунунӣ, ки ҳоло биёбони Тосқудук дар он ҷост) муҳоҷират кард. Замоне ки узбакҳо муттаҳид шуданд ва тахти роҳбарии шайбонӣён ба ҳудуди Мовароуннаҳр тохтанд ва теуриён (1370-1506)-ро шикаст доданд, нуфузашон бештар шуд. Ва пас аз он ба тахти хонигарихои тозатаъсиси Хива, Қуканд ва Бухоро дар Осиёи миёна аз насли хонадони муғулу узбак ништаанд.

Дар натиҷа «сипоҳи шайбонӣ», ки ба танҳо шомилӣ наҷодӣ аслии турк буд, балки бидуни шак дорои бахши зиёди насли муғули буд, ки замоне бо Чингизхон омада буданд, дар Туркистон бо қабойили турк, ки қаблан дар он ҷо муқимӣ шуда буданд (ба истилоҳ чигатойӣ; гирифташуда аз номи Чигатой - писари дуввуми Чингизхон, ки молики қисмати зиёди Туркистон буд) ва

40. Туркестанский край. чилди 19. Спб. 1913, саф.380.

41. Ҳамон ҷо, саф.380. Шайбонӣён (1500-1598) аз наслҳои Чучӣ дар Мовароуннаҳр ҳастанд, ки дар Бухоро ҷониҳо - хонҳои собиқӣ Аштархонро иваз карданд. -Р.М.

42. Ҳофизӣ Таниш ибни Муҳаммади Бухорӣ. Шарафномаи Шохӣ. Нусхаи хаттӣ 88. Тарҷумаи форсӣ, пешгӯфтор, тавзеҳот аз М. Салоҳиддинова. Бахши 1. М., Наука, 1983, саф. 219.

ба аҳолии бумии эронии ин хитта махлут шуданд.⁴³

Хулосаи назари муҳаккикон дар бораи ташаккули узбакҳо ба унвони маъҷуне аз наҷодҳои гуногун ба қарори зер аст: «Унвони узбакро бояд чунин маънӣ қард: Маъҷуне аз қабойили туркиюласле, ки бо омезиш бо баъзе унсурҳои муғуливу эронӣ ба лаҳҷаи ҷиғатойӣ суҳан меғунд ва бо таваҷҷуҳ ба маҳалли зист аз назари вижагиҳои бостоншиносӣ ва наҷодӣ бо ҳам тафовут доранд».⁴⁴

Қабойили турку узбак, ки тайи қуруни мутамоҷи (қарнҳои дароз) бо тоҷикон омехта шудаанд (ба вижа дар Самарқанд, Бухоро, Фарғона) аз ҳамқаҷмони худ, ки то ба ҳол сурати туркиву муғулии гузаштагонӣ худро ҳифз қардаанд, хеле фарқ мекунаанд. Боре, тибқи гуфтаҳои муҳаккикон дар ибтидои асри 20 узбакҳо дар муқоиса бо тоҷикон аз нигоҳи фарҳангӣ ва фикрии ақибуфтада буданд. «Ақсарияти афроди мазҳабӣ ва идории узбакҳо тоҷикон ва сортҳо буданд».⁴⁵ Аз ин ру, «дар сарзамине, ки дар замони Темур ва табори ӯ, илму ҳунар ва фарҳанг ру ба рушд ниҳода буд, узбакҳо на танҳо ба рушди фарҳангӣ мусоидат нақарданд, балки бар он таъсири манфӣ гузоштанд. Зеро онҳо қўчнӣшин ва домпарвар буданд ва то муддати зиёде аз зиндагии муқимӣ нафрат доштанд ва то ба ҳол низ иддаи зиёде аз онҳо аз одатҳои қўчнӣшинии худ даст нақашидаанд».⁴⁶

Тибқи саршумории нуфуси соли 1897 дар Туркистони Русия шумори узбакҳо, ки аз нигоҳи пайдоиш бо қазоқҳо ҳешӣ доранд, 726072 нафар буд. Теъдоди қуллии узбакҳо дар тамоми Осиёи миёна дар охири қарни 19 наздик ба 2 миллион нафар буд, дар ҳоле, ки қабойили турку муғул ки мушаххас набуд ба қадом қавм тааллуқ доранд, машмули ин идда буданд.⁴⁷

43. Туркестанский край. қилди 19, саҳ.380. Муҳаккиқони муосир гоҳе Шайбонӣро узбақӣен меноманд, (масалан Қ.Э. Босворт) -Р.М.

44. Ҳамон ҷо.

45. Ҳамон ҷо, саф. 381.

46. Туркестанский край, қилди 19, саф. 696. Мутаассифона назари В.В. Бартолд дар бораи нуфузи тотору муғул дар Осиёи миёна аз нигоҳи илмӣ қобили қабул нест ва далелҳои маохизи ҳаттӣ онро инқор мекунад (Ручуъ қунед: Масалан ба ақбори Ибни Асир). В.В. Бартолд саъй қард, ки дар аъмоли султаҷўени бегона, ки тамаддуни мардуми бумии Осиёи миёнаро қароб қарданд, омилҳоеро пайдо намояд, ки қўемўчиби пешрафти иҷтимоӣ ва фарҳангии ин минтақа қардиданд. -Р.М.

47. Ҳамон ҷо, саф.380.

Дар бораи узбакхое, ки дар охири қарни 19 дар водии Зарафшон (минтақаи шимолии Тоҷикистони кунунӣ) зиндагӣ мекарданд, хулосаҳои А.Д. Гребенкин қобили таваҷҷуҳ аст:

«Минтақаи Зарафшон гоҳ гоҳе ба ҳаводиси ғочаборе дучор шудааст, ки баъд аз он теъдоди мардуми он, ба вижа мардуме, ки дар заминҳои борвар ва қобили кишт сокин буданд, кам мешуд. Аз ин рӯ узбакхоеро, ки ҳоло дар минтақаҳои Зарафшон ба сар мебаранд, (яъне дар охири асри 19 -Р.М.) аз насли ононе доништан, ки дар замони нуфузи умумии узбакҳо ба водии Зарафшон омадаанд, саҳеҳ нест. Дар воқеъ инро низ набояд инкор кард, ки иддаи қалиле (қаме) аз узбакҳои водии Зарафшон дар замони Темур ва шояд пештар аз он ба инҷо омадаанд, вале аксарияти онҳо дар ин авохир аз манотиқи гуногуни Осиёи миёна омадаанд.⁴⁸

Ҳамин тавр, моҳиятан узбакҳо аз иттиҳоди даҳҳо қабилҳои турку муғул ташкил ёфтаанд, (ҳамонанди ҳоли ҳозир) бидуни он ки истиқлоли қавмӣ ва муштаракоти наҷодӣ дошта бошанд. Дар авохири қарни 19 ва ҷаҳонро ба аввали қарни 20 ҷараёнҳои тамаркузи узбакҳо тақвият меёбад, лаҳҷаи воҳиди забони туркӣ дар байни онҳо ривож пайдо мекунад, эҳсоси тааллуқ доштан ба қавми узбак ва дигар нишонаҳо, дар марҳалаи гузашта аз қавм ба миллат, пайдо мешавад. Тасҳири Осиёи миёна аз ҷониби Русия ва ба вуҷуд омадани хиттаи Туркистон дар дохили Императории (империяи) Русия ки дар роҳи сармоядорӣ гом бардошта буд, дар ин замина нақши муҳимме дошт.⁴⁹

Дар хиттаи Туркистон, ки бахши аслии узбакҳо дар онҷо зиндагӣ мекарданд, дар муқоиса бо манотиқи дигари Осиёи миёна, муносиботи аввалияи сармоядорӣ зудтар рушд мекард. Таъсис кардани муассисоти саноатӣ, роҳҳои оҳан, ба ҷараён андохтани сармояи бонкӣ, ба вуҷуд омадани тижорати сармоядорӣ, ба роҳ андохтани омӯзиши замонавӣ (мудерн), зиёд шуда-

48. Гребенкин А.Д. Ўзбеки. саф. 751.

49. Ҷараёни тасҳири Осиёи миёна аз ҷониби императории Русия аз соли 1864 шурӯъ шуда то соли 1897 идома доштааст. Генерал-губернатории Туркистон шомилӣ 5 вилоят буд, ки барои идора кардани Осиёи миёна аз тарафи Русия истифода мешуд. Он соли 1867 таъсис шуд, ки пойтахташ Тошканд буд. -Р.М.

ни теъдоди афроди идорӣ дар бахшҳои гуногуни хусусӣ ва давлатӣ, издиёди теъдоди коргарон, муҳандисон ва кормандони фаннӣ аз ҷониби сармоядорони рус дар хиттаи Туркистон, дар урупойи (европой, фарангӣ) шудани узбакҳо саҳт муассир будааст. Дастакҳои (рычаг, калид, ахрум) аслии иқтисодӣ ва фарҳангии хиттаи Туркистон баъд аз русҳо ба дасти узбакҳои сарватманд афтод. Мардуми бумӣ аз умури идорӣ барканор шуданд.

Дар баробари нуфуз ва рушди муносиботи сармоядорӣ дар Туркистон системи ҷадиди омӯзиш ба вуҷуд омад: мактабҳои миллий бо методҳои нав,⁵⁰ омӯзишгоҳҳои олий, буржуазии миллии узбак пайдо шуд. Баъд аз омадани баъзе намоёндагони таҳсилкардаи ақвоми муғул ба мисли тотор ва бошқирд ба Осиёи миёна, ки аз сиёсати миллии Русияи подшоҳӣ (тезорӣ) норозӣ буданд, таъсири идеологияи понтуркизм тақвият меёбад. Сиёсати понтуркизм ҳам дар муқобили системи истеъморӣи Русия ва ҳам дар муқобили бумиёни Осиёи миёна, яъне тоҷикон, мубориза мекард. Ҷараёни истеъмор кардани мардуми тоҷик аз қарнҳои миёна шуруъ шуда, дар замони пайваст шудани Осиёи миёна ба Русия тақвият меёбад ва дар замони Шуравӣ анҷом мепазирад; ки дар ин бора дар фаслҳои оянда сухан хоҳад рафт. Акнун ба тавзеҳоти наҷодии қавмҳои дигар мебардозем.

То замони Шуравӣ дар Осиёи миёна ва Туркистони Русия ду қавм - қазоқҳо ва қирқизҳо ба номи қирқиз машҳур буданд. Бояд гуфт ки ин ду қавм, ки акнун дар кишварҳои мустақили Қазокистон ва Қирқизистон зиндагӣ мекунанд, аз нигоҳи фарҳанг, вижагиҳои маишат ва ахлоқ ба ҳамдигар хеле наздик ҳастанд, вале аз нигоҳи пайдоиш, вижагиҳои мардуминосии аз ҳамдигар фарқ мекунанд.

Тибқи осори муҳаққиқони қабл аз Инқилоби Октябр, қазоқҳо дар биёбонҳои вилояти Сирдарё (Сайхун), Хафтрӯд ва низ навоҳии шимолу ғарби вилояти Мовароихазари (Зақаспӣ) хиттаи Туркистони императории Русия зиндагӣ мекарданд. Худи истилоҳи «қазоқ», «қирқизқайсоқ»-ро эҳтимолан онҳо дар ҷараёни пайвастшавии довталабона ва иҷборӣ ба Русия, аз истилога-

50. Аз соли 1905 дар Тошканд, Самарканд, Бухоро ва Қуканд мактабҳои миллий бо методҳои нав таъсис шуд, ки дар онҳо ҷавонони тараққиҳои узаку тотор ва тоҷик таҳсил мекарданд. -Р.М.

рон гирифтанд. Онҳо хангоми бархурд бо мардуми бегона худро бо истилохҳои мазбур ном мебуданд, то ин ки тафовути худро аз қабойили дигари турку муғул, қирқизҳо, узбакҳо ва қарақалпоқҳо нишон диҳанд.

Дар маохизи (маъхазҳои) қабл аз Инқилоби Октябр ривояте ба назар мерасад, ки тибқи он қазокҳо аз қабойили гуногуни турку муғул, ки машмули фармонравоии Чингизхон буданд, баъд аз нимаи дуввуми қарни 15 ба вучуд омадаанд. Қавмҳо ва қабойили узбакӣ, ки аз иттиҳоди қабилҳо ҷудо шуда буданд ба шарқ кӯч карданд ва аз ҳамсоягони худ номи қазок (яъне афроди бесарпаноҳу озод)-ро ба худ гирифтанд.⁵¹ Ҳамчунин ривояти пайдоиши қазокҳо аз узбакҳо, дар байни қазокҳо ва қарақирқизҳо (қирқизҳои кунунӣ), дартули солҳои дароз, ҳатто то кудитои (табаддулотӣ) октябри соли 1917 боқӣ монда буд. Ривояти дигар низ вучуд дорад, ки тибқи он, ин қавм аз назари мардуми нисой мутааллиқ ба шоҳаи турку тотори наҷоди муғул аст ва ба 3 бахш ё урду тақсим мешавад.⁵² Ва ин 3 урду мураккаб аст аз урдуи бузург, миёна ва кӯчак. Ба сарзамини Туркистон ва Осиёи миёнаи он замон аслан аҳли урдуи кӯчак кӯч мекарданд. Ин ҳама баъд аз фуру пошидани императории бузурги Чингизхон дар охири асри 16 қараён дошт; ба ҷои вулуси (подшоҳии, аморатӣ) аз ҳам пошидаи Ҷучӣ, ҷаҳор хонигарии мустақил таъсис ёфт: Қазон, Аштархон, Урдуи сафед, Урдуи Сибир. Сарнавишти минбаъдаи се вулус - Қазон, Аштархон ва Сибир барои мо аз замони мактаб ошно аст; ин вулусҳоро Иван Грозний шоҳи Русия тасарруф ва ба Русия пайваст кард. Урдуи сафед ба Урдуи Нугай ва узбакҳои қучнишин тақсим шуд. Қабиле ки дар оянда қавми қазок аз он мутаҷаққил мешавад, аслан ба хонигарии узбакҳои қучнишин тааллуқ дошт.⁵³

Ҳатто баъд аз фурупошии вулуси Ҷиғатой, ки сарзамини Мовароуннаҳр ва Туркистони Шарқиро фаро мегирифт, сокино-

51. Туркестанский край, чилди 19, саф. 66.

52. Туркестан. Ҷопи дуввум, Тошканд, 1910, саф. 36.

53. Феоктистов А. Русские, казахи и Алтай. М. - Уст-Каменогорск. 1992: саф. 18. Эренг (Иренак, Ирнук) охири хон аз дудмони Арабшоҳиён дар охири қарни 17 ҳукумат қардаст. Баъд аз ӯ чингизие аз насли қазок дар Хива ҳукумат карданд ва ниҳоят хонадони қунгуротҳои узбак ҳокимиятро ба даст гирифтанд. -Р.М.

ни аслии ин марзу бум тоҷикон ва мулҳакони ба онҳо узбакҳои кучнишин буданд. Кабойиле ки баъд аз солҳои зиёд қавми қазок аз онҳо ташаққула ёфт, дар ибтидо машмули хонигарии узбакҳои кучнишин буданд. Баъд узбак-қазокҳо дар охири қарни 16 ба таври дастачамъӣ ба Мовароуннаҳр кучиданд ва ба мардуми эронизабон пайваст шуданд. Аз ҳамин мавқеъ ташаққули қавмҳои қазоқу узбак шурӯъ мешавад.

Ба хоҳири айният ва бегаразона баён қардани қараёни вақоеъ, бояд мутазаққир шуд, ки дар солҳои 60 ва 70 ақсари муҳаққиқони қазок бар ин ақида буданд, ки танҳо дар қарнҳои 15-18 «қавми қазок бо номи қунунии худ рӯи саҳнаи тоҷикӣ омад ва низ қараёни ташаққули қавми қазок ва давлати миллии қазокҳо анҷом пазируфт. Онҳо бад-он ишора мекарданд, ки ин давра ба ҳадди қофӣ мавриди паҷӯшиш қарор нагирифтааст».⁵⁴ Дар воқеъ истилоҳи «қазок» нахустин бор дар ақсари «Зубдатул-осор» (қарни 16) таълифи Абдуллоҳи Балхӣ муаррихи тоҷик мушоҳида мешавад.⁵⁵

Баъдҳо, ин ҳулосаи муҳим ва воқеӣ, ки бар мабной таҳлили манбаъҳои тоҷикӣ, монанди: Тоҷикӣ Рошидӣ, Тазқираи Хоҷа Муҳаммади Шариф, Шарафномаи Шоҳӣ, Тоҷикӣ Қипчоқӣ, Тоҷикӣ Қошғар ва ғайра ба даст омадааст, заҳри таълимот ва таъбироти дурӯғини шитобқоронаи пайдоиши қавми қазокро аз байн бурд. Истилоҳи узбак-қазок бори аввал дар «Тоҷикӣ Рошидӣ» - таълифи Мирзо Ҳайдар (қарни 16) ба қор рафтааст.

Дар осори вижа ва қуллӣ пирумунӣ тоҷикӣ пайдоиши қазокҳо ақидае бад-ин мазмун матраҳ мешуд, ки «қазокҳо» аз назари ҳунӣ, забонӣ ва тоҷикӣ пайдоиш, қавмҳои ба ҳам наздиқ нестанд, балки омехтае аз қабिलाҳои муҳталифи турқзабон ва муғулзабон ҳастанд, ки дар натиҷаи юришҳои Қинғизхон ба самти ғарб бурда мешуданд, ба Урдуи тиллоӣ дохил буданд ва дар тули қурун дар як минтақа зиндагӣ мекарданд; бо ғуӣишҳои муҳталиф суҳан меғуфтанд ва ба тадриҷ ба ҳамдигар наздиқ мешуданд.»⁵⁶

«Дар қараёни азҳампошии Урдуи тиллоӣ, ки Нуғайро

54. Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков. (Маводи ғирифташуда аз осори форей ва туркӣ) Алма-Ато, Наука, 1969, саф.2.

55. Ҳамон ҷо, саф. 133.

56. Ручуъ қунед: Феоктистов А. Русские, казахи и Алтай, саф.38.

хам дар бар мегирифт, кабойили кучнишини узбак аз Урдуи тиллоӣ ҷудо шуданд. Баъд аз муҳочират қардани узбакҳои кучнишин ба Осиёи миёна, ғуруҳҳои кучаки маҳаллӣ, ки хостгоҳи муғули доштанд, низ ба навбаи худ аз онҳо ҷудо шуданд ва муқим гардиданд.⁵⁷

Ҳамин қабिलाҳо, тақрибан аз миёнаҳои қарни 16 дар як иттиҳод муттафӣ мешаванд, ки аз ҳамин замон шаклгирии наҷоди қазок шурӯъ мешавад. Баъд аз ҳуҷуми қалмиқҳо дар соли 1613 ба сарзамине, ки кабойили қазок суғро доштанд, иттиҳоди кабойили қазок аз ҳам мепошад. Тақрибан баъд аз 100 сол, дар соли 1723 қазокҳо дар саҳнаи таърих пайдо мешаванд. Тибқи ишораи А. Феоктистов, ин дафъа қазокҳо аз 3 иттиҳоди сиёсӣ муташаққил шуданд, ки ба номҳои Урдуи бузург, Урдуи миёна ва Урдуи қучак шӯҳрат доштанд.⁵⁸

Ҳар кадом аз ин 3 иттиҳод ё урду аз қуҳҳои Урал то Олтой, яъне баҳши қанубу ғарбии Сибир, сарзаминҳои вижаи ҳудро доштанд. Радбабандии тоҷикии пайдоиши узбакҳо, қазокҳо ва қирқизҳо қоре саҳт душвор аст ва табиист, ки иштибоҳот ва бедикқатиҳои зиёд дар қори муҳаққиқон ворид мешуд. Мушкили асли иборат аст аз набудани маъхазҳои муътамади ҳақиқӣ. Ончӣ ба маводи бостоншиносӣ марбут мешавад, он аст ки он ҳам маҳдуд аст ва посухгӯи масоили ҳамаҷун давраи пайдоиши шаҷара, қабил, қавм ва он ҳам қавмҳои наздиқе ҳамаҷун узбак, қазок, қирқиз ва турқман нест. Омӯхтани тоҷикии гузаштаи онҳо ба таҷриби алоҳида ва ҷудо аз ҳам қори бисёр душвор ва ҳатто ғайри қобили имқон аст. Ин ҳалқҳо қорои решаи ягона, барҳости наҷодии воҳид ва соҳтори қомилан ҳадид мебошанд ва ин асли қазия аст.

Тибқи ақидаи ақсарияти муҳаққиқони машҳури мардумшиносӣ қазокҳо ба наҷоди ба истилоҳ муғулии Сибири қанубӣ тааллуқ қоранд. Ҳамаҷунон ки мардумшиносон таъйид меқунанд, «наҷоди муғулии Сибири қанубӣ - наҷоди қарақайи дувқуми (қураға) маҳсуб мешавад, ки аз ду наҷод - наҷоди муғулии аз қои дигар омада ва наҷоди бостонии урупоии Сибири қанубӣ ташаққул ёфтааст».⁵⁹

Теъдоди қирқиз-қазокҳо тақби саршумории соли 1897 дар

57. Ҳамон қои, саҳ.39.

58. Ҳамон қои.

59. Р.қ.: Феоктистов А. Асарӣ зикршуда, саҳ.40.

тамоми хиттаи Туркистон ба ҷуз Бухоро наздик ба 1 млн. 571 хазор нафар буд.⁶⁰ Таачубовар аст, ки ҳам қирқиз-қазоқҳо ва ҳам қарақирқизҳо дар ибтидои асри 20 худро ба узбакҳо мутааллиқ медонистанд ва пайдойиши худро аз қабिलाҳо ва ақвоми дигари тотору муғул, қалмиқу муғул намепазируфтанд.

Ҳамин тавр, иттиҳоди воқеии ҳамаи қазоқҳо дар як ҳукумат танҳо баъд аз истиқрори Ҳокимияти Шуравӣ сурат гирифт. 26 августи соли 1920 Ҷумҳурии худмухтори Қирқизистони шуравии сусиёлистӣ дар дохили Ҷумҳурии федероли Русияи шуравии сусиёлистӣ таъсис шуд. Баъд аз марзбандии миллии соли 1924, ба унвони ҷумҳурии мустақил машмули Иттиҳоди Шуравӣ шуд. Пиромони таърихи таъсиси Ҷумҳурии Қирқизистон (Қазокистон) дар соли 1924, дар фасли оянда ба таври муфассал сухан хоҳад рафт.

В.А. Ромодин бар ин аст, ки масъалаи замони густариши истилоҳи қавми қирқиз дар Тиён-Шон мубҳам ва баҳсангез аст. Ин истилоҳ, ки акнун ба номи қавми қирқиз итлоқ мешавад, дар гузашта гоҳе маънии дигар дошт; вақте ки дар бораи табаъаи хонҳои қирқизӣ ё қабойили ғайриқирқизӣ, ки тобеи қирқизҳо буданд, сухан мебуданд ин истилоҳ ранги сиёсӣ мегирифт. Дар маъхазҳо сароҳатан ба тағйири маънии қалмаи қирқиз ишора шудааст.⁶¹

Қирқизҳои кунунӣ то соли 1936, яъне то таъсиси Қирқизистони шуравӣ дар маохизи тоҷикӣ бо номи қарақирқиз ё бурут шинохта мешуданд. Дар қуруни гузашта онҳо сарзаминҳои густурдаи доманакӯҳҳо ва водихои Тиён-Шон, баҳши қанубии Ҳафтрӯд, навоҳии шимолу шарқии Сирдарё доманакӯҳҳои водии Фарғона ва баҳши шарқии Вилояти худмухтори Бадахшони қухистонии Ҷумҳурии Тоҷикистонро, ки дар гузашта ба номи Помир машҳур буд, дар ихтиёри худ доштанд.

Баъд аз тасхири Осиёи миёна тавассути Русияи тизорӣ (подшоҳӣ), русҳо аввалин бор бо бархурд ва ошнойӣ бо ин қабिलाҳо номҳои зеро ба онҳо доданд: вахшиву сангӣ ва ё қирқизҳои

60. Туркестанский край, ҷилди 19. саф.36.

61. Материалы по истории киргизов и Киргизии. Шумораи 1. М., Наука, 1973, саф.6.

сиёҳ.⁶² Ин номҳо дар осори тоҷихиву адабии то замони Шӯравӣ боқӣ монданд. Қадимтарин тазаккур дар бораи қирқизҳо (хирхиз) дар навиштаҳои Ибни Хурдодбех (карни 9) ба назар мерасад.⁶³

Ҳамон гуна, ки дар маохизи ҳаттӣ омадааст, қарақирқизҳо даргузаштаҳои дури тоҷихӣ давлате мустакил доштаанд, вале баъд тахти ҳокимияти гунҳо қарор гирифтаанд ва бо унсурҳои гуногуни мугулий ва ғайри мугулий омехта шудаанд,⁶⁴ ва баъд аз муддате тулонӣ онҳо ба қабилаҳои аз табори худ (яъне қирқиз-қазоқҳо) мулҳақ шуданд.

Қаблан ва шояд дар ҳоли ҳозир ҳам ҳуди қирқизҳои қунунӣ низ бар ин ақида ҳастанд.

Тибқи саршумории соли 1897 теъдоди қуллии қарақирқизҳо дар Туркистони Русия ва аморати Бухоро 535 ҳазор нафар буд, ки 4000 нафари онҳо дар бекигарии Қаротегини Бухорои шарқӣ зиндагӣ мекарданд.⁶⁵

Агар теъдоди қуллии қирқизҳо (қазоқҳо) ва қарақирқизҳо (қирқизҳо)-ро дар маҷмӯъ ҳисоб кунем, онҳо дар он замон 2 млн. 106 ҳазор нафар нуфуси Осиёи миёна ва Қазокистонро ташкил меоданд.⁶⁶ Мисоли борики пайдоиши муштарақ доштани узбекҳо, қазоқҳо ва қирқизҳо - боқӣ мондани суннати номгузорӣ то ба ҳол дар байни ин мардум мебошад, ба ҷуз номҳои, ки баъд аз пазируфтани ислом ва ё бо таъсири забони форсии тоҷикӣ пайдо шудаанд.⁶⁷ Номҳои зер хеле зиёд истифода мешаванд: Сотиволдӣ - хариду фурӯш, Болта - табар, Тохта - ист, Турсун - бигзор зиндагӣ кунад, Улмас - намемирад, Арслон - шер, Бӯрибой - гург, Туякбой - наъл, Тезек - паҳн ва ғайра. Дар натиҷаи омезиши наҷодии тоҷикон ба вижа дар манотике, ки мардуми туркзабон бештар ҳастанд, аксари номҳои мазбууро тоҷикон пазируфтаанд: Турсунуф, Улмасуф, Бӯри, Туракулуф, Қарауф, Бердиуф ва ғайра.

Туркманҳо ки аз нигоҳи забонӣ ва мардумшиносӣ аз уз-

62. Туркестанский край, ҷилди 19, саф. 366.

63. Материалы по истории киргизов и Киргизии. саф. 7.

64. Туркестанский край, ҷилди 19, саф. 367.

65. Туркестанский край, ҷилди 19, саф. 367.

66. Ҳамон ҷо, саф. 368.

67. Гафуров Олим. Имя и история. Пиромуни номи арабҳо, форсҳо, тоҷикон ва туркҳо. Фарҳанг. М., Наука. 1987.

бакҳо, казокҳо, киркизҳо ва кабойилу аквоми дигари тотору муғул фарқ мекунанд, «хешони наздики» казокҳо, киркизҳо ва ба вижа узбакҳо махсуб мешаванд. Дар гузаштаи на чандон дури торихӣ, онҳо дар ҳамон сарзамине зиндагӣ мекарданд, ки соли 1924 Ҷумҳурии Туркменистон дар онҳо таъсис шуд. Ба ҷуз он, онҳо дар Аморати Бухоро, вилояти Сирдарёи Туркистон, дар марзҳои хониғарии Хива (ки Русия тасхир карда буд) дар худуди Афғонистон ва Эрон низ зиндагӣ мекарданд. Теъдоди зиёди онҳо дар вилояти Закаспий (Моварои Ҳазар)-и Туркистони Русия сукно доштанд. Тибки саршумории соли 1897 теъдоди куллии туркманҳо дар устони кулли Туркистони Императории Русия 450000 нафар буд.⁶⁸

Иттилоот ва далоили торихӣ - пирумуни пайдойиши туркманҳо бисёр зидду нақизанд. Тибки як ривоят, гузаштагони туркманҳо кабойили турк буданд, ки номи куллияшон кангалҳо буд ва онҳо миҳани худ - водии «Исиккул»-ро тарк гуфта, дар поёнобҳои Сирдарё сукно гузиданд ва номи оғуз ё ғузхоро (оғуз - гови нар) ба худ гирифтанд.⁶⁹

Дар натиҷаи ихтилофҳо ва ҷангҳои дохилӣ бо кабойили дигари турку муғул, онҳо иҷборан ба канорҳои ҷаф ва иддае ҳам ба канорҳои рости поёнобҳои Ому кӯч карданд.⁷⁰ Ба хангоми тасхири Осиёи миёна тавассути русҳо, туркманҳо ҳанӯз сохтори шачарайӣ ва тақсимои кабилаиҳои худро нигоҳ медоштанд. Иттиҳодҳои аслии кабилаиҳои туркманҳо ба шарҳи зер буд: теке (барраи сангӣ), сарикҳо, солориҳо ё салирҳо, ёмудҳо.⁷¹ Иттилооти дигаре вучуд дорад, ки тибки он туркманҳо ба 7 кабила тақсим мешаванд, ки шарҳи он ба қарори зайл аст: теке, ҷавдорҳо, ёмудҳо, тукленҳо, сарикҳо, солориҳо ё силирҳо.⁷² Худи

68. Туркестанский край, ҷилди 19, саф.383.

69. Ҳамон ҷо, саф. 384.

70. Пайдо шудани туркманҳои кӯчишин дар Сурияти шимоли дар маъ-хазҳои ҳаттии миёнаи қарни 11 ба назар мерасад. Дар Осиёи сағир кабилаҳои туркман дар сеяки поёни қарни 11 ва дар Форс дар қарни 13 пайдо шудаанд. Хонадони Қарақунолу (1380-1463) дар Озарбойҷон ва Ироқ ҳукумат кардаанд. Кабилаи туркмани Қочор дар наздики Астаробод, дар канораҳои Ҳазар дар миёнаи қарни 13 сукно гузидоаст ва шояд ҳамин боиси ташкили силсилаи Қочорӣ (1779-1925) дар Эрон шуд. -Р.М.

71. Туркестанский край, ҷилди 19, саф. 384.

72. Туркестан. Чопи дуввум, Тошканд, 1910, саф.48.

вожаи туркманро иддае аз вожаи форсии тоҷикии «туркмонанд» ва иддае аз ибораи туркии «турк мен» (ман турк хастам) медонанд.⁷³

Дар тавзеҳоти В.В. Бартолд роҷеъ ба пайдоиши турманҳо аз ҷумла омадааст: «Баъзе ривоеъ ва номҳои туркманӣ ба робита доштани туркманҳо бо вулуси (ҳукумати) Ҷучӣ (Урдуи тиллоӣ) ишора мекунанд ва ле иттилооти мушаххасе дар бораи ин робита боқӣ намондааст. Туркманҳо чун давлати худро надоштанд, зоҳиран гоҳе аз шоҳи Форс, гоҳе аз хони Хива ва гоҳе аз амири Бухоро тобеъият мекарданд.»⁷⁴

Туркманҳо, ки сарзамини байни Осиёи миёна ва Эронро ишғол карданд, равобити байни мардумони ориёӣ, бумиёни Осиёи миёна - тоҷикон ва эрониро аз ҳам пошиданд. Баъд аз он ки амири Бухоро - Масъуд дар охири қарни 18 ва ибтидои қарни 19 тоҷиконро аз сарзамини ғавқуззӣ ба Бухорову Самарқанд муҳочиркард, шароити мусоиде барои туркманҳо ҷиҳати кӯчидан ба он ҷо фароҳам омад (сарикҳо дар солҳои 1790-91 ва теке дар соли 1834).⁷⁵

Яке аз авомили аслӣ, ки боиси ҷудо шудани тадриҷии тоҷикон аз сойири кавмҳои эронӣ гардид, вучуди равиҳо ва мазҳабҳои гуногуни исломӣ мебошад. Ҳамчунон ки ошкор аст, мардуми Ирок, иддаи зиёде аз мардуми Афғонистон, Покистон, Ҳиндустон ва Чин пайрави мазҳаби шиа ҳастанд. Мусалмонони шимол ва ҷануби Қасқоз (Озарбойҷон, бахше аз осихо ва гурҷихо), Бадахшони қўхистонӣ (исмоилиён) ҳамчунон аз аҳли ташайюъ маҳсуб мешаванд. Тақсими мазҳабҳо аз қарнҳои аввалии ривочи ислом пайдо шуда буд. Вале тоҷикон баъд аз нуфузи ислом ба Осиёи миёна, ба мӯҷиби ҳаводиси тоҷикӣ, ки бахси он феълан аз мӯҷоли бахси мо берун аст, пайрави мазҳаби сунӣ

73. Туркестанский край, ҷилди 19, саф. 384.

74. Бартолд В.В. Место Прикаспийских областей в истории мусульманского мира. - Баку, 1924, саф. 32.

75. Андреев Н.С. Поэтнографии таджиков. - Дар китоби: Таджикистан. Маҷмаи мақолат, Тошқанд, 1925, саф. 156. Бехтарин пажӯҳиш роҷеъ ба тоҷикӣ туркманҳо китоби: Очерки истории туркменского народа, таълифи В.В. Бартолд аст, ки бори аввал соли 1929 ва баъд соли 1962 ба забони англисӣ (тарҷумаи В. ва Т. Минорский) ҷоп шудааст. Рӯҷуъ кунед: В.В. Бартолд. Куллийет, ҷилди 2(1), М.: Наука, 1963, саф. 545-623. - Р.М.

шуданд. Ихтилофоти мазҳабӣ байни суннийн ва шиъийн дар давраҳои муайяни рушди иҷтимоӣ ва иқтисодии кишварҳои Осиёи марказӣ, аксари авҷот ба кашмакашҳо ва бархурдҳои хунӣ мунҷар мешуд. Ихтилофоти мазҳабӣ ба муносиботи мутақобили кишварҳои мусулмони ин минтақа низ таъсироти манфӣ ворид сохт.

Чунон ки маълум аст, тоҷикон пайрави мазҳаби ҳанафӣ (ғирифташуда аз номи Абӯханифа мутаваффо дар соли 767, бунёдгузори ин мазҳаб, ки дар қарни 8 дар шаҳри Куфаи Ироқ пайдо шудааст)⁷⁶ ҳастанд. Муносиботи сиёсӣ ва мазҳабӣ байни ҳокимони Эрону Ироқ дар тӯли қуруни мутамоҷӣ то ҷанги ахири Эрону Ироқ, ки боиси қушторӣ милёнҳо нафар шуд, ҳамеша сард будааст. Ин омил ва авомили дигар (аз ҷумла ҷудо будани Осиёи миёна аз ҳанафӣни дигар - Анатолий, Балқан, Қавқози шимоли, соҳилҳои баҳри Сиёҳ, Индонезӣ, Ироқ) ба вижа баъд аз нуфузи тотору муғул дар қарни 13, ба ҷудо шудани тоҷикон аз ҳаммазҳабӣни ҳанафӣи худ мусоидат кард.

Агар қаблан омили мазҳабӣ боиси ҷудойии мардумони эронӣ буд, акнун дигар ҷудойии ҷуғрофӣи низ ба он афзуда шуд.

Баъд аз тасхири Осиёи миёна тавассути русҳо ва қарордоди мунъақида байни Русия ва Англия дар соли 1895, қавмҳо ва қабिलाҳои турку муғул аз ҳама тараф - аз шимол, аз ғарб ҷануб ва аз шарқ, тоҷиконро қомилан дар муҳосира қарор доданд. Баъд аз ин, тоҷикон ба ҳукми тоҷикон, дар ибтидо ба таври ғайритабӣ ва баъдан ба таври иҷборӣ бо мардуми туркзабони Осиёи марказӣ ҳамгун шуданд.

Тақрибан ҳама гуна вазъият дар робита бо қавми тоҷик баъд аз марзбандии миллии соли 1924 низ ҷараён дошт. Тоҷиконро ҳам аз назари идорӣ ва ҳам аз назари ҷуғрофӣи мунзавӣ (ҷудо) қарданд. Ҳатто он робитаи қавми дарибтӣи ташаккули давлатҳои Ўзбекистон ва Тоҷикистон вучуд дошт, дар солҳои баъд ба хоҷагии сиёсати вижаи роҳбарони вақти Ўзбекистон, аз байн рафт. Сиёсати муҳҷир қардани мардуми узбекзабон ва истиқрори иқтисодии онҳо аслан дар манотиқи марзии ду киш-

76. Ислам. Энциклопедический словарь. М., Наука, 1991, саф. 273.

вар, байни Тоҷикистону навоҳии тоҷикнишини Ўзбекистон (масалан байни Самарканду Панҷканд, водии Ҳисор ва вилояти Сурхандарё, ноҳияи Шахритузу Тирмиз ва ғайра) пиёда карда мешуд.

Хатти ҳавойӣ байни шаҳрҳои Самарканд - Душанбе ва Бухоро - Душанбе ба тадриҷ ихтисор ва ниҳоят комилан боздошта шуд.⁷⁷ Дар солҳои ахир хатҳои утубус ки робитаи шаҳрҳо ва навоҳии ду кишварро барқарор мекард, ба таври маснуӣ ва бо ҳадафҳои иқтисодиву сиёсӣ мутаваккиф шуд. Ин ҳама, албатта, равобити ҳешу таборӣ, фарҳангиву иқтисодии тоҷикони бумии Ўзбекистон ва Тоҷикистонро суст мекунад. Ин гуна сиёсат танҳо бо як ҳадаф амалӣ мешавад: роҳ надодан барои ба ҳам наздик шудани тоҷикон, нигоҳ доштани рушди худшиносии миллии онҳо, маҳрум намудани онҳо аз ҳисси ваҳдат ва пуштибонии ҳамдигар. Чунин робитае бо ҷумҳуриҳои дигари Осиё миёна ва Қазоқистон низ вучуд надорад.

Дар осори торихӣ, ки русҳо ва муҳаққиқони урупоӣ дар бораи тоҷикон таълиф кардаанд, гуфта мешавад, ки тоҷикон дар муқоиса бо қавмҳои дигар, ки дар ҳоли ҳозир дар Осиёи миёна зиндагӣ мекунанд, наслҳои мустақими қадимтарин бумиёни ин сарзамин ҳастанд, ки дар ин ҷо аз давраҳои моқабли торих зиндагӣ мекарданд. Роҷеъ ба пайдоиши вожаи тоҷик муҳаққиқони кунунӣ, муаррихон, забоншиносон, мардумшиносон ақидаи муштарақ надоранд. Бояд гуфт ки вожаи тоҷик дар фарҳангҳои қуруни вустойӣ (асрҳои миёнагӣ) шарҳ шудааст. Садруддин Айний бар ин ақида аст, ки иллати ба тарзҳои мухталиф тавзеҳ ёфтани ин вожа он аст, ки муҳаққиқон дар ин фарҳангҳо маъниҳои гуногун ва нодурусти онро истифода кардаанд. Садруддин Айний ба натиҷаҳои зерин мерасад:

1) Вожаи тоҷик ба қавме итлоқ мешавад, ки ба забони форсӣ сухан мегуяд ва дар ибтидо дар мавриди мардуми форсизабони Осиёи миёна ва Ҳуросон ба қор меафтааст.

2) Мардуми форсизабони Осиёи миёна ва Ҳуросон ки аз замони қадим бо номи тоҷик ҳонда мешуданд, мардуми бумии

77. Харчанд намоёндагони расмии Ҷумҳурии Ўзбекистон чанд дафъа ваъда доданд, ки аз баҳори соли 1994 хутути ҳавоии Душанбе-Самарканд ва Душанбе-Бухоро дубора барқарор карда мешавад, вале ин қор амалӣ нашуд.

ин марзу бум хастанд ва муҳочир нестанд. С. Айни бо натиҷагирҳои худ, ин таъбир ки гуё истилоҳи тоҷик аз забони арабӣ ба вуҷуд омада ва дар солҳои 40 ройиҷ будро комилан нафӣ мекунад.

Муҳаккикон Р. Маҳмадшоюф ва У. Обидуф менависанд: «С. Айни дар охири ҷавонӣ мақолаи худ (С. Айни. Маънии калимаи тоҷик, тавзеҳи он дар фарҳангҳо, истифодаи он дар осори муаллифони шарқӣ ва тоҷикони пайдоиши ин калима. 1943. тарҷумай русӣ) умдатан аз шарҳи омӣнаи ин вожа ҳимоят мекунад, ки калимаи тоҷик аз вожаи тоҷ ва ё -и нисбӣ ва қофӣ масдари сохта шудааст (тоҷ + и -и нисбӣ + к - исмсоз). С. Айни мисоле мезанад, ки вожаи «тоҷӣ»-ро ба ҳар чиз ки ба калимаи тоҷ муносибат дорад, метавон итлоқ кард; вале вақте хостаанд, ки аз ин вожа исме ҳос баро мардуми мутамаддине, ки ба форсӣ ҳарф мезанад, дуруст кунанд, бад-он пасванди масдари к-ро афзудаанд ва калимаи тоҷик ҳосил шудааст.⁷⁸

Хулоса, таъбири ройиҷтар он аст, ки калимаи тоҷик аз вожаи тоҷ сохта шудааст. Таъбири дигар он аст, ки калимаи тоҷик баъд аз тасҳири Осиёи миёна тавассути ғарб ва нуфузи қабилҳои турку муғул пайдо шудааст. Баъд аз ин мардуми бумиро «тозӣ» ё «тозӣ» (ба маънии араб) меҳонданд.⁷⁹

Шояд таъбири нахусти пайдоиши калимаи тоҷик (аз вожаи тоҷ) таъбире қонеъкунанда бошад. Муҳаммади Тусӣ мунаҷҷим ва сайёҳи машҳури қарни 12 дар «Аҷоибул-мавлукот ва ғаройибул-мавлудот» нақшаи ҷуғрофиёии Осиёи миёнаро тарсим кардааст. Дар хошияи тасвири шаҳрҳо, рудхонаҳо, номҳои ҷуғрофиёӣ, тасвири ду одам низ оварда шудааст, ки яке зан ва дигаре мард аст ва ҳар ду даст ба дасти ҳамдигар рост

78. Муҳаммадшоюф Р., Обидуф У., С. Айни дар бораи пайдоиш ва маънии истилоҳи «тоҷик». Аҳбори Академияи улуми ҶШС Тоҷикистон, Шӯъбаи улуми иҷтимоӣ. Шумораи 2(100), 1980, саф. 92-93.

79. Бартолд В.В. Тоҷики. Дар китоби: Тоҷикистон, маҷмӯаи мақолат, Тошканд, 1925, саф. 98. Агар ривояти дуҷумро дар бораи пайдоиши номи қавми тоҷик ба назар бигирем, пас тибқи гуфтаи муаллифи «Худудул-олам» дар охири қарни 10 навоҳии бузургии тоҷикнишин (тозиён) дар ҳудуди Афғонистон дар минтақаҳои Хирот ва дар ҳудуди Эрон дар минтақаи Қашғар мутамарказ шудааст.

истодаанд. Онҳо бар сар тоҷҳои кунгурайи доранд.⁸⁰ Соли 1987 дар Тоҷикистон тоҷи биринҷӣ (ки бостоншиносон онро тоҷи дурахшон номидаанд) ёфт шуд, ки ҳоло дар музеи пажӯҳишқадаи торих, бостоншиносӣ ва мардумшиносии Аҳмади Дониши Академияи улуми Тоҷикистон маҳфуз аст.⁸¹

Дар байни ҳуди мардуми тоҷик, калимаи тоҷик ба маънии тоҷ низ истеъмоли мешавад ва ба одаме итлоқ мегардад, ки дар ҷомеа мавқеи муносиб дорад ва сарбаландона зиндагӣ мекунад. Дар байни тоҷикон ба вижа тоҷикони қўхистонӣ номҳои Тоҷ, Тоҷак, Тоҷиддин, Тоҷбахт, Тоҷбахш бисёр роиҷ аст.⁸²

Табиист, ки шояд ин пурсиш пайдо шавад, ки вожаи «тоҷик» барои аввалин бор кай мавриди истифода қарор гирифт ва кай ин калима ҳамчун истилоҳи қавмӣ дар Осӣи марказӣ роиҷ гардид? Бехтарин посух ба ин пурсишро мо дар осори нависанда ва олими машҳур Садруддин Айний (1878-1954) пайдо кардем, ки ӯ бунёнгузори адабиёти тоҷик баъд аз инкилоби Октябр (1917) аст ва осори ҳудро ба забониҳои тоҷикӣ, узбакӣ ва русӣ мунташир қардааст. Ӯ менависад: «Дар тули умрам ман китобҳои зиёд таълиф қардаам ва ҳамаи онҳо як мавзӯро дар бар мегиранд ва аз як мавод таркиб шудаанд. Ҳамаи ин китобҳо дар бораи тоҷикон ва Тоҷикистон, кишвари қўхистонии ман, дар бораи Помир - яке аз баландтарин ҷакоди дунё, дар бораи зодбуме, ки дар гузашта урдуҳои мутааддиди муҳочимон поймолаш қардаанд, дар бораи фарзанди ин сарзамин аст, ки дар қарни 8 миллодӣ номи тоҷикро ба ӯ додаанд».⁸³

С. Айний донандаи хуби адабиёти қуруни вустои (қарнҳои миёнаи) тоҷику узбак, ҷаҳраи саршинос дар байни мустафриқини ҷаҳонӣ, дар муайян кардани замони пайдойиши номи қавми худ наметавонист иштибоҳ кунад. Донишмандони бузурге ҳамчун академик В.В. Бартолд, Саид Нафисӣ, А.А. Семенов, Б.Ғ. Ғафуров, А.М. Мирзоёф ва дигарон ақидаи ӯро тарафдорӣ ме-

80. Аҷойибул-махлуқот ва ғаройибул-мавҷудот. Муҳаммад ибни Маҳмуди Тусӣ. Тасхеҳи дуктур Манучехри Сутуда. Техрон, 1966, саф. 202.

81. Древности Таджикистана. Каталог выставки. Душанбе, Дониш, 1985, саф. 249, 193. Тасвири он тоҷ даар муқоваи китоб оварда шудааст.

82. Ғафуров Олим. Имя и история. Пиромуни номи аъроб, форсҳо, тоҷикон ва туркон. саф. 193.

83. С. Айний. Судьба одного народа. М., Новое время, шумораи 45, 1951, саф. 7.

карданд.⁸⁴ Ба таври хулоса, истилоҳи тоҷик бори нахуст аз карни 8 пайдо шудааст.

Такрибан ҳамаи пажухишгарон ба вижа мусташирикони русӣ аамм аз муаррих, забоншинос, мардумшинос, ҷуғрофидон, заминшинос, ғиёшшинос, ки вазъияти мардуми тоҷикро дар қуруни вусто ва пас аз он мавриди баррасӣ қарор додаанд, ба як далели мусаллам ишора мекунанд, ки ба ҷуз тоҷикон, сойири мардумони Осиёи миёна мардуми мухочир ҳастанд ва мардуми ғайрибумии минтақа маҳсуб мешаванд.

Баъд аз ғурупошии давлати яқпорчаи Сомониён (тоҷикон), ки бештар аз 100 сол (қарнҳои 9-11) побарҷо буд, тоҷикон дигар натавонистанд давлати миллии худро эҷод кунанд. Онҳо маҷбур буданд дар сарзамини давлатҳое, ки туркон ва муғулон дар Осиёи миёна ташкил медоданд ба сар баранд. То миёнаҳои қарни 19 тоҷикон мисли сойири қавмҳои минтақа ба таркиби се давлати Осиёи миёна шомил буданд: хонигарии Хива ва Қуканд ва аморати Бухоро. Баъд аз тасхири Осиёи миёна аз тарафи русҳо, тоҷикон бар зиндагии худ дар Туркистони рус ва аморати Бухоро идома доданд. Дар Туркистони рус тақрибан 7 дар сади аҳолии вилоят тоҷикҳо буданд.⁸⁵ Тибқи омили ғайриқомили саршумории соли 1897, теъдоди қуллии тоҷикон дар тамоми Осиёи миёна 750000 нафар ё наздики 9 дар сади тамоми аҳолии минтақа буд.⁸⁶

Тибқи навиштаи А. Шишов дар «Туркестанские ведомости» (соли 1906, шумораи 45), теъдоди тоҷикон мувофиқи саршумории нуфуси соли 1897 дар вилояти Туркистон 519200 нафар, ба вижа дар вилояти Самарқанд 217000 нафар, вилояти Фарғона 172000 нафар, вилояти Сирдарё 130000 нафар буд. Теъдоди қуллии тоҷикон дар сарзаминҳои русии Осиёи миёна 519000 нафар буд.⁸⁷

Теъдоди қуллии тоҷикон дар аморати Бухоро ба изофаи Бухорои шарқӣ, шомили навоҳии Рушон, Шугнон, Вахон 358000 нафар буд. Бинобарин теъдоди қуллии тоҷикон дар тамоми Осиёи

84. Мирзоёф А.М. Рудаки, жизнь и творчество. М., Наука 1968.

85. Туркестанский край, ҷилди 19, саф. 404.

86. Ҳамон ҷо. саф. 405.

87. Шишов А. Таджики. Религия и обряды. Маҷаллаи: Средняя Азия, Тошқанд, 1911.

миёна 1 млн. 830000 нафар буд.⁸⁸

Ҳамчунон ки дар аркоми Ҷавкузизир дида мешавад, теъдоди куллии тоҷикон дар ибтидои қарни 20, сарфи назар аз ҷараёнҳои табиӣ ва иҷборӣ ҳамагунсозӣ дар муқоиса бо ақвоми туркзабони Осиёи миёна ақсариятро ташкил меод. Вале баъд аз ҷаҳонҷӯӣ қарн, дар соли 1924, дар замонҳои Ҳокимияти Шӯравӣ тоҷикон ба ҳаёати қавмҳои аслии Осиёи миёна шомил нашуданд. Гуфтаҳои В.И. Ленинро роҷеъ ба нуқтаи назарҳо дар бораи лоиҳаи қарори Қумитаи марказӣ ҷиромунӣ вазифаҳои Ҳизби қумунистӣ (болшевиконӣ) Русия дар Туркистон, ба хотир меоварем, ки дар он ба лузуми додани имконот ба ғуруҳҳои миллии Туркистон барои таъсис ҷумҳуриҳои ҳудумҳтор ва ба ақалиятҳои миллии (эҳтимолан тоҷикон низ аз ақалиятҳои миллии махсуб мешуданд), барои таъсиси қомунаи миллии сарохатан ишора шудааст. Қумитаи марказии иҷроияи Туркистон мутааххид мешавад, ки қунгураи шӯроӣ захирақашони узбақҳо, қирқизҳо ва турқманҳоро барғузор ва сохтори идорӣ онҳоро муайян намояд.⁸⁹

Дар гуфтаҳои В.И. Ленин ба дида бад-ин нуқот ишора мешавад: 1) «Дастур дода шавад то нақшаи Туркистони тақсимшуда бар узбақия, қирқизия ва турқманӣ тахия шавад; 2) Шеваҳо ва роҳҳои тақсим шудани ин 3 бахш ба таври дақиқ таъйин қарда шавад».⁹⁰

«Лоиҳаи вазъияти Ҷумҳурии ҳудумҳтори Туркистони шӯравӣ « боиси қунин тақсими Қумитаи марказии Ҳизби қумунистӣ (болшевиконӣ) Русия, дар бораи вазифаҳои ин ҳизб дар Туркистон қардид, ки 23 май 1920 ҳаёти намояндагии Туркистон шомили Рискӯлов, Ҳоҷаюф ва Бек-Иванов ба он Қумита пешниҳод қарда буд. Дар лоиҳаи мақсӯр эҷоди як давлати якпорчаи муқтақили турқ бар мабнӯи иттиҳоди ҳамаи қавмҳои туркзабони Осиёи миёна ва Қазоқистон пешниҳод шуда буд. Ҳамқунин қасди пантурқкистонна танҳо боиси ниғаронии роҳбарони Ҳизби болшевикӣ балки пешвои онҳо - барпоқунандаи Давлати шӯравӣ - В.И. Ленин қардид. Зеро иттиҳоди қавмҳои

88. Ҳамон ҷо.

89. Ленин В.И. Қуллийет, қилди 41, саф.544.

90. Ҳамон ҷо, саф. 436.

туркзабони Осиёи миёна дар як давлат ва эҳтимоли пайвасти шудани сойири қавмҳои турку муғули Сибир ва сарзаминҳои атрофи Волга ба онҳо, хатаре марговар ҳам барои болшивикон ва Ҳокимияти Шуравӣ ва ҳам барои тамоми Русия маҳсуб мешуд.

Посух бад-ин пурсиш, ки чаро В.И. Ленин дар мулоҳизоти худ аз тоҷикон ёдовар нашудааст, чунин аст, ки В.И. Ленин дар бораи мавҷудияти он узбакҳо, қирқизҳо ва туркманҳо ки сухан мегӯяд, тасаввуроте надошт. Ва низ ҳеҷ далеле вучуд надорад, ки чунин бипиндорем В.И. Ленин нисбат ба қавмҳои туркзабони Осиёи миёна таваҷҷуҳи бештаре дошт, то ба тоҷикон. Ба ҳар сурат мулоҳизоти ӯ дар қараёни марзбандии миллии соли 1924 нақши муҳимме бозӣ кард: ба ҷои як давлати нерӯманд ва якпорчаи туркӣ ҷаҳор ҷумҳурии кӯчаку бузург ва барои Шуравӣ ва Русия беҳатар ба вучуд омад. Дар воқеъ ҳақро ба гузаштагон бояд дод, ки гуфтаанд: Тақсим куну ҳукумат кун. Ва он чи аз ин тақсимоат ба тоҷикон расид, ба ҳама маълум аст: кӯхҳои пурбарфу водихои танги беамин.⁹¹

Дар ин робита, меҳодам аз Н. Павлов нақли қавл кунам ки ҳеле бар қалби одам асар мегузорад «Баъд аз ҷуруши Тимучин (Чингизхон) зарбае саҳт ба миллати эронӣ ворид шуд. Бояд мунсифона иқро кард, ки дар ҳоли ҳозир тоҷикон мардуми аз ҳама ҷонсаҳттаранд; ба ин қавми нодир зарбаҳои зиёд ворид шудааст; вале қофӣ буд, ки ба тоҷикон қаме фурсати танаффус бидиҳанд ва онҳо дубора ҷон мегирифтанд. Ин сатрҳоро ман вақте менависам ки мо дар остонаи эҳёи нави ин миллати гаронмоя ва ҷонсаҳт қарор дорем, ки то ин замон ин миллат беҳадаф зиндагӣ мекард ва ин натиҷаи се зарбае буд, ки Темучин, Темур ва узбакҳо ворид соҳта буданд».⁹² Ду зарбаи фоҷиабортарро ба он се изофа мекунем, ки яке марзбандии миллии соли 1924 ва дигаре ҷанги бародаркуши соли 1992 мебошад, баъд аз он мо тоҷикон муддати дароз наметавонем ба иттиҳоди милливу арзӣ ва яғо-

91. Ҳамон тавр ки маълум аст, 93 дар сади сарзамини Ҷумҳурии Тоҷикистони шуравии суеиелитии собикро (ҳоло Ҷумҳурии Тоҷикистон) минтақаҳои қӯхистонӣ ва танҳо 7 дар сади онро водихои танг ташкил медиҳанд, ки саросар пахта кишта шудааст. Дар сойири заминҳои ноҳамвор мисли боздоштгоҳҳо бештар аз 5 млн. нафар зиндагӣ мекунанд. -Р.М

92. Павлов Н. История Туркестана. Тошканд, 1910, саф.11.

нагӣ даст биёбем. Н. Павлов ҳамаи ғочиа ва дарди мардуми тоҷикро бо нуфузи турку муғулҳои муҳочир ва наслҳои ояндаи онҳо дар симои понтуркистҳо, шовинистҳои минтақайи марбут медонад, ки гоҳе бо нафрат ва гоҳе бо ҳасад ба тоҷикон, ба вижа ба фарҳанги бостонӣ ва ғураҳои онҳо нигоҳ мекарданд. Ҳамкорони узбаки мо ҳамеша дар баҳси илмиву тоҷикии «кӣ кӣ ҳаст» (яъне пайдоиши наҷоди) наметавонистанд далелҳои муҳкам пешниҳод кунанд ва мағлуб мешуданд ва муддаӣ буданд, ки тоҷикон турконе мебошанд, ки забони форсиро пазируфтаанд. Ғуе дар байни аъробе ки Осиёи миёнаро тасхир карданд, форсҳо низ буданд. Нахуст он ки марзҳои тоҷикӣ ва ҳостҳои қабилҳои турку муғул, ба вижа вулусҳои собики узбакҳо ҳеҷ гоҳ мавриди тасхири аъроб қарор нагирифта буд.⁹³ Дуввум он ки бохтариён, хоразмиён ва суғдиён ба ғулишҳои наздик ба забони форсӣ ҳарф мезаданд. Ин наздикии ғулишҳо боиси зуд пазируфтани забони комилтари форсӣ (тоҷикӣ) гардид. Далелҳо ва намунаҳои фолклории бачомонда шаҳодат медиҳад, ки то тасхири арабҳо мардуми Бохтар ва Суғд тақрибан бо як забон ҳарф мезаданд ва тафовутҳои ночиз дар гуфтори онон вучуд дошт.

Ибни Ҳавқал дар китоби машҳури худ «Суратул-арз» менависад: «Мовароуннаҳр, ки машмули Фороб, Суғд, Самарқанд, Хоразм ва воҳаҳои ҳавзаи рӯди Чайхун аст, кишвари туркон нест ва мардуми сарзаминҳои мазбур турк нестанд».⁹⁴ Ҳатто як назари сатҳӣ ба номҳои кӯҳҳо, водихо, рӯдхонаҳо, шаҳрҳо ва маҳаллоти маскунии Осиёи миёна, нишон медиҳад, ки дар гузашта ин сарзамин ба вижа маҳаллоти кӯхистонӣ ба ақвоми турку муғул тааллуқ надоштанд ва ба ҳеҷ як аз ғулишҳои забони туркӣ тақаллум намекарданд. Номҳои чуғрофиейии Осиёи миёна, ки дар зер оварда мешавад, бозгӯкунандаи он аст, ки онҳо

93. Аҳмад ибни Яҳе ибни Ҷобир ал-Балозурӣ. Тасхири Хуросон. (Ғирифташуда аз «Футуҳул-булдон»). Тарҷума аз арабӣ, пешгуфтор ва тавзеҳоти Ғ. Ғоибова. Душанбе. Дониш, 1987.

94. *Viae et regna, Descriptio ditionis mostemical austore Abulkasim ibn Naukal. Ed. M. Ide Goeje Lugdun; Batavorum, 1873 (BGA, 11).* Ибни Ҳавқал (қарни 10) арабзода буд ва уро наметавон ба хушбинӣ ва ё бадбинӣ нисбат ба туркҳоро тоҷикҳо муттаҳам кард. - Р.М.

решаи бостонии тоҷикиву эронӣ доранд.⁹⁵

Номи кӯҳҳо ва дараҳо: Помир, Ҳиндукуш, Ховак, Бутан, Сурхон (Сурхандарё), Шовдор.

Номи рӯдҳо: Ому (Омударё), Чайхун-Гайхун, номи бостонии Вахш, Сирдарё, Вахш (Сурхоб), Чорёб, Вахоб, Рудак, Андароб, Панҷ, Охшу, Оби Гарм, Кумруд, Наҳомруд, Пуруб, Чорҷуй, Зарафшон, Ҳафтрӯд, Искандаркул, Пайкон, Руди Шош (Чоч).

Номи шаҳрҳо ва маҳаллот: Бадахшон, Тахорон, Балх (Бохтар), Рудак, Бомиён, Рашт, Кофарниҳон, Вишгард, Кубодиён, Омул, Навбахор, Кухандиз, Чармонгон, Регдашт, Шеробод, Андичон, Бухоро, Самарканд, Марғиён, Шопургон, Форёб, Миёна, Берун, Афросиёб, Кеш, Сангдиз, Панҷканд, Ёркат, Офаринкат, Рев, Хоразм, Кушки Муғон, Пайканд, Навканд, Осиёб, Регистон, Моҳруз, Хонгоҳ, Висар, Варманд, Нур, Бардод, Заргарон, Марзин, Навкадак, Ромин, Разнон, Сакон, Юмгон, Кашмихон, Бӯғобод, Абевард, Дарун, Сурхкат, Тороб, Ҳартанг, Ҳудобод, Шокон, Суғдбил, Урганҷ, Гургонак, Сакокат, Бағдодак, Себ, Чигарбанд, Аҳсикат, Ҳучистон, Дехнав, Шош-Чоч, Уштуркат ва бисёри дигар.

Муддатҳо пеш собит ва мусаллам шудааст, ки ҳама номҳои тоҷики ва ҷуғрофиейии Осиёи миёна аз нигоҳи пайдоиш тоҷикӣ ва эронӣ ҳастанд. То замони Аббосиён (карни 8-13 мелодӣ) мо ҳатто як номи ҷуғрофиейии туркӣ дар ин сарзамин пайдо накардем. Он таъбири дуруғин, ки гуё тоҷикон, туркони форсипазируфтаанд, қобили ҳеч нақду баррасӣ нест. Дар ин сурат, пурсише матраҳ мешавад, ки чаро дар давлатҳои туркӣ, ки забони тоҷикӣ (форсӣ) дар тамоми давраи мавҷудияти онҳо то эҷоди Ҷамоҳири Шӯравӣ забони ҳоким (расмӣ) буд, мардуми туркзабон ба тоҷикзабон (форсизабон) ё тоҷик табдил нашуданд?

Хостгоҳи забони муосири тоҷикӣ (форсӣ), Осиёи марказӣ ба вижа навоҳии Ҳуросон, Бохтар, Суғд буданд ва ҳастанд. Решаҳои ин забон ҳамроҳ бо забонҳо ва гӯйишҳои тоҷикии бостонӣ (забонҳои эронии бостон) дар Бадахшон, Зарафшон ва дигар манотиқи кӯхистони Тоҷикистон ва кишварҳои ҳамҷаво-

95. Дар осори Маликушшуаро Баҳор - шоир ва донишманди машҳури эронӣ, Ричард Фрай - эроншинос машҳури амриқӣ, профессор А.З. Розенфелд - муҳаққиқи рус ва дигарон дар ин бора маълумоти мӯътамад оварда шудааст.

худашон мегуянд - қазок, дар он замон (яъне қарнҳои 15-16) ҳеҷ рабте бо хостгоҳи Бобур ва Навоӣ надоштанд. Пас, ба ҳар сурат истилоҳи сортро қирқизҳо насохтаанд.

Муҳимтар аз ҳама он аст, ки вожаи сорт дар осори қабл аз ҳамаи муғул мушоҳида намешавад ва онро нахустин бор муғулҳо ба қор бурдаанд. Тибқи гуфтаҳои Рашидуддин (қарнҳои 13-14 -Р.М.) муғулҳо вожаи сартактайро ба маънии тоҷик истифода мекарданд.⁹⁹

Мо ба ҷуз мувофиқ будан бо Бартолд, чорае дигар надорем ва ҳаминаро изофа мекунем, ки дар тоҷикномаи муғули истилоҳи таҷик дида намешавад. Вале муодилоҳи он сартаул ва ё сартугул, яъне сорт истифода шудааст.¹⁰⁰ Ҳамзамон В.В. Бартолд бо далели қотеъ собит қард ки «вожаи сартаул ва сартактай аз решаи сарт (сорт)-сохта шудааст».¹⁰¹ Ва ӯ боз менависад: «Ўзбақҳо, ки дар ибтидои қарни 16 мустаъмароти (мустамликаҳои) теуриёнро тасхир қарда буданд, аз ғиройишҳои милли ва фарҳангӣ бегона буданд ва ба тафовути турку тоҷик низ таваҷҷуҳ намекарданд. Сортҳо дар қиблаи ўзбақҳои истилоғар ва муттафикони қўччишини онҳо, мардуми муқимӣ (ғайриқўччишин) буданд. Абулқозӣ (қарни 17) сортҳоро дар муқобили ўзбақҳо ва туркманҳо танҳо шаҳришинони Осиёи миёна медонад ва аз «қизилбошҳо» (форсҳо) ҷудо мекунад».¹⁰² Баъдтар ин ном ба русонишинон ва шаҳришинони Осиёи миёна итлоқ мешуд (нисбат дода мешуд), ки аз дер замонҳо тоҷикон аз ҷумлаи онҳо махсуб мешуданд. Ҳеле баъдтар дар натиҷаи омезиш ва ҳамгуншавии тоҷикон бо ақвоми қўччишини турку муғул, ғуруҳҳои наҷодии сершумори муқимӣ ба вуҷуд омаданд, ки воқеа ба маҳалли иқомат ва зиеду кам будани ин ё он миллат ба забони тоҷикӣ ё туркӣ тақаллум мекарданд.

А.Д. Гребенкин дар рисолаи мардумшиносии «Тоҷикон»

99. Бартолд В.В. Қуллӣёт, ҷилди 2, М., Наука, 1964, саф. 304.

100. Рашидуддин. Маҷмӯаи тоҷикномаҳо. Ҷилди 1, китоби 2. Тарҷума аз форсӣ А.И. Смирнова, ҳавошии Б.И. Панкратова ва А.И. Смирнова. М., Л., Интишороти Фарҳангистони улуми Иттиҳоди Шӯравӣ, 1952, саф. 67.

101. Бартолд В.В. Қуллӣёт, ҷилди 2, саф. 312.

102. Ҳамон ҷо, саф. 313.

хангоми тавсифи тоҷикони водии Зарафшон, минтақаҳои зисти мардуми бумии Осиёи миёнаро нишон медиҳад:

«Бо тасарруфи шаҳрҳои Туркистон (соли 1864) мо ба киш-
вари тоҷикон ворид шудем ва ҳар чӣ амиктар ба шарқу ҷануб
ҳаракат мекардем, тоҷикон ба ҳамон андоза бештару бештар ба
назар мерасиданд, ниҳоят дарриштакуҳҳои Тиёншон, кирӯдҳои
Чирчик, Ангрен, Сирдарё, Оксу ва Зарафшон аз он сарчашма
мегиранд, тоҷикон бар туркон фузунӣ доранд ва дар баъзе мин-
тақаҳо танҳо қавми тоҷик бидуни омезиш бо қавми дигар ба сар
мебаранд. Хулоса, дар ғули 6 сол мо русҳо имконияти хубе барои
омӯштани боқимондаҳои бошандагони бостонии Осиёи миёна,
ҷиҳати пажӯҳиши шаклгирии ин қабилҳо доштем, ки замоне
бахши аъзҳои Осиёи миёнаро дар даст доштанд ва намоёндаи
тамаддуни тамоми ҷаҳон махсуб мешуданд».¹⁰³

Ҳамин тавр, А.Д. Гребенкин минтақаҳои буди боши наҷо-
дӣ (этнографии) тоҷиконро аз сеяки охири қарни 19 бадин
тараф хеле дақиқ таъйин мекунад. У мутазаққир мешавад, ки
дар ҳавзаи Зарафшон тоҷикон 3 ном доштанд: номи қулӣ -
тоҷик, номи вижа барои тоҷикони ҳавзаи Марв тад ва сорт ки
туркон ба лаҳни таҳкиромез ба тоҷикон меғуфтанд.¹⁰⁴

А.Д. Гребенкин менависад: «Туркманҳо тоҷиконро «тад» ме-
гуянд. Аҳли шаҳри Марв (наздики шаҳри имрӯзии Марви Ҷум-
ҳурии Туркменистон.-Р.М.), ки амири Бухоро Шохмуродхон ба
Бухоро оварда буд, худро тад ва эронӣ мегуянд. Онҳо мегуянд: Мо
аз насли тад ва қабилҳои форсӣ ҳастем. Тадҳо дар Марв ҳамон
нақшо доштанд, ки тоҷикон дар Самарқанд, Бухоро ва шаҳ-
рҳои дигари Осиёи миёна. Қобили таваҷҷӯҳ аст, ки аз ҳамаи
марвиёни Самарқанд танҳо тадҳо ба забони форсии маъмул
сухан мегуянд ва шуглу шаклашон бо тоҷикон муштарак аст».¹⁰⁵

А.Д. Гребенкин хабар медиҳад, ки дар замони ӯ, дар ҳавзаи
Зарафшон - тоҷикон дар 52 русто ва 5 шаҳр зиндагӣ мекарданд:
Самарқанд, Ургут, Каттакӯрғон, Панҷакант ва Панҷшанбе.
«Тоҷикони қуҳистон аз Сучинаву Ургут ба суи шарқ, ба самти

103. Русский Туркестан, шумораи 2, М., 1872, саф. 1.

104. Ҳамон ҷо, саф. 1.

105. Ҳамон ҷо, саф. 2.

болооби Зарафшон ва шоҳаҳои он ҷазои зисти яксон доранд».¹⁰⁶

Сортҳо дар тӯли тоҷи худ ду давраи ҳамгуншавиро пушти сар кардаанд. Дар давраи аввал тоҷикон дар узбакҳо таҳлил рафтанд ва сортҳо аз онҳо ба вуҷуд омаданд, ки аз узбакҳои асيلي муғулнаҷод хеле фарқ мекарданд ва ба тоҷикон шабех буданд. Дар осори тоҷиҳои омадааст, ки «дар байни сортҳо ду шакли наҷодӣ мушоҳида мешуд: яке бо бартарии нишонаҳои туркиву муғулӣ (ба вижа дар вилояти Сирдарё) ва дигаре бо бартарии нишонаҳои эронӣ, ки бештар дар вилояти Фарғона ва навоҳии ҷанубӣ ба сар мебаранд ва дар байни онҳо симоҳои зебо зиёд аст».¹⁰⁷

Давраи дуввум, замони шӯравӣ ки сортҳои ба таркиби миллати узбак шомил сохтанд. Дар натиҷа онҳо ҳамчун гурӯҳи муस्ताкили наҷодӣ аз байн рафтанд.¹⁰⁸ Дар ҳоли ҳозир дар баъзе ҷоҳо ба вижа қирқизҳо тоҷиконро сорт мегӯянд.

Дароҳири қарни 19 ва ҷаҳонӣ қарни 20, сортҳо аз лиҳози теъдод баъд аз маҷмӯи қирқизҳо ва қазоқҳо дар ҷои дуввум қарор доштанд. Тибқи саршумории 1897 дар Туркистони рус, аксарияти сортҳо дар вилояти Фарғона 788989 ё 50,18 дар сади тамоми мардум, дар вилояти Сирдарё 144275 нафар ё 9,76 дар сад, дар вилояти Самарқанд 18073 нафар ё 2,1 дар сад мардум ба сар мебарданд.¹⁰⁹ Дар вилояти Зокосп (Моварои Ҳазар) ва Ҳафт-рӯд теъдоди сортҳо ҷандон зиёд набуд. Хулоса, теъдоди умумии сортҳо дар Туркистони рус дар соли 1897 967010 нафар ё 18,30 дар сади тамоми мардум буд.¹¹⁰

Дар воқеъ теъдоди сортҳо дар Туркистони рус, Бухоро ва Хива хеле бештар аз 1 млн. буд.¹¹¹ Иллати кам сабаб шудани теъдоди сортҳо он буд, ки теъдоди зиёди онҳо ҳамроҳ бо намоян-

106. Ҳамон ҷо, саҳ. 3.

107. Туркестанский край, ҷилди 19, саҳ. 393.

108. Яъне тибқи омори расмӣи Ўзбекистон, дигар истилоҳи наҷодӣ «сорт» вуҷуд надошт, вале аҳолии сорт дар он ҷо боқӣ монданд. - Р.М.

109. Туркестанский край, ҷилди 19, саҳ. 392.

110. Ҳамон ҷо, саҳ. 392.

111. Барои иттилооти муфассал дар бораи сортҳо, рӯҷӯи қунед: Остроумов Н.П. Сарты. Этнографические материалы, шумораи 1. Тошқанд, 1890, шумораи 2. Народные сказки сартов. Тошқанд, 1892; шумораи 3. Пословицы и загадки сартов. - Тошқанд, 1895; Шишов А. Сарты. - Тошқанд, 1907.

дағони аквоми дигар ба исми «турк» сабти ном карда шуда буданд. Вале дар саршумориҳои баъдӣ, ба вижа баъд аз октябри 1917 сортҳои комилан сабт намешуданд. Аз онҳо ҳатто ёд ҳам накарданд, ба фехристи қавмҳои хиттае, ки мавриди саршуморӣ қарор мегирифт, ворид накарданд. Хатаре чиддӣ вуҷуд дорад, ки тоҷикони бумии Ўзбекистон ба чунин сарнавиште гирифта хоханд шуд. Аз саршуморӣ соли 1926 ва давраҳои баъдӣ замони Шуравӣ то ба ҳол дар Ўзбекистон теъдоди умумии тоҷикон амдан ва ҳудодоҳона кам карда мешавад.

Охири саршуморӣ дар Иттиҳоди Шуравӣ гузашта дар соли 1989 нишон дод, ки теъдоди узбакҳо дар Ўзбекистон дар замони Шуравӣ 10 баробар зиёд шудааст. Вале теъдоди тоҷикон — мардуми бумии ин сарзамин тақрибан афзоиш наёфтааст. Дар баъзе шахрҳо, ноҳияҳо ва вилоятҳои Ўзбекистон онҳо гуёе комилан аз байн рафтаанд. Агар на мо, ояндагонӣ мо, аз ториҳ хоханд донист, ки мардуми тоҷик дар Ўзбекистон аз байн рафтаанд, ҳамчунон, ки мардуми сорт аз сахнаи ториҳ. Ба ақидаи аксарияти донишмандони машҳури ҷаҳонӣ на танҳо афроди дурағаи турку тоҷик сорт буданд, балки аксарияти қулли сортҳои тоҷикон буданд, ки ба мӯчиби шароитҳои айниву зехнӣ, забони тоҷикӣ ва пайдоиши наҷодии ҳудро аз даст додаанд. Ҳамин гуна, тоҷикони бумии Ўзбекистон ва вилояти Ошӣ Ҷумҳурии Қирғизистон ҳам аз назари забонӣ ва ҳам аз назари шиноснома ба узбак тағйир дода шуданд. Ҳамон тавр ки мо иттилоъ дорем, ин гуна ҳамгунсозии иҷборӣ ҳамвора дар тӯли даҳсолаҳо ё дақиқтар тайи 70-100 соли ахир сурат мегирифтааст. Дар ҳамин робита бачост, ки аз гуфтаҳои М.С. Андреев ёдовар шавем, ки мегӯяд: «Тасхири русҳо, мардуми тоҷикро аз ҷурушҳои ҷаповулгаронаи кӯчанишинони турк начот дод»¹¹² Дар давраи нуфузи русҳо дараҷаи тасхири сарзаминҳои тоҷикон тавассути қабойил ва аквоми турку муғул хеле кам шуд. Аз сӯи дигар, бад-он ишора мешавад, ки «бо таъсири истиқрори назм ва беҳтар шудани ҳути иртиботӣ забони аксарият яъне забони узбакӣ бештар бештар забони тамоми аҳоли» ба вижа тоҷиконе, ки дар Туркистони рус зиндагӣ мекардаанд, мешуд.¹¹³ То замони тасхи-

112. Андреев М.С. По этнографии таджиков. саф.111.

113. Ҳамон ҷо.

ри Осиёи миёна тавассути русҳо забони тоҷикӣ (яъне форсӣ) забони расмӣ кишварҳои Осиёи миёна буд ва аксарияти тоҷикони Қуканд, хонигарии Хива ва аморати Бухоро забони узбакиро намефаҳмиданд. Ҳамон тавр ки Андреев ишора мекунад, дар ибтидои нуфузи русҳо дар рустоҳои қўхистонии улёи (болооби) Чирчик ҳеҷ кас туркӣ намедонист.¹¹⁴ Ва дар мавриди Самарқанд, Бухоро, Ҳучанд ва шаҳрҳои дигар низ чунин вазъ вучуд дошт.

Иллати густариши сареъи забони туркӣ дар байни тоҷикони бумӣ, он аст ки барқарории иртибот бо ҳукуматдорони рус тавассути ин забон осонтар буд, зеро русҳо бо худ мутарҷимони тотору қирқизро (қазоқро) оварда буданд. Қамолуддин — қози-қулқуззоти собиқи Самарқанд, ки ба иллате мавриди белутифи воқеъ шуда буд, дар соли 1871 номаи бароат (сафедқуни)-ро на ба забони модарии худ (форсӣ), балки ба забони туркӣ навишт, ки муҳтавои он барои русҳо фаҳмонда шавад.¹¹⁵

Нуфузи мардуми туркзабони Русия ба Осиёи миёна, ба густариши забони туркӣ дар байни тоҷикон бисёр мусоидат кард. Бояд гуфт, ки омадагони қадид — тоторҳо, бошқирҳо ва қазоқҳои таҳсилкарда нисбат ба ҳамнаҷодони маҳаллии (Осиёи миёнагии) худ тамаддуни баладтаре доштанд. Инро низ бояд ба назар гирифт, ки иттиҳоди ақвом ва қабойили турк дар маҷмӯъ, аз теъдоди тоҷикони Осиёи миёна бештар буд. Ҳамин тавр, Осиёи миёнаро тасхир кардани русҳо ва ба Русия мулҳақ шудани он, на танҳо мардуми тоҷикро аз бераҳмиву зўргўй раҳой бахшид, балки ҳамгуншаваи табиъии онро бо мардуми ғайрибумии Осиёи миёна, ба вижа Туркистони рус тақвият бахшид. Боре, номгўзорӣ шудани сарзаминҳои тасхиршуда ба исми Туркистон, бояд ин маъниро медошт ки даргузашта ва ҳол дар ин ҷо танҳо туркон зиндагӣ мекунанд, вале воқеъият он аст, ки итлоқи ин ном ба ин хитта қомилан мувофиқ нест ва ҳатто бо гузаштаи тоҷикии он ихтилоф дорад. Ин ном ба қавмҳои тотору мугул, танҳо аз назари идорӣ ва на воқеӣ иҷоза медиҳад, ки зоҳиран ҳудро қадимтарин мардуми Осиёи миёна махсуб доранд. Вале барои ин иддао ҳеҷ

114. Ҳамон ҷо.

115. Андреев М.С. Асари зикршуда, саф.111.

гуна далели наҷодӣ ва ҷуғрофиёӣ вучуд надорад.

Академик Бартолд муҳаққиқи машҳури рус, туркиносо ва эроншинос, чехраи эътирофшуда дар илм, истилоҳи Туркистонро чи гуна тавзеҳ медиҳад? Ҳамон вақт у навишта буд: «Туркистон вожаи форсӣ ва маънии кишвари туркони дорад. Маълум аст, ки барои форсӣ танҳо марзҳои ҷанубии Туркистон (бо Эрон) аҳамият дошт ва табиист, ки ин марз ба вазъи сиёсӣ марбут буд. Туркҳо вақте ки бори нахуст дар қарни 6 дар Осиёи миёна пайдо шуданд, то қаронаҳои Оке (Ому — Р.М.) пеш рафтанд.

Дар натиҷаи ғалабаи аъроб, туркҳо ба шимол ронда шуданд; аз ин ру барои ҷуғрофидонҳои араб дар қарнҳои 3-9 ва 4-10 хиттаи Туркистон на аз шимол Оке, балки аз шимол Вилояти фарҳангӣ, ки Мовароуннаҳр номида мешавад, шуруъ мешуд. «Туркистон-кишвари туркони (на давлати туркони, - Р.М.) дар он замон дар шимолу шарқи Мовароуннаҳр тасаввур мешуд.»¹¹⁶ В.В. Бартолд дар паҷӯшиҳои худ ҳамчун туркиносо, вожаи Туркистонро ба маънии давлат истифода накардааст. У хуб медонист, ки мафҳуми давлатдориро нисбат ба туркҳои соқини Осиёи миёна танҳо баъд аз эҷоди хонадони маҳаллии тимуриён (1370-1506) метавон истифода кард.¹¹⁷

Дар ибтидои қарни 20 М. Хартман — шарқшиноси машҳур ва пас аз у муҳаққиқони дигар дар осори худ таъйид мекарданд, ки баъд аз тасҳири Осиёи миёна тавассути русҳо, итлоқи номи Туркистон ба кишвари Мовароуннаҳр комилан нодуруст аст.¹¹⁸ В.В. Бартолд бо ин ақида муҳолиф буд, вале у натавонист онро бо далелҳои қофӣ бар мабноси асноди тоҷикӣ нафӣ (инқор) намояд. Эҳтимол меравад ки В.В. Бартолд таҳти таъсири фазои сиёсии Русияи тезорӣ (подшоҳӣ) қарор дошт. Тибқи гуфтаи у, вожаи Туркистонро дар қарни 19 «ибтидои англисӣ (на русӣ) бар асари қасрати (зиёд будани) истеъмоли форсӣ ва афғонӣ ин вожа ро иди истилоҳоти илмӣ қарданд.»¹¹⁹

116. Бартолд В.В. Куллийет, М., Наука, 1965. саҳ.518.

117. Босворт К.Э. Мусулманские династии. Из англисӣ ба русӣ тарҷумаи П.А. Грязневич. — М., Наука, 1971 саҳ.217-220.

118. Hartmann. Chnesisch — Turkestan, Halle, 1908. саҳ. 1.

119. Бартолд В.В. Куллийет, ҷ.3, саҳ.519.

Бо вучуди ин, В.В. Бартолд наметавонист ҳилофи ҳақиқати торихиву илмӣ сухан бигӯяд. Ӯ менависад: «Дар осор, ба вижа дар гузоришҳои сафарӣ; Туркистонӣ русӣ, чинӣ ва афғонӣ аксари вақтҳо аз ҳамдигар фарқ мекунам, ҳарчанд ки вожаи Туркистон танҳо дар Русия ва Афғонистон ба маънии идорӣ (яъне давлатӣ) истифода мешавад»¹²⁰ В.В. Бартолд бо ин гуфтаҳои дар ҳақиқат эътироф мекард, ки вожаи Туркистон танҳо дар охири қарни 19 ва бо ибтиқори Русияи подшоҳӣ мақоми идорӣ ва давлатиро касб кард. Вале мафҳуми Мовароуннаҳр ҳамчун истилоҳи наҷодиву давлатӣ дар қарни 7 пайдо шуда буд.

В.В. Бартолд (1869-1930) он замон мафҳуми «Мовароуннаҳр»-ро чи гуна шарҳ меод? Ӯ менависад: «Мовароуннаҳр (вожаи арабист, ба маънии он чи дар он тарафи рӯд қарор дорад) - номи вилоятест, ки арабҳо тасхир ва ба ислом тобеъ кардаанд ва дар шимоли Омударё воқеъ аст ва шомилӣ заминҳои қобили кишт аст. Марзҳои Мовароуннаҳр дар самтҳои шимолу шарқ то онҷо ки ислом ҳокимият мекард, қарор дошт ва вобаста ба вазъияти сиёсӣ буд. Номи Мовароуннаҳр аз осори ҷуғрофияӣ араб ба забони форсӣ ворид шудааст. Дар ҳуди Осиёи миёна истилоҳи Мовароуннаҳр бо таъсири суннатҳои адабӣ то ин охири истифода мешуд...»¹²¹

Дар ҳеҷ як аз осори В.В. Бартолд, ки дар бораи тарих, ҷуғрофия, фарҳанг ва наҷодшиносии қавмҳои эронӣ ва Осиёи миёна навишта шудааст, истилоҳи Мовароуннаҳр ҳамчун мафҳуми наҷодӣ ва давлатӣ мавриди истифода қарор нагирифтааст. Вале оё ин дуруст аст? Зеро вожаи арабии Мовароуннаҳр, ки тарҷумаи тахтуллафзи вожаи форсии «Вароруд» аст, дар мероси фарҳангии тоҷикон 13 қарн аст, ки вучуд дорад ва ҳамчунон бар вучуди худ идома медиҳад. Дар осори илмӣ ва ҳунарии мардумони мутамаддини шарқ мафҳуми Мовароуннаҳр аз қарни 8

120. Ҳамон ҷо, саф. 519.

121. Бартолд В.В. Куллит, ҷ.3, М., 1965. саф. 477. Муҳаққиқ мақолаи ҳудро дар бораи Мовароуннаҳр дар «Энциклопедия Ислама» (ҷ.3) дар ибтидои қарни 20 ҷо қардааст. Ҳоҳ дар маъхазҳо вожаи арабии Мовароуннаҳр (он чи дар поэмаи рӯд қарор дорад) ба ҷашм мерасад, ки ба сарзамини ҷанубии Омударё итлоқ мешавад, вале ин вожа монанди вожаи Мовароуннаҳр роиҷ нагардид. - Р.М.

то ибтидои карни 20 бо наҷоднома ва давлатдории тоҷикон-кадимтарин қавми Осиёи миёна — мушобех доништа мешуд. Дар ин бора ба тафсил сухан хоҳем гуфт. Қабл аз ҳама ба осори хаттии фарҳанги тоҷикон ва табори онҳо — мардуми Эрон таваҷҷуҳ хоҳем кард.

Дар «Худудул-олам минал-машрик илал-мағриб», ки дар соли 982 муаллифе гумном онро таълиф карда ва нахустин бор В.В. Бартолд онро чоп кардааст,¹²² истилоҳи Туркистон ба маънии идориву давлати истифода нашудааст. Муаллифи ин асари машҳур, ки ҳафт бор чоп шуда (дар Русия, Эрон, Тоҷикистон, Афғонистон ва Англия), ҳатто истилоҳи Туркистонро бо мафҳуми наҷодшиносӣ низ мавриди истифода қарор наҷодааст. Дар айни ҳол, ӯ ба истилоҳи Мовароуннаҳр ҳамаи нишонаҳои наҷодшиносӣ ва идориву давлатиро мутааллиқ месозад: вилоёти бузург (ба монанди Сугд, Чағониён, Сурушана, Буттемон, Фарғона, Чазғол, Сух, Илок, Чоч (Шош), Испичоб, Фороб), кишомили 130 шахри бузургу кучак, Бухоро — шахри марказӣ, марзҳои давлатӣ, минтақаи назди марзӣ, системи ҳуби обёрӣ, саноати истихроҷи маъдан, бозорҳо ва марказҳои кишоварзӣ ва қорғохҳои ҳуб барои сиккасозӣ буд.¹²³ Мовароуннаҳр ҳастаи (маркази) наҷодии давлати нерӯманди феодалии Сомониён (885-1005) вале дар замони ғуруби он буд.

Муаллифи «Худудул-олам» менависад: «Кишваре ки марзҳои шарқии он ба марзҳои Тибет пайваст мешавад. Ва марзҳои ҷанубии он ба Хуросон ва қаронаҳои он васл мешавад. Дар самти ғарбии он, марзи ғузҳо ва ҳаллуҳо қарор дорад. Ва он кишварест бузург, обод ва сарватманд ва дарвозаи Туркистон ба шумор меравад. Ва ҷои тоҷирон аст, ва мардуми он ҷанҷу, мусулмон ва тирандози ҳубе ҳастанд. Ва дини онон дини порсойист. Он кишварест, ки адолат ва дод дар он ҳоким аст. Ва дар қуҳҳои он қонҳои зиёди нуқраву тило ва ҳамаи анвои санғҳои қаронбаҳо

122. Худудул-олам. Дастхати Тумон. Бо пешгуфтор ва ҳавошии В.В. Бартолд. Нашриети Академияи ӯлум. Ленинград, 1930.

123. Муосирони муаллифи «Худудул-олам», олимони сайёҳе ҳамчун Абуисҳок Алистаҳри, Абуязиди Балҳӣ, Ибни Ҳавқал ва дигарон дар бораи теъдоди зиёди шахрҳои бузургу қучаки Мовароуннаҳр иттилоъ медиҳанд ва шумори онҳоро то 150-170 зикр мекунанд. Тибқи гуфтаи Алистаҳри теъдоди рустоҳои Мовароуннаҳр то ба 3000 мерасид. -Р.М.

ба мисли зоч, арсаник, гӯгирд ва нашоður вучуд дорад.

Бухоро шаҳри бузургест ва дар тамоми Мовароуннаҳр нисбатан обод. Ва дар ин ҷост мақарри ҳокими шарқ. Дар ин ҷо мева ва об фаровон аст. Шаҳрвандони Бухоро тирандозони моҳиранд ва барои ислом мубориза мебаранд. Ва аз он ҷо ба ҷойҳои мухталиф қоилиҳои зебо, сачҷода ва шӯраро содир мекунад. Ва андозаи марзи Бухоро 12 дар 12 фарсанг аст.¹²⁴ Атрофи тамоми шаҳр бо девор ихота шудааст. Шаҳристон ва рустоҳо дар беруни девор ҷойгир шудаанд.¹²⁵

Ҳамин тавр, масоҳати Бухоро — бузургтарин шаҳри Мовароуннаҳр, пойтахти давлати Сомониён дар соли 982 иборат буд аз 144 фарсанги мураббаъ, ки баробар аст бо 1150 километри мураббаъ. Ин масоҳат шомили шаҳрақҳои мутаваассит, ки дар атрофи Бухоро зиёд буданд, намешуд. Тибқи навиштаҳои Абдурашид Ал-бағувӣ ва Ҳофизи Таниш дар замони темуриён масоҳати Бухоро мисли пеш 144 фарсанги мураббаъ буд.

Тибқи ахбори муаллифи «Худудул-олам» ва муҳаққиқони қарнҳои 9-10, Бухоро дар охири қарни 10 пойтахти Хуросон ва Мовароуннаҳр буд ва дар сарҳалқаи 130 шаҳри бузургу кӯчаки Осиёи миёна қарор дошт. Дар «Худудул-олам» гуфта мешавад, ки Туркистон шомили биёбонҳои густардаест ва дар он қабилҳои сершумори туркҳои кӯчишин зиндагӣ мекунад.¹²⁶ Дар байни онҳо тоғузғузҳо аз ҳама бештаранд.

Абуисҳоки Истаҳрӣ зимни тавзеҳот дар бораи Мовароуннаҳр менависад: «Ман шунидам, ки Муътасим ба Абдуллоҳ ибни Тохир нома навишт ва он номаро ба Нӯҳ ибни Асад фиристод. Абдуллоҳ ибни Тохир чунин посух дод: Дар Мовароуннаҳр 300 000 русто ҳаст. Аз ҳар рустое метавон як пиёда ва як савораро гирифт ва аз ин ҳеч ҳисорате ворид намешавад.»¹²⁷

124. Фарсанг (тоҷикӣ) ва фарсах (арабӣ) воҳиди андоза, ки он замон дар Осиёи миёна ба 7-8 километр баробар буд. -Р.М.

125. Hududul-Olam minal-Mashrig ilal-Magrib. Compiled in 982-3 A.D. 372 A.H. Edited by Manoochehr Sotoodeh. Ph.D., Tehran 1962, p. 105-106.

126. Тибқи осори муаллифони тоҷику форсу араби қарнҳои 9-10 (Ибни Хурдодбех, Ибни Руст, Ибни Ҳавқал, Абуисҳоки Истаҳрӣ, Абӯязиди Балхӣ ва дигарон) дар Мовароуннаҳр дар замони шуқуфойии давлати Сомониён аз 130 то 150 шаҳри бузургу кӯчак вучуд дошт.

127. Masalik wal-mamalik. Anonymous Persian Translation from Y/YI Century A.H. by Abu Ishk Ibrahim Istakhri. Edited by Iradj Afshar. Copyright 1990. Tehran, Iran. p. 229.

Ал-Муътасим (883-842) халифаи аббосии Бағдод, ки Нух ибни Асад — ҳокими Самарқанд тобеи ӯ буд, аз шавоҳид чунин бар меояд, ки Нух ибни Асад теъдоди мардуми Мовароуннахрро хеле дақиқ таъйин кардааст. Дастаҳои ҷангӣ, ки хилофати араб меҳост ташкил кунад, мумкин буд 600 000 нафар шавад. Вале таваҷҷуҳи мо ба чизи дигар аст. Агар бо ҳисоби камтарин дар як русто то 100 нафар аз зану мард ба сар мебаранд, пас теъдоди кулии танҳо рустонишинони Мовароуннахр дар ибтидои қарни 8 мумкин аст, наздики 30 миллион нафар бошад. Теъдоди кулии аҳолии миҳани тоҷикон (ҳам рустонишинон ва ҳам шаҳришинон) дар қарни 9-10 ба эҳтимоли қавӣ ба 32-33 миллион нафар мерасид. Албатта, ин танҳо ба мардуми муқимӣ (кишоварз, домдорон, тоҷирон, пешаварон ва ғайра) марбут мешавад. Ба ҷуз ин, мардуми минтақаҳои ба истилоҳ наздимаъро ки шомили даҳҳо ҳазор турки ғайринизомӣ аст, метавон ба онҳо афзуд, ки тибқи «Худудул-олам» дини исломо пазируфта буданд.¹²⁸

Дар сарзамини Туркистон дар охири қарни 10, тибқи маъхазҳои ҳаттӣ, дар минтақаи бӯду боши тоғузғузҳо танҳо як шаҳри бузург бо аҳолии омехтаи турку ҷинӣ ба номи Чинанҷет¹²⁹ вучуд дошт. Муаллифи «Худудул-олам» меғӯяд, ки дар охири қарни 10, дар Осиёи миёна на давлате ба номи Туркистон ва на қавме ба исми туркистонӣ вучуд надошт. Дар он замон танҳо фаҳмиши наҷодии «қаблаи турк» вучуд дошт. Муаллиф қабойили туркро, ки дар Осиёи миёна ба сар мебаранд, ном мебарад. Ҳар қадом аз ин қаблаҳо дар вилояти ҳоси худ мутамаркиз шуданд. Ӯ аз 12 қабла ном мебарад, ки номи онҳо ба шарҳи зер аст: тоғузғуз, тотор, яғмо, хирхиз, халлӯх, ҷигил, тухс, кимок, ғуз, бичинак, ҳафтҷаҳ, маҷғарӣ. Чунон, ки аз шавоҳид бармеояд, минтақаҳои қаблайӣ бо аҳолии ҳеле зиёд вучуд

128. Дар китоби «Масолик вал-мамолик»-и Ал-истаҳрӣ Мовароуннахр дар миёнаи қарни 10 давлати бузурги рушдқарда нишон дода шудааст, ки дар ҳар русто мусофирхона вучуд дошт ва даду домро бо меваи дарахтон парвариш мекарданд.

129. Ибни Факехи Ҳамадонӣ аз ҷанд шаҳри на ҷандон бузург, ки ба тоғузғузҳо тааллуқ дошт, ёд мекунад.

доштааст, ки баъдан аз онҳо иттиҳодҳои наҷодии (қавмӣ) узбакҳо, казокҳо, туркманҳо ва киркизҳо шакл гирифтаанд. Дар «Худудул-олам» баъзе гурӯҳҳои кучаки қавмӣ ба номи куллии турк хонда мешаванд. Аз он 12 иёлати туркнаҷод, аз ҳама бузургтар вилояти тоғузғузҳо буд, ки дар бораи он ба тафсил баҳс хоҳадшуд. Муаллиф менависад: «Дар ин минтақа бештар аз ҳама туркҳо ҳастанд ва бидуни шак аҳолиаш аз ҷоҳои дигар бештар аст. Шохони Туркистон дар даврони гузашта аз тоғузғузҳо интиҳоб мешуданд. Мардумаш силахшӯр ва хуб мусаллаҳ ҳастанд. Тобистон ва зимистон онҳо дар ҷустуҷӯи ҷароғоҳо ва обу ҳавои мусоид аз ҷое ба ҷое кӯч мекунанд...»

Тоғузғузҳо бузургтарин қабилаи турк ҳастанд ва тоторҳо яке аз қабилаҳои тоғузғузҳо маҳсуб мешаванд. Чананҷет шаҳрест мутаваассит ва шаҳри аслии тоғузғузҳо аст. Кароргоҳи ҳамешагии шох бо Чин ҳаммарз аст.¹³⁰ Бар мабной ёфтаҳо ва осори хаттии бостонӣ, мардумшиносон собит кардаанд, ки қавми уйғур ва расми давлатдорӣ он аз қабилаи тоғузғузҳо шакл гирифтааст. Аз ин рӯ, дар ин бора дигар баҳс нахоҳем кард.

Маълумоте ки «Худудул-олам» ва Ал-Истаҳрӣ дар бораи сарватҳои табиӣ Мовароуннаҳр медиҳанд, аз тарафи муаллифони баъдӣ таъйид карда мешавад. Масалан, муҳаққиқи арабзабони карнӣ 15 Абдуррашид Ал-Бағувӣ менависад: «Мовароуннаҳр — он ҷӣ дар поёни наҳр, яъне Ҷайхун аст. Яке аз вилоёти пешрафта, пурмахсул ва обод аст. Дар ҳама ҷои он шаҳрҳо, рустоҳо ва мазрааҳо вучуд доранд. Ҳавои ин ҷо бисёр мусоид, обаш бисёр ширин ва аз кӯҳҳо раван аст. Хоки он хеле пурмахсул аст. Шаҳрҳои хиттаи Мовароуннаҳр ба қарори зайл аст: Бухоро, Самарканд, Чанд, Хучанд. Мардумаш озод, боимон, хирадманд, саховатманд ҳастанд ва монанди он аст, ки гуё дар як хона зиндагӣ мекунанд, ва ҳар касе — ҳеш аст ё бегона ба хонаи шахси дигар, ҳамчун ба хонаи худ меравад. Ва ҳар марде ба фикри он аст, ки меҳмонро саховатмандона бо он ҷӣ дорад меҳмондорӣ кунад, бидуни он ки қаблан уро мешинохт ё хайр ва бидуни

130. Материалы по истории киргизов и Киргизии. Шумораи 1, М., 1973 (тарҷума аз араби П. Писарекий) саф.17

чашмдошт ба подош. Онҳо ба сохтани корвонсароҳо, роҳҳо ва вакф барои эҳтиёҷоти ҷиходи муқаддас ва афроди олим машғул хастанд. Ва тамоми Мовароуннаҳр шомили вилоёти канори-марзӣ аз Хоразм то Фарғона аст.»¹³¹

Хонандагон метавонанд эътимод кунанд, ки муаллифони мусулмони қарнҳои миёна ба мисли Ал-Истархӣ, Ал-Қазвинӣ, Ал-Бағувӣ¹³² ва дигарон аз Мовароуннаҳр ва мардуми бумии он бо ситойиши зиёд ҳарф мезананд.

Эътимолан, ин як амри тасодуфӣ нест. Осори муаррихони қарнҳои миёнаи тоҷику форсу араб ҳокӣ аз он аст, ки Мовароуннаҳр ҳамчун ҳастаи наҷодиву фарҳангӣ, тичоративу санъатӣ, кишоварзиву низомии миллати тоҷик дар тӯли садаҳо аз ҳамаи дастаҳои давлати феодалии рушдқарда, бархурдор будааст.

Маҳалли ҷуғрофӣёни хоси Мовароуннаҳр, ки аз он ҷодаи бузурги абреши мегузашт ва бузургтарин кишварҳои шарқу ғарбро ба ҳам мепайваст, захираҳои фаровони зеризаминӣ ва нирӯи қор, шаҳрҳои обод ва заминҳои ҳосилхез ва рамаҳои зиёд, ҳамеша таваҷҷӯҳи ошноён ва бегонагонро ба худ ҷалб мекард. Сарнавишти ториҳии онон чунин будааст.

Навиштаи муаллифи «Худудул—олам» дар бораи вилоёти Испичоб ва дигар маҳаллоти Мовароуннаҳр ба мисли посгоҳи марзии Шилт, Чоч, Фороб, Кунҷдеҳ, Шилча, Тироз, Миконкес, Фурункес, Навикес ва ғайра ҳокӣ аз он аст, ки:

1. Байни Мовароуннаҳр ва сарзаминҳои, ки ақвомн турк зиндагӣ мекарданд, хати фосил ва дар шаҳрҳои бузург посгоҳҳои марзӣ ва диҷҳои ниғаҳбонӣ вучуд дошт.

2. Байни Мовароуннаҳр ва сарзамини туркон минтақаҳои бетараф ё ба истилоҳи имрӯза минтақаи ҳойил мавҷуд буд, ки амнияти давлатии мардуми бумиро аз ҳамлаҳои берунӣ ҳифозат мекард.

3. Дар минтақаи бетараф дар ҳазорон хайма ба истилоҳ

131. Бағувӣ Абдулрашид. Китобут-талхис вал-асар ва аҷоибул-маликул-қаххор. Тарҷума, тавзеҳот ва ҳавошии З.М. Буниязова, саф.98. Тибқи гуфтаҳои С.П. Толстова, Чанду ҳамон харобаҳои Чонқалъа аст, ки дар 30 километрии Қизилурду (Ҷумҳурии Қазоқистон) ҷой гирифтааст. -Р.М.

132. Бағувӣ Абдулрашид. Ҳамон ҷо. саф.91-93, 95-98, 88, 80 ва ғайра.

шомили унсурҳоест аз кабили: шахрҳо бо сохторҳои иҷтимоии онҳо, марзҳои давлатӣ бо дастгоҳҳои муҳофиз (артиш, нируҳои марзбонӣ, диҷҳои ниғахбонӣ), системи хуби обёрӣ, роҳҳои оби ва қорвонрав, тичорат ва бозори нируи қор, системи молия ва андоз, сохторҳои қаҳрия (додгоҳҳо, зиндонҳо ва ғайра), дастгоҳи идорӣ ва ғайра.¹³⁵

Ҳамаи унсурҳои мутазаққира, ки як давлати феодали аз онҳо ташкил мешавад, дар ҳамаи осори торихӣ ва ҷуғрофиейии пиромуни Мовароуннаҳр, оғоз шуда аз қарни 8 (Зайд ибни Алии) то ибтидои қарни 20 (Муҳаммад Содиқи Гулшанӣ)¹³⁶ вуҷуд доранд.

Вақте мо дар осори сершумори торихӣ ва ҷуғрофиейӣ ба истилоҳи Туркистон бархурд мекунем, ки ҳамзамон бо истилоҳи Мовароуннаҳр вуҷуд дошт, чунин натиҷа мегирем, ки истилоҳи Туркистон ҳам аз назари феодали ва ҳам аз назари бардадорӣ дарбаргирандаи мақоми «давлат» ва ё «давлатмадорӣ» нест.

Дар воқеъ бояд то ба охир самимӣ бошем. Баъзе афроди ба истилоҳ муҳаққиқ барои чунин ҳолатҳои душвор истилоҳро ихтироъ карданд, ки он «феодализми қучӣ» унвон дорад. Бояд эътироф кард, ки ин истилоҳ ҳамон гуна зишт ва таҳайюлист, ки истилоҳоте ҳамчун «сармоядорӣ қучӣ», «сусиёлизми қучӣ» ва ё «коммунизми қучӣ» ва он оӣ аз мантиқи илмист.

Ҳамин гуна, эътимод ҳосил кардем, ки ҳам муаллифи «Ҳудудул-олам» (қарни 10), ҳам Абдуллоҳи Ал-Бағувӣ (қарни 15) ва ҳам муаллифони дигари қарнҳои 9 то ибтидои 20, ки дар бораи халқҳои Осиёи миёна навиштаанд ва вожаи Туркистонро истифода кардаанд, ҳеҷ гоҳ онро бо мафҳуми «давлат» ва «давлатмадорӣ» марбут насохтаанд.¹³⁷

Номи «хиттаи Туркистон» нахустин бор дар забони маъмурон ва муҳаққиқони рус пайдо шуд, ки дар охири солҳои 60 қарни 19 ба дунболи ҳаёти эъзомӣ (экспидитсияи) истеъмори им-

135. Ҳамон ҷо. саф. 432.

136. Муҳаммад Содиқи Гулшанӣ — муҳаққиқи охири қарни 19 ва ибтидои қарни 20, муаллифи асари арзишманди торихӣ ва ҷуғрофиейии Бухорои шарқӣ ба номи «Ториҳи Ҳумоюн» аст, ки нусхаи ягонаи он дар захираи Институти мероси хаттии Академияи Улӯми Тоҷикистон махфӯз аст.

137. Бартолд В.В. Куллит, ҷ.3. М., Наука, 1965, саф. 518-520.

ператори рус Александри 2 ба Осиёи миёна омада буданд. Хонадонҳои пуршумори турк, ба вижа хонадони темуриён (1370-1506) яке аз қудратмандтарин қилсилаи турк, ки дар Осиёи миёна ба сармебурданд, бо доштани муаррихон ва зиндагинома-нависони зиёд дар дарбор, ба муосирон ва ояндагони худ натаво-нистанд собит кунанд, ки дар ҷи замоне давлате ба номи «Тур-кистон» вучуд доштааст.¹³⁸

Дахҳо ҳазор нусхаи ҳаттӣ ба забонҳои тоҷикӣ (форсии-дарӣ), арабӣ, туркӣ ва дигар забонҳои шарқӣ, ки дар захираҳои нусхаҳои ҳаттии кишварҳои Осиёи марказӣ (Тоҷикистон, Ўзбекистон, Афғонистон, Эрон, Покистон, Ҳиндустон, Озарбойҷон, Гурҷистон, Арманистон) ва Русия маҳфузанд, шохиди натаво-нии онҳост.

Ин амр боиси таҳайюр аст, ки рисолаи «Худудул-олам» бо чунин ҳаҷми кӯчак (39 сафҳаи дастнавис) ки 7 бор ба форсии дарӣ (манзур ҳатти форсӣ), тоҷикӣ (манзур форсии сирилик) ва англисӣ чоп шудааст, бештар аз 60 сол мешавад, ки ба забони русӣ ва забонҳои туркии Осиёи миёна чоп нашудааст. Ин дар ҳолест, ки дахҳо торихномаҳои бузургу кӯчак ва рисолаҳои, ки ҳатто кӯчактарин ишорае ба тоҷикии қавмҳои Осиёи миёна до-ранд, дар бехтарин интишороти Маскав, Тошканд, Алмаато тар-ҷума ва нашр шудаанд. Бо эътимоди қавӣ, ин амри тасодуфӣ нест. Равшанӣ андохтан ба ҳақиқати тоҷикӣ, барои иддае боиси нигаронист. Вале тоҷикии миллатҳо дер ё зуд сафаҳои ношинох-таи худ — аъамм аз сафеду сиёҳ ва бо хун навиштаро ба ҷаҳониён боз хоҳад кард.

Тоҷикии Осиёи миёна, ки садҳои он ҳанӯз аз аъмоқи қарнҳо ва авроқи зардшудаи дастнависҳо, ки аксар дар оршивиҳои вижа бо ҳафт муҳр бар пушт ниғаҳдорӣ мешавад, чунин ба гуш мера-сад ки: императорҳои бузург пайдо мешаванд ва аз байн мера-ванд ва бо ғорату чаповули қавмҳои дигар сарватманд меша-ванд. Ин императорҳои мероси тоҷикӣ, фарҳангӣ, иқтисодӣ ва ҳувиҷати миллии давлати тоҷиконро олула сохтанд, давлате, ки аъроби истилогар ҳатто номи миллии он — Варорудро рабуданд ва онро бо тарҷумаи арабии Мовароуннаҳр иваз карданд. Тоҷик

138. Асли (принсипи) даврабандии хонадони тоҷикии мардумони маш-рик кӯҳна шудааст ва аз назари тоҷикшиносии муосир қобили пазириш нест.

гувоҳ аст, ки чанд хонадони қудратманди турк вучуд дошт, ба мисли: қарохониён (992-1211), қиғатоиён (1227-1370), шайбониён (1500-1598), темуриён (1370-1506) ва ниҳоят қочориён (1779-1925) ва ғайра. Вале тоҷикони Осиёи миёна давлатеро ба номи Туркистон ҳеҷ гоҳ наmeshinoхт. Ҳокимияти Шӯравӣ дар соли 1924 барои нахустин бор дар тоҷики Осиёи миёна зимни ба истилоҳ «марзбандии миллий» — калиди дарвозаҳои давлатҳои миллиро ба узбекҳо, қазоқҳо, қирғизҳо, туркманҳо ва қарақалпоқҳо супорид. Чунин ҳодисаи тоҷикиро ба ҳамсояҳои тоҷикон дар Осиёи миёна воқеан бояд табриқ гуфт. Барои нахустин бор дар тоҷик, ин қавмҳо ҳокимияти миллии худро ба даст оварданд. Мардуми азияткашидаи тоҷик низ худмухтории миллий ба даст оварданд. Дар бораи он, ки ин ҳодиса чи гуна рух дод ва чи қонбозикҳое дар ин роҳ ба харҷ рафт, сафаҳои бегарази асноди бойгониро бо рамзи «комилан сиррӣ» ё «ақидан сиррӣ» ҳикоят хоҳанд кард.

Фасли дуввум

ТАКСИМОТИ МИЛЛӢ ВА ДАВЛАТИИ ОСИЁИ МИЁНА ИХТИЛОФИ НАЗАРҲО ПИРОМУНИ МАРЗҲО ВА ШАҲРҲО

1. Тарихчаи марзбандии миллий.

Бояд зикр кард, ки тарихнависи Шурвай аз ибтидои пайдо шуданаш ба баррасии масъалаи мазкур таваҷҷуҳи ҷашмгире дошт. Пиромуни мавзӯи марзбандии миллий дар тӯли Ҳокимияти Шурвай, теъдоди зиёде мақолот, монографияҳо, ки аз ҷониби муаррихон файласуфон ва намоёндагони улуми дигари иҷтимоӣ навишта шуда, ҷоп ва нашр шудааст. Ба ҷуз ин, дар робита бо масоили, ки дар ин китоб мавриди баҳс қарор мегирад, дар осори қуллӣ ки пиромуни тарихи ҷамоҳири шуравиҳои сусиёлисии Осиеи миёна ва Қазоқистон навишта шудааст, фаслҳои вижае ихтисос дода шудааст. Боре, муаллифони Шурвай дар пажӯҳишҳои марбут ба тарихи масъалаи марзбандии миллий, ба таври ҳудӯғона (ба иллати барҳама маълуми «дастур аз боло» ва мулоҳизоти идеологиву сиёсӣ) аз тавзеҳоти воқеъбинонаи ин «табартаксим», ки сарнавишти ояндаи қавмҳои Осиеи миёнаро моҳиятан дигаргун кард, иқтиноб мебарданд. Ин таксимот барои тоҷикон ғоҷиҳои миллии баъдиро ба дунбол дошт.

Қабл аз қудитӯи (табаддулотӣ) октябри 1917 Осиеи миёна аз нигоҳи сохтӯри идориву сиёсӣ иборат буд аз: устони қуллӣ* Туркистони императории Русия ва кишварҳои вобаства ба Русия: хонигарии Хива ва аморати Бухоро. Баъд аз қудитӯи октябри

соли 1917 Бухоро ва Хива ҳамчун давлатҳои «мустақил» муддате кӯтоҳ боқӣ монданд. Ҳокимияти Шӯравӣ дар Хива дар охири соли 1919 ва дар Бухоро дар моҳи сентябри 1920 мустақар шуд. Вале баъд аз сарнагун кардани режимҳои хонӣ ва амириҳои ин кишварҳои номҳои идорӣ ва давлатии худро хифз карданд; зоҳиран танҳо унвонҳои ҷумҳурии халқии шӯравӣ ба номи онҳо изофа шуд. Ҷумҳурии халқии Хиваи шӯравӣ; Ҷумҳурии халқии Бухорои шӯравӣ. Туркистони рус соли 1918 дар ҳайати Русия, ба Ҷумҳурии худмухтори Туркистони шӯравии сусиёелистӣ табдил шуд.

Сарфи назар аз дигаргуниҳои, ки баъд аз инқилоб дар номҳо, созмонҳои сиёсӣ иҷтимоӣ ба вуҷуд омад, ҳамаи дастгоҳҳои идориву давлатӣ, ки мучаддадан дар сарзамини Осиёи миёна ташкил шуд, ҳамонондӣ қабл аз инқилоб чандмиллиятӣ боқӣ монданд, танҳо бо ин тафовут, ки дар баъзе шаҳрҳо, ноҳияҳо ва вилоятҳо воҳидҳои арзӣ ва иқтисодӣ бо номҳои нав дар ҷаҳорҷӯи арзии қўҳна мушоҳида мешуд. Ин хитта аз назари милли ҳамонондӣ қабл бо қавмҳои омехтаи Осиёи миёна боқӣ монда буд. Посух ба ин пурсиш, ки чаро ҳамзамон бо истиқрори Ҳокимияти Шӯравӣ, марзбандии милли сурат нагирифт, комилан равшан аст; дар Туркистони рус ҷанги дохилӣ шурӯъ шуд; дар Бухоро ва Хива ҷунбиши босмаҷиён алайҳи Ҳокимияти Шӯравӣ барпо шуд, ки ҳатто то замони баъд аз марзбандии милли идома дошт.¹ Ҳамин гуна ҷунбишҳои зиддишӯравӣ бо иштироки деҳқонон, низомиёни норозӣ ва дигар кишрҳои иҷтимоӣ дар Русияи фидиротиф (фидирол), Моварои Қафқоз (Закаспий), Украина ва дигар манотиқи собики императории Русия низ ҷараён дошт. Аз ин рӯ, дар замоне ки масъалаи будан ва набудани Ҳокимияти Шӯравӣ на танҳо дар марказ, балки дар музофот низ ҳал мешуд, Ҳокимияти марказӣ намехост, ки ҷумҳуриҳои милли дар Осиёи миёна ташкил шаванд. Ғайр аз ин органҳои хизбиву шӯравӣ ва

1. Ҷунбиши босмаҷиён (босмаҷи — роҳзан, гораггар) ҷунбиши зиддишӯравии мардуми Осиёи миёна аст, ки аслан ҷун воқуниши тудҳои деҳқон алайҳи иштироқӣ кардани иҷборӣ ва эҷоди колхозҳо ба вуҷуд омадааст. Ин ҷунбиш аз охири солҳои 20 шурӯъ шуд ва то охири солҳои 30 идома дошт. -Р.М.

роҳбарони ҳокимияти нав мутмаин буданд, ки иваз ба номҳои ба истилоҳ ҷумҳурии халқӣ, шуравӣ ва сусиёлистӣ, худ ба худ ҳамаи масоили иқтисодӣ, иҷтимоӣ ва миллии қавмҳои Осиёи миёнаро ҳал хоҳад кард.

Мушкилоти тозае дар ҳаёти сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии ҷумҳуриҳои Осиёи марказӣ пайдо шуд. Бо қамоли бетарафӣ (беназарӣ) бояд мутазақир шуд, ки дар баробари тағйироте, ки дар минтақа ҷараён дошт, худшиносии миллий дар байни иддае аз мардуми маҳаллии ҷамоҳири тозатаъсиси Шуравӣ бавижа дар дастгоҳи хизбivu шуравӣ пайдо мешуд ва таҳким меёфт. Ба ақидаи аксарияти роҳбарони Маскав ва афроди салоҳиятдори онон дар Осиёи миёна вучуди тамоюлҳои миллий, пиёда кардани ин асли марксистиро дар бораи «бо кӯмаки пролетарҳои кишварҳои пешрафта, кишварҳои ақибафтода метавонанд аз тариқи пиллаҳои муайяни рушд ба сохти Шуравӣ ва аз он ба коммунизм бирасанд, бидуни он ки вориди сохти сармоядорӣ бишаванд»² бозмедошт.

Масъалаҳои амики иҷтимоӣ, ки барои ҳаллу фасли онҳо дахҳо ва шояд садҳо сол лозим буд, аз роҳи ирода дар муддати кӯтоҳе ҳал карда мешуданд. Масалан гузори Ҷумҳуриҳои халқии шуравии Бухоро ва Хива ба «сусиёлизм» дар ҷаҳор сол сурат гирифт. Вале барои ин гузор, ҳамчунон, ки аз асноди бойгонӣҳо бармеояд, заминаҳои лозими иқтисодӣ, фарҳангӣ ва сиёсӣ фароҳам набуд. Ва низ мардуми ин ҷамоҳир аз дарки идеяҳои марксистӣ, сусиёлистӣ ва кумунистӣ ва дигаргуниҳои иҷтимоӣ, ки Ҳокимияти Шуравӣ аз роҳи шикастани қолабҳои гузашта ҷорӣ мекард, ба дур буданд.

Аммо, ҳатти маъшӣ* аз «боло» таъйиншуда ва тасмимоти кунгураҳои хизбӣ дар марказ ва музофот, на танҳо гузори кӯтоҳи қавмҳои Осиёи миёнаро ба сусиёлизм, балки эҷоди ҷумҳуриҳои яқсони миллиро дар байни узбакҳо, туркманҳо, қазоқҳо, қирқизҳо, тоҷикон ва қарақалпоқҳо, дарҳост мекард.

Бояд зикр кард, ки чанд сол пеш аз марзбандии миллий, дар асноди расмӣ ва органҳои хизбivu шуравӣ, мардуми маҳаллии

Осиёи миёна бар асоси хусусияти нажодӣ сабт намешуданд, балки «турк» ё «мусулмон» хонда мешуданд. Дар асноди бойгонӣ истоилохоте ҳамчун мадрасаҳо, донишсароҳо, забонҳои туркӣ ё мусулмонӣ ва пролетари турк ё мусулмон ба ҷашм меҳурад. Дар қарор ва дастурҳои кунгураи 1 Ҳизби кумунистӣ Ҷумҳурии Туркистон дар бораи қори хизбӣ дар байни пролетарҳои мусулмон, аз ҷумла гуфта мешавад: «Барои ҷазби тӯдаҳои мусулмон ба эҷоди зиндагии нав, забони туркӣ (забони мардуми маҳаллӣ) дар баробари забони русӣ забони давлатӣ шинохта мешавад, ки дар сар то сари ҷумҳурӣ ба забонҳои дигар бартарӣ дорад.»³

Ҳамчунон ки аз санади боло бармеояд (ва чунин аснод хеле зиёд аст), инчӯ қавмҳо ва забонҳои мушаххаси Осиёи миёна дар назар гирифта нашудааст, балки ба таври қуллӣ истоилохоти қабл аз инқилобӣ ба монанди: туркон, мусулмонон, бумиён истеъмол шудааст.

Дар он замон ханӯз худшиносии миллии бисёре аз мардуми минтақа, таъйин нашуда буд, ки худро намояндаи ин ё он қавм бидонанд, ба вижа мардумони туркнажоди Осиёи миёна намедонистанд ба чи қавме тааллуқ доранд. Масалан, қазокҳо ҳамчун қавми мустақил шакл нагирифта буданд, онҳоро қирқиз меномиданд. То замони тақсимот ва ташаккули ҷумҳуриҳои милли қавмҳои туркро ба узбекҳо, туркманҳо, қазокҳо ва қирқизҳо ҷудо намекарданд; ҳамаи онҳо ба номи қуллии «қавми турк» хонда мешуданд. Вазъияти милли ва сиёсӣ фарҳангии қавмҳои қирқизу қазок, ки машмули Ҷумҳурии Туркистони су-сиёлистӣ ва Ҷумҳуриҳои халқии Бухоро ва Хоразм буданд, барои намояндагони қазоқу қирқиз қобили пазириш набуд. Қормандони идории қирқиз аз ҳамон оғоз муҳолифи таъсиси Ҷумҳурии худмухтори Туркистон дар ҳаёти Русияи фидирол буданд. Онҳо эҷоди давлати воҳид ва мустақили туркиро дархост мекарданд, ки тамоми сарзамини Осиёи миёнаро фаро бигирад ва раҳбарону органҳои давлатӣ танҳо аз туркҳо иборат бошанд. Баъд аз ҷанд муддат, яъне солҳои 1920-1922 қормандони қазоқу қирқиз мас-

3. Культурное строительство в Туркестанской АССР. (1917-1924). Мач-муаи аснод, ҷ.2, Тошқанд, 1973, саф.35.

ъалаи ҷудо кардани қирғизҳои (қазоқҳои) Туркистон ва таъсиси ҷумҳурии худмухторро дар ҳаёти Русияи фидирол матраҳ карданд.

Ин дархост тибқи фармони Кумитаи марказии иҷроияи Ҷумҳурии Русияи фидироли шӯравии сусеълестӣ дар 1 сентябри соли 1920 дар бораи таъсиси Ҷумҳурии худмухтори Қирғизистон (Қазокистон) амалӣ гардид. Вале вазъи ноороми Туркистон ва манотиқи дигар, ки тобеъи Русияи фидирол буданд, монеъи амалӣ шудани он фармон мешуд. Қормандони Ҷумҳурии халқии Хоразм хостаи мушобеҳи болоро такозо карданд; яъне тақсим кардани Хоразм ба Ҷумҳуриҳои Туркистон ва Ўзбекистон. Вале дархости онон танҳо дар маҳдудаи Хоразм бидуни дар назар гирифтани манобеи ҷумҳуриҳои дигар ғайримумкин шинохта шуд.

Дар соли 1922 қарақирғизҳо масъалаи ташкили вилояти вижаи худмухтори қухистониро, ки шомилӣ чанд ноҳия аз вилоятҳои «Четису» (Ҳафтрӯд) ва Сирдарё буд, матраҳ карданд. Норизоияти аслии қарақирғизҳо ба мӯчиби латма задан ба ҳуқуқи миллии онҳо аз тарафи роҳбарони миллатҳои ғайриқарақирғиз ба вуҷуд омада буд.

Намояндагони қунгураи 12 шӯроҳои саросарии Туркистон дар оғози соли 1924 лузуми таъсиси вилояти худмухтори Фарғонаро пешниҳод намуданд. Онҳо дар бораи вилояти Самарқанд низ чунин изҳори назар карданд. Дар ин замина онҳо на танҳо ба иртиботи иқтисодии ин вилоят, балки ба ин далел, ки аксарияти мардуми ин вилоятҳо узбек ҳастанд, таъя мекарданд.

Ҳамчунон ки санадҳои бойгонии гувоҳи медиҳанд, танҳо тоҷикон бошандагони бумии Осиёи миёна ҳеҷ гуна дархосте барои таъсиси давлати мустақил дар сарзаминҳои модарии худашонро накарданд. Иллати чунин бархӯрди ғайрифатҳол барои эҷоди давлати миллии он аст, ки тоҷиконе ки дар органҳои марказии давлатӣ ва хизбӣ се ҷумҳурии Осиёи миёна қор мекарданд, дар шиноснома ба номи «узбек» сабт шуда буданд. Масалан дар феҳрасти афроде, ки дар баррасии масъалаи марзбандии миллии ҷумҳуриҳои Осиёи миёна, дар ҷаласоти Дафтари тадорукотии Кумитаи марказии хизби Кумунисти Туркистон

дар 4 июли 1924 ширкат карданд, номи Абдулло Раҳимбоюф дар радифи чаҳорум қарор дорад, дар сутуни тааллуқи миллии вай навиштаанд: узбак, вазифа — дабири Кумитаи марказии Ҳизби кумунисти Туркистон, муовини райиси Кумитаи марказии иҷроияи Туркистон, узви Дафтари сиёсии Осиёи миёнагии Кумитаи марказии Ҳизби кумунисти (болшевикони) Русия.⁴ Моҳиятан, Абдулло Раҳимбоюф нақши аслиро бозӣ мекард; райис буд ва қорҳои тадорукотии миллий ва ҷавлатиро ба ӯ ҳада дошт, тарафдори фаъоли эҷоди Ҷумҳурии мустақили Ўзбекистон ва дар таркиби он таъсиси вилояти худмухтори Тоҷикистон ва на Ҷумҳурии худмухтори Тоҷикистон буд. Дар ин бора ба таври муфассал баъдтар бахш хоҳад шуд. Дар ин давра, ба феҳрасти 13 нафарӣ, ки дар мақомоти олии давлатӣ қор мекарданд ба ҷуз тоҷикон, намояндагони дигари ақвоми Осиёи миёна шомил буданд. Тартиби ин феҳраст аз нигоҳи миллий ба шарҳи зер аст: узбак — 3 нафар, қирқиз — 5⁵, рус — 1, украин — 1, латиш — 1, литвонӣ — 1, турқман — 1 нафар.⁶ Пиромунӣ ин масъалаи сарнавиштсоз барои қавмҳои Осиёи миёна муборизаи шадиде сурат гирифт, дар байни намояндагони ақвоми турқзабон: узбакҳо, турқманҳо, қирқизҳо (қазоқҳо), қарақалпоқҳо ва ғайра мубоҳисаҳои саҳт даргирифт. Дар ташкилотҳои ҳизбӣ ва органҳои шӯравӣ гуруҳҳои миллии вижа пайдо шуданд, ки дар байни қавмҳо ва қабилҳои ҳешованд барои ворид сохтани ин ё он минтақае ба яке аз ҷумҳуриҳои тозатаъсис таблиғот мекарданд. Намояндагони расмӣ узбакҳо қушишҳои вижа дар ин роҳ ба ҳарч медоданд ва тоҷиконе, ки ҳамон вақт ҳудро узбак медонистанд, ба онҳо пайвастанд. Онҳо дар остонаи марзбандии миллий ва давлатӣ саъй мекарданд, ки бар «эхсоси миллатгароии узбакҳо алайҳи турқманҳо, тоҷикон, қазоқҳо ва қарақалпоқҳо бияфзоянд»⁷

4. Маркази ҳифз ва таҳқиқи асноди тоҷики навини Русия, маҳзани 17, сабти шумораи 112, парвандаи 566, барги 42.

5. Қазоқҳо то соли 1925 расман қирқиз ва қирқизҳои кунунӣ ба номи қарақирқиз ҳонда мешуданд. -Р.М.

6. Ҳамин тавр, дар феҳристи 13 нафарӣ зоҳиран, на дар воқеъ ҳатто як нафар намояндаи тоҷикон ҳам набуд, ки аз мановеи онҳо ҳимоят кунад.

7. Маркази ҳифз ва таҳқиқи асноди тоҷики навини Русия, маҳзани 17, сабти шумораи 112, парвандаи 566, баргҳои 27-31.

Яке аз вазифаҳое, ки дастандаркорони таксимоти милливу давлатӣ ба уҳда доштанд, он буд, ки «таксимоти милливу давлатӣ на танҳо бояд ба густариши тамоюлҳои тааррузии тоҷири узбак мусоидат накунад, балки баръакс бояд онро сушт кунад ва роҳҳои муборизаи муташаққиллона алайҳи онро нишон диҳад»⁸ Ин гуна иттилоот пиромуни вазъи раванди таксимоти давлатӣ ва корҳое, ки бояд дар оянда анҷом мешуд, ба таври мураттаб аз номи дабири Дафтари сиёсии Осиёи миёнагӣ ба аъзои Дафтари сиёсӣ ва хайати дабирони Кумитаи марказии Ҳизби кумунисти (болшевикони) Русия (дар Маскав) фиристода мешуд. Идеия расмӣ баргузор кардани марзбандии давлатӣ дар Осиёи миёна ба пиндори дастандаркорони он, аз он иборат буд, ки дар оянда кумакҳои мушаххас ба кишварҳои миллий расонда мешавад, муборизаҳои дохилӣ ва ихтилофҳои байни қавмҳои гуногуни кишварҳои собиқӣ халқии сусиёлистии чандмиллиятии Осиёи миёна кам шавад. Вале баракси он сурат гирифт: муқобила ва душмани байни намоёндагон ва гурӯҳҳои мухталиф дар остонаи ҳалли масъалаи марзбандии миллий ва давлатӣ, афзоиш ёфт. Сарфи назар аз ин, дар ибтидои соли 1924 тасмим гирифта шуд, ки ҷумҳуриҳои Осиёи миёна — Туркистон, Бухоро, Хоразм мавриди таксимоти миллий қарор гиранд.

Соли 1922 — Иттиҳоди ҷамоҳири Шӯравии сусиёлистӣ эҷод шуд, ки 70 сол идомаи ҳаёт дошт. Баъдҳо қавмҳои Осиёи миёна ҳам шомилӣ он шуданд. В.В. Бартолд дар соли 1925 ба унвони муҳаққиқ ва на сиёсатмадор ин рӯйдоди муҳимро арзёби карда навишта буд: «Ба таркиби Иттиҳоди шӯравӣ, қанораҳои шимолии чанд ҷаҳони фарҳангии шарқӣ гузашта ва имрӯз: - фарҳанги бостонии шарқӣ, фарҳанги масеҳии шарқӣ, фарҳанги мусулмонӣ ва будойӣ дохил шуданд. Русия, ки акнун Иттиҳоди ҷамоҳири шӯравӣ аст, бештар аз ҳама ба ҷаҳони фарҳангии Осиёи миёна наздик аст ва аҳамияти он на танҳо ба дастовардҳои ин минтақа (дастовардҳои иқтисодии Осиёи миёна дар назар дошта шудааст -Р.М.) балки ҷараёнҳои гуногуни фарҳангӣ

8. Ҳамон ҷо, барги 32.

аз чануб, ғарб ва шарқ марбут мешавад».

Осиёи миёна мавриди таваҷҷӯҳи танҳо муҳаққиқони рус қарор надошт, вале русҳо, Осиёи миёнаро аз бисёр ҷиҳатҳо бо таҳқиқоти илмӣ кашф карданд, ба тавре ки бидуни таҳқиқоти русҳо шинохти Осиёи миёна то ба ҳол низ ғайримумкин аст.⁹

В.В. Бартолд дар заминаи баррасии вазифаҳои илмӣ шарқшиносӣ, дар воқеъ даххоҷол аз дигарон пештар рафта буд. Масалан ӯ пайғамбарона навишта буд: «Ба вижа, илмӣ шарқшиносӣ ба рушди густурдаи улуми инсонӣ ниёз дорад ва масоили бояд аз нигоҳи андеша ва ҳақиқати илмӣ, бидуни гаройиш ба назарияҳои муғризона ва тамоюлҳои муваққатӣ, ба хусус миллиатгаройӣ мавриди баррасӣ қарор гирад»¹⁰

В.В. Бартолд насби мучассамаҳои пурзарку барқро ба ифтихори ҳамшахриёни истилогари худ дар майдонҳои шахрҳои бегона ва эҳдоси макбараҳои барои онҳо ҳамонанди суннатҳои бардадории фиръавнҳои Мисри бостон, эҷоди сиёҳҷолҳо ва тичорати одамонро дурандешона пешгӯӣ карда ва навишта буд:

«Шакке нест, ки ин хоста агар на дар ҳоли ҳозир, аммо дар ояндаи наздик бароварда хоҳад шуд ва ба таври муваққат хориҷ кардани «он» аз донишгоҳҳо ва кӯшишҳои муҳаққиқони мухталиф (ба хотири тамоюлҳои миллигаройӣ) барои ҷилва додани ҷанговарони Чингизхон ва Боту ба унвони афроди дорои фарҳанги олий» аз назари дастовардҳои илмӣ муддате тӯлонӣ таъсир нахоҳад дошт»¹¹

Дар ин миён пешдовариҳои талҳи В.В. Бартолд амалӣ мешуданд, наслҳои Чингизхон ва Боту, остинҳои худро боло зада, даст ба кори табартаксим заданд. Роҳбарони Шуравӣ ғайриҷаҳилияти онҳоро аз Кохи Кремли Маскав бо дурандешӣ назора ба ба самти дилхоҳ раҳнамоӣ мекарданд.

9. Бартолд В.В. Куллийет, М., Наука, 1977, саҳ. 581.

10. Бартолд В.В. Ҳамон ҷо, саҳ. 582.

11. Ҳамон ҷо, саҳ. 582.

2. Таъсиси давлатҳои ҷадид дар сарзамини Осиёи миёна

Тақсими сарзаминҳои ҷумҳуриҳои собиқи Осиёи миёна: Туркистон, Бухоро ва Хива ба таври амалӣ ба ҷумҳуриҳои вилояти «мустақил» ва худмухтор пас аз кунгураи 12 шӯроҳои Ҷумҳурии Туркистон дар феввали 1924 оғоз гардид.

То ин замон масъалаи марзбандии миллий ва давлатии Осиёи миёна дар Дафтари тадорукотии Кумитаи марказии Ҳизби кумунисти (болшевикони) Русия мавриди баррасӣ қарор гирифта буд ва ин Дафтар ба Я.Э. Рудзутақ дастур дод то хангоми буданаш дар Туркистон ин масъаларо таҳқиқ кунад. Баъд аз дарёфти ризоияти комили Кумитаи марказии Ҳизби кумунисти (болшевикони) Русия, барои барпо кардани марзбандии миллий дар Осиёи миёна, фақат иқдомҳои зоҳирӣ боқӣ монда буд, монанди: баргузор кардани ҷаласоти ҳизбии Кумитаҳои марказии Ҳизби кумунисти ҷумҳуриҳои Бухоро, Туркистон ва Хоразм, ҷаласоти мухталиф бо ширкати раҳбарони ин ҷамоҳир, эҷоди кумисиюнҳо пиромуни масъалаи баргузори марзбандии миллий ва давлатӣ. Ин ҳама иқдомҳои зоҳирӣ хеле сарӣ ва тибқи ситсенарияе, ки қаблан навишта шуда буд, сурат гирифт. Ба қавме ҳаққи истиқлол ва заминҳои густурдаву ҳосилхез ва ба қавме дигар манотиқи худмухтори аз ҳам дурафтада ва сарзаминҳои қухистонӣ ва дараҳои амиқ бояд вогузор мешуд.

Рохбарони Ҷумҳурии халқии Бухоро қабл аз дигарон ба ҳалли масъалаи марзбандӣ пардохтанд. Абдулло Раҳимбоёф дар ҷаласаи масъулони ҳизбӣ, дар бораи марзбандии ҷумҳуриҳои Осиёи миёна суханронӣ кард. Пиромуни ин масъала муҳолифатҳои усулӣ ва эътирозоти ҳоссе вучуд надошт. Ҳамаи ширкаткунандагон бо иттифоқи назар изҳор карданд, ки замони

масъалаи тақсимои Осиёи миёна тибки вижагиҳои миллий, комилан фаро расида ва матраҳ кардани он саҳеҳ аст.¹²

25 феввали 1924 масъалаи марзбандӣ дар ҷаласаи умумии Кумитаи марказии Ҳизби кумунистӣ Бухоро ба сурати мушаххастаре баррасӣ гардид. Файзулло Хоҷаюф райиси шӯрои нозирони халқӣ¹³ суҳанронӣ ва пешниҳод кард, ки аз сарзаминҳои ду ҷумҳурӣ — Туркистону Бухоро; — Ҷумҳурии Ўзбекистон бо вилояти худмухтори Тоҷикистон ва Ҷумҳурии Туркменистон таъсис карда шавад. Ба ақидаи ӯ, вилоят ва навоҳии қирқизнишини Туркистон бояд ба Ҷумҳурии Қирқизистон (Қазокистон) мулҳақ мешуданд ва дар дохили Ҷумҳурии Қирқизистон ба қарақирқизҳо ҳаққи худмухторӣ дода мешуд. Ҳар ҷумҳурии тоза таъсис, сарфи назар аз системи яқсонӣ иқтисодии Осиёи миёна, тибки қонуни шӯравӣ довталабона машмули Ҷумҳурии Русияи фидироли шӯравии сусиёлистӣ ва ё Иттиҳоди шӯравӣ мегардид.

10 март 1924 дар ҷаласаи Дафтари иҷроияи Кумитаи марказии Ҳизби кумунистӣ Бухоро, Файзулло Хоҷаюф бори дигар ба сурати мушаххастаре суҳанронӣ кард. Бар мабной суҳанронии ӯ тасвибномае содир шуд, ки дар он аз ҷумла навишта шуда буд: а) — Қавмҳои Осиёи миёна мутобиқи асли якпорчагии миллий тақсим ва муттаҳид мешаванд ва ҷумҳуриҳои вижаи шӯравиро: узбекҳо, туркманҳо ва бахше аз қирқизҳо, ки машмули Ҷумҳурии Қирқизистони қунунӣ мешаванд, ташкил медиҳанд. Ҷумҳурии худмухтори Тоҷикистонро мардуми тоҷики минтақаҳои Мастҷох, Қаротегин ва Ғарм, ки машмули Ҷумҳурии Ўзбекистон мебошад, ташкил медиҳанд.

б) Ўзбекистон — узбекҳои Бухоро — ба истиснои қанораи чапи Омударё, Фарғона, вилояти Сирдарё, ба истиснои бахши қирқизнишин, вилояти Самарқанд, Хоразм — ба истиснои манотике, ки туркманҳо ва қирқизҳо ба сар мебаранд, муттаҳид хоҳад кард.

в) Бухоро ҳамчун бунёди Ҷумҳурии Ўзбекистон пазируф-

12. Маркази ҳифз ва таҳқиқи асноди тоҷикӣ навинои Русия, маҳзани 17, сабти шумораи 112, парвандаи 566, барги 16.

13. Райиси шӯрои кумисорҳои халқӣ.

та мешавад ва дар он ҷо кунгураи умумии Ўзбекистони шуравӣ баргузор мегардад, ки дар он имкони интиқоли марказ (пойтахт -Р.М.) ба Самарканд мавриди баррасӣ қарор хоҳад гирифт.¹⁴

Касе аз ҳузури ба ин иқдоми зиддитоҷикӣ, ки намоёндагон ва ҳайати дабирони Кумитаи марказии Ҳизби кумунисти Бухоро дар мавриди шахрҳои тоҷикӣ раво диданд, эътироз накард. Ағлаби ҳозирини ин ҷаласа дар воқеъ аз назари кавмӣ, на аз назари шиносонамӣ, тоҷик буданд. Чунин тоҷиконе дар байни роҳбарони ҳизбӣ ва давлатии Ҷумҳурии халқии Бухоро аксариятро ташкил медоданд, аз ҷумла: Аҳмадбек Мавлонбекуф — дабири аввали Ҳизби кумунисти Бухоро, Файзулло Хоҷаюф — райиси шӯрои нозирони Ҷумҳурии Бухоро ва Абдулло Раҳимбоюф — райиси кумисияни марзбандии миллии Осиёи миёна. Дар китоби «Тарихи Ўзбекистони шуравӣ» (История Узбекской ССР), ки соли 1967 ҷоп шуда, омадааст: «Ба манзури таҳкими органҳои ҳизбӣ ва давлатӣ дар Ҷумҳурии халқи Бухорои шуравӣ бо тавсияи Кумитаи марказии Ҳизби кумунисти (болшевикони) Русия, Абдулло Раҳимбоюф — кумунисти тоҷик, узви Дафтари сиёсии Осиёи миёнагии Кумитаи марказии Ҳизби кумунисти Русия ва дабири Кумитаи марказии Ҳизби кумунист дар соли 1923 ба Бухоро фиристода шуд»¹⁵ Ӯ дар шиносонамаш узбак сабт шуда буд. Ҳамчунин Абдулқодир Муҳйиддинуф, Абдурраҳим Ҳочибоюф, Чинор Имомуф ва бисёр тоҷикони дигар аз замони таъсиси Ҷумҳуриҳои Туркистон ва Бухоро, ки онҳо дар органҳои раҳбарӣ ифои вазифа мекарданд, дар шиноснома узбак сабт шуда буданд. Дар асноди расмӣ, муассисоти ҳизбӣ, давлатӣ, созмони кумунистӣ ҷавонон ва иттиҳодияҳои синфӣ омӯзиш ва парвариши Бухоро ва Туркистон, вақте дар бораи миллият сухан мерафт, ба ҷуз миллияти тоҷикон, миллияти ҳамаи ақвоми дигар чун: туркзбону русзбони Осиёи миёна сабт мешуд. Масалан, дар гузориш дар бораи теъдоди узви Созмони ҷавонони кумунисти Бухоро (аз 2-4 июни соли 1924) теъдод ва миллияти

14. Маркази ҳифз ва таҳқиқи асноди тарихи навини Русия, маҳзани 17, сабти шумораи 112, парвандаи 566, барги 17.

15. История Узбекской ССР. Ҷ.3. Тошканд, 1967, сах.320.

кавмҳои зер сабт шудааст: узбакҳо, тоторҳо, яҳудиҳо, арманҳо, лахистониҳо, қирқизҳо, туркманҳо, порсҳо, гурҷиҳо, форсҳо, олмониҳо, арабҳо.¹⁶ Маълум нест, ки оё тоҷикхоро ба порсҳо мутааллиқ сохтаанд ё ба форсҳо? Шояд таҳиякунандагони гузориш бадин иллат аз тоҷикон ном набурдаанд, ки ҳамаи ҷавонони туркзабонро бар ивази узбаку тотору туркману қирқиз, ба таври сода турк гуфтаанд. Онҳо дар мавриди туркон ба вижа миллияти онҳо иштибоҳе накардаанд. Аммо он чи ба тоҷикон марбут мешавад, он аст ки онҳо бори дигар хостаанд таъкид кунанд, ки тоҷикон дар Бухоро вучуд надоранд. Аз ин ру аз мардуми бумии Осиёи миёна ба исмҳои гуногун ном бурдаанд: сортҳо, порсҳо ва ё форсҳо.¹⁷

Ман ҳамеша фикр мекунам: аз кучо ва ҷаро ин қадар нафрат дар байни раҳбарони кучаку бузурги турку тотор, ба вижа узбак нисбат ба тоҷикон пайдо шудааст? Шояд онҳо ба мо ҳасад мебаранд, ки аз онҳо мутамаддинтарем? Ё ба хотири он ки мо фарҳанги бостонӣ ва ғайи дорем ва аз насли ориёӣ ҳастем ва ё дар гузашта зеботару бохуштар аз ҳоло будаем? Ҳар чи метавонад бошад... Шояд ҳокимият ва зуроварии чандқарнаи туркҳо моро ба бардаҳии тарсу табдил карда, ки дар соли 1924 натавонистем аз ҳукуки ҳаққаи худ барои эҷоди давлати мустақил дифоъ кунем, ҳамаи сарзаминҳоеро, ки аз нигоҳи тоҷикӣ ва аксарияти қавмӣ ба тоҷикон тааллуқ доранд (ва на танҳо бар асоси ду ноҳияи қўҳистонӣ: Мастҷоҳу Фарм, ҷун Қаротегин ҳамон Фарм аст) муттаҳид созем. Навоҳӣ ва вилояти тоҷикнишини Ҷумҳурии Бухоро монанди шаҳри Бухоро ва навоҳии атрофи он — Рометан, Пешкўҳ, Ғиждувон, Шофиркон, Вобканд кучо шуданд, ки 70-80 дар сади аҳолишон тоҷикон буданд? Ҳамчунон ки аз аснод бармеояд, дар ибтидо бахши боқимондаи Бухорои шарқӣ ё қўҳистонӣ низ ба Тоҷикистон дода нашуда буд, то чи расад ба вилоятҳои Сурхондарё ва Қашқадарё, ки комилан машмули

16. История Бухарской Народной Советской Республики (1920-1924). Мачмуаи аснод, Тошканд, 1976, саф.162.

17. Дарвоқеъ чандхазор форс, ки аз Эрон ба Осиёи миёна омада буданд, дар назар дошта шудааст ва чанд миллион тоҷик ба ҳисоб гирифта нашудааст.

Чумхурии «мустакили» Ўзбекистон шуда буданд. Нахуст, барои тоҷикон вилояти маҳдуде ва сипас чумхурии худмухторро дар назар гирифтанд, он ҳам на дар таркиби Ўзбекистон, балки се минтақаи аз ҳам бурида ва ё дақиқтар бигӯем, ду минтақаи кӯхистонӣ — яке Мастчохи кӯхистонӣ, дигаре минтақаи кӯхистонии Фарм, ки ҳар ду минтақаро силсилакӯҳҳои Ҳисор аз ҳам ҷудо мекунад. Марзбандии миллии ва давлатӣ дар оғоз чунин чараён дошт. Баъд сарзамини Чумхурии ояндаи шӯравии сусиёлинии худмухтори Тоҷикистонро каме густариш доданд; Тоҷикистони марказӣ ва ҷанубии кунунӣ ва навоҳии Бадахшони кӯхистонӣ (Помири ғарбӣ)-ро ба он изофа карданд. Кучо буд он замон мавзеи устувори Абдулқодир Мухйиддинуф, Абдурраҳим Ҳочибоюф, Чинор Имомуф, ки дар замони таҷдиди ташкили Чумхурии худмухтори Тоҷикистони шӯравии сусиёлиний бо-таъхир пайдо шуд? Ҳамчунон ки яке аз онҳо — А. Мухйиддинуф иқрор мекунад, онҳо дар ибтидо тахти таъсири идеяҳои пантуркизм қарор доштанд ва худшиносии миллии онҳо бо захри пантуркизм омехта буд. Шояд ҳамин тавр ҳам буд, вале он чи мусаллам аст, он аст ки баъд аз таъсиси Чумхурии худмухтори Тоҷикистони шӯравии сусиёлиний ҳамаи онҳоро яке пас аз дигаре бо бахонаҳои гуногун, минҷумла фиристодани коршиносони собиқадори тоҷик ба Тоҷикистон ронданд; фақат ҳамон вақт худшиносии миллии онҳо бедор шуд. Он вақт маълум шуд, ки онҳо мубтакирони фаъоли таъсиси Ўзбекистони шӯравӣ — ки якҷо бо бародарони узбак кӯшишҳои зиёде ба ҳарч дода буданд, дар ниҳоят ҳудро бидуни ирода дар чумхурии акибуфтода аз назари иқтисодиву фарҳангӣ дарёфтанд, ки ҳудашон онро ташкил дода буданд. Онҳо иштибоҳи ҳудро фаҳмида ҳамроҳ бо Шириншо Шотемур ва Нусратулло Маҳсум (Лутфуллоюф) ҷудо шудани Тоҷикистон ва табдил шудани он ба чумхурии ҳафтуми Иттиҳоди шӯравиро мусиррона дархост мекарданд.

Ҳамон тавр ки маълум аст, дар натиҷаи марзбандии миллии Осиёи миёна, дуввумин чумхурий ки истиқлол касб кард ва мустақиман машмули Иттиҳоди Шӯравӣ шуд, Туркменистон буд. Он на танҳо туркманҳои Бухоро ва Хоразм, балки туркманҳои тамоми Туркистонро дар чумхурии воҳид муттаҳид мекард,

харчанд ки аз нигоҳи теъдод аз тоҷикҳо камтар буданд.

Тибки маъхазҳои ғайримуваассақ, теъдоди куллии ҳамаи туркманҳои Осиёи миёна 650 000 нафар буд¹⁸ ва бар асоси ҳамон маъхазҳо теъдоди тоҷикон 1 миллиону 200 000 нафар буд.¹⁹ Ин арқом дар гузориши Я.Э. Рудзутак, дар бораи марзбандии ҷамоҳири Осиёи миёна дар пиленуми Кумитаи марказӣ, ки 25-28 сентябри соли 1924 баргузор гардид, оварда шудааст. Дар инҳо нақши аслиро мавзеи мустақил ва устувори туркманҳо ва раҳбарони онҳо — Н. Айтакуф ва К. Атобоюф бозӣ карданд ки аз мановфеъи миллати худ дифоъ намуданд. Туркманҳо то инкилоби октябр худро нисбат ба аморати Бухоро бештар мустақил эҳсос мекарданд. Дар муносибат бо Ҷумҳурии халқии Бухорои шуравӣ низ ҳамон сиёсатро истифода мекарданд. Ин далел шаҳодат медиҳад, ки дар соли 1923, як сол қабл аз марзбандии миллии дар навоҳии туркманнишини Ҷумҳурии халқии Бухорои шуравӣ ҷунбишҳо ва тазоҳуроти аланӣ (руйрош, кушода) алайҳи раҳбарони Бухоро ва сиёсати миллии онҳо рух медоданд. Ба назари мо иллати ҷидии дигар, ки боиси эҷоди Ҷумҳурии мустақили Туркменистон шуд, душмании тоҷикон ба миллии аст, ки байни қабоили туркман ва узбак вучуд дошт ва ин ду қавм барои ба даст овардани сарзаминҳои дорои мановфеъи фаровони об ва ҳавзаҳои Омударё бо ҳам дар ситез буданд ва баъд аз истиқрори Ҳокимияти шуравӣ дар Бухоро ва Хива низ бархурдҳои хунин байни ин ақвом идома дошт. Беш аз ин дар ҳамон оғози марзбандии миллии аз Ҷунайидхон, ки тайи 6 сол алайҳи Ҳокимияти шуравӣ мубориза мекард, паёме расид, ки дар сурати таъсиси Ҷумҳурии мустақили Туркменистон ӯ ба ҳама гуна мубориза хотима хоҳад дод ва майл дорад бо ҳамқавмон ва бародарони туркмени худ мусолиха кунад.²⁰

Дар муқоиса бо Иброҳимбек — роҳбари гурӯҳҳои босмачиён — аз қаблаи лақай, ки алайҳи Ҳокимияти шуравӣ дар сарза-

18. Маркази хифз ва таҳқиқи асноди тоҷикон навино Русия. Маҳзани 17, саҳбаи шумораи 2, парвандаи 154, барги 34.

19. Ҳамон ҷо.

20. Маркази хифз ва таҳқиқи асноди тоҷикон навино Русия. Маҳзани 17, саҳбаи шумораи 2, парвандаи 154, барги 34.

мини Ҷумҳурии ояндаи Тоҷикистони худмухтори шуравии сусиёлисту, яъне Бухорои шарқии собиқ мечангид, худшиносии миллии Ҷунайдхон хеле бештар буд. Табиист ки раҳбарони мутааддиди босмаҷиён ғолибан аз миёни қабойили узбакзабони Бухорои шарқӣ бармеҳостанд, ки майли мубориза барои Ҷумҳурии мустақили Тоҷикистон ва ё манофеъи мардуми тоҷикро надохтанд, аксари ин раҳбарон ба вижа Иброҳимбек ҳатто забони тоҷикиро намедонист ва шадидан тарафдори барқарор кардани аморати Бухоро тахти раҳбарии амири сарнагуншуда — Саййид Олимхон — аз насли қабिलाи манғити узбак буд.²¹ У ва гурӯҳҳои дигари босмаҷиён муборизаи худро баъд аз таъсиси Ҷумҳурии Тоҷикистони худмухтор ҳам идома доданд, ки он яке аз иллатҳои лузуми эҷоди Ҷумҳурии Тоҷикистони мустақил — бо марзҳои кунунии он гардид. Масъалаи тақсимоти миллий ва давлатии Осиёи миёна дар ҷумҳуриҳои дигар — Ҷумҳурии худмухтори Туркистони шуравии сусиёлисту ва Ҷумҳурии халқии Хоразми шуравӣ низ мавриди баррасӣ қарор гирифт. Пиромунӣ ин масъала ҳамонанди Бухоро Абдулло Раҳимбоёф суҳанронӣ кард. У даҳуми мартӣ соли 1924 дар ҷаласаи аъзо ва номзадҳо ба узви Кумитаи марказии Ҳизби кумунисти Туркистон, аъзои Дафтари сиёсии Осиёи миёнагӣ, Кумитаи марказии Ҳизби кумунисти Русия, аъзои ҳайати раисаи Кумитаи марказии иҷроияи Туркистон ва қормандони масъул дар шаҳри Тошқанд, дар бораи марзбандии Ҷумҳуриҳои Осиёи миёна суҳан гуфт. Дар авосити моҳи мартӣ ҳамон сол дар ҷаласаи қормандони масъули ҳизбӣ дар шаҳри Хива низ А. Раҳимбоёф дар ин бора суҳбат кард. Амалан у яке аз раҳбарони пешрав ва ё аз лидерҳои дараҷаи яқин қараёни марзбандии миллий ва давлатии Осиёи миёна буд. Миллияти Раҳимбоёф тоҷик ва дар шиноснома узбак сабт шуда буд, гардонандаи сарнавишти ояндаи миллии мардумони Осиёи миёна ба вижа қавми тоҷик буд.

Ҳангоми баррасии масъалаи марзбандии Ҷумҳурии Тур-

21. Силсилаи амирони Бухоро аз аз қабिलाи манғит аз соли 1753 то 1920 ҳукумат қарданд.

кистон пешбинӣ шуда буд, ки сарзамини он ба таркиби ҷумҳуриҳои миллии отии Ўзбекистон, Қирғизистон ва Туркменистон ҳамроҳ ва дар баробари он ба қирғизҳо ва тоҷикҳо вилоятҳои мустақили худмухтор ҷудо карда шавад. Ҳамчунон ки ҳаллу фасли баъдии масъала хокист, ба навоҳии тоҷикнишини Ҷумҳурии Туркистон мақоми худмухториро, ки қаблан таъйин шуда буд, надоданд ва онҳоро ба таркиби Ҷумҳурии Ўзбекистон шомил сохтанд. Дар ин миён ақли солим ба мантиқӣ будани таъсиси ҷумҳурии воҳид ва мустақили Тоҷикистон аз ба ҳам пайвастанӣ заминҳои пора-пораи тоҷикон бо вилояти Самарқанд ва Ҷумҳурии Бухоро, ки аксарияти қулли мардумашон тоҷик буданд, раҳнамоӣ мекард.

Мусалламан тоҷикон аз лиҳози теъдоди нуфус ва сарзамини дорои вазъи мусаллат дар Осиёи миёна буданд. Тибқи арқоми зикршуда дар рӯзномаи «Зарафшон» (11 сентябри соли 1923), ки ба забони узбакӣ ҷоп мешуд, теъдоди қулли тоҷикони Осиёи миёна дар вилоят ва ҷумҳуриҳо 3-4 миллионро ташкил меод. Аз он ҷумла дар Ҷумҳурии Бухоро 1,2 миллион, дар вилояти Самарқанд 750 000, дар вилояти Фарғона 400 000 ва дар навоҳии дигар бештар аз 100 000 зиндагӣ мекарданд. Ҳамин тавр дар замони таъсиси Ҷумҳурии Ўзбекистон дар он ҷо бештар аз 2 миллион нафар тоҷик зиндагӣ мекард. Тибқи саршумории соли 1989 дар Ҷумҳурии Ўзбекистони шӯравӣ сусиёлишӣ теъдоди тоҷикон 933560 нафар будааст, яъне теъдоди онҳо ду баробар коҳиш доштааст.²²

Дар раванди марзбандии милли ва давлатии Осиёи миёна кумисиюни масъул барои таъйини марзҳо байни кишварҳои ҷадиди милли бо мушкилоти печидае мувоҷеҳ шуд. Ин мушкилот умдатан марбут ба дақиқ таъйини нашудани марзҳои қавмӣ буд. Ба таври мушаххас ончи монеъи ин кор мешуд, омехтагии сарзамини

22. Ниг: Национальный состав населения СССР. М., 1991, саф. 13, 92, 130. Ин арқоми дахшатнокро дар назар гирифта, мумкин буд дар назди ҷомеаи ҷаҳонӣ, дар ҷаҳорҷӯби Созмони милали масъалаи қуштори ҳамагонии таррохшудаи (генотсид) мардуми тоҷикро матраҳ кард. Вале мо ҳоло на дар бораи генотсиди қавми тоҷик, балки дар бораи ҳамгунсозии иҷбории он сӯҳбат мекунем.

нҳои қавмҳои тайи қарнҳои дар Осиёи миёна буд; миллатҳои гуногуни дар ҳамсоиягӣ ва омехта бо ҳам зиндагӣ мекарданд, дар ҷумҳуриҳои мучаддадан ташкилшуда баъд аз қудрати Октябри соли 1917 марзҳои дақиқи миллий ва давлатӣ вучуд надошт, ба ҷуз ин дар қараёни марзбандии миллий ва давлатӣ сарзаминҳои ва маҳалли зисти қавмҳои гуногун шитобкорона ва бидуни ҳеҷ далеле таъйин шуда буд.

Дар оғоз, тасмим гирифта шуд, ки марзҳои бар мабнои асли миллий ва сиёсӣ таъйин шаванд. Асли миллий ва сиёсӣ иборат буд аз радбабандии миллий ва ягонагии сарзаминҳои. Тибқи ин усул бартарӣ ва тарокуми ин ё он қавм дар сарзамини муайян бояд бояд қарор мегирифт ва аз ҳар гуна аз ҳам буридагии сарзаминҳои сарфи назар мешуд. Асли иқтисодии таъйини марзҳои иборат буд аз: тамоли иқтисодӣ, ҳутути иртиботӣ ва вучуди системҳои обёрӣ ва ғайра.

Аз ин ду асл, (на барои ҳамаи қавмҳои -Р.М.) асли миллий ва сиёсӣ ба унвони асли таъйинкунанда интихоб шуда буд ва гоҳ-гоҳ қумисиюн ба асли иқтисодӣ низ таваҷҷӯҳ мекард. Ҳамчунон ки раванди марзбандии миллий ва давлатӣ гувоҳ аст, усули мазибури ва усули дигари қонунӣ, ҳуқуқӣ ва иқтисодӣ ба наҳви ҳеле боризе нақз шуд. Дар натиҷаи ин марзбандӣ, Ўзбекистон дорои сарзаминҳои пурмаҳсул, пурнуфус ва иқтисоди рушдқарда дар Осиёи миёна гардид; вилояти Фарғона, Самарқанд ва бахше аз Сирдарёи Ҷумҳурии Туркистон, бахши аслии Бухорои ғарбӣ аз ҷумла шаҳри Бухоро, бахши қануби ғарбии Хоразм ва низ шаҳри Тошқанд қузви Ўзбекистон шуд. Фақат Бухорои шарқӣ ва навоҳии Бадахшони қухистонӣ ва Помири шарқӣ қузви Тоҷикистон шуд.²³

Дар қараёни марзбандии миллий ва давлатӣ бахшҳои шадид байни қумитаҳои Ўзбекистон, Қазоқистон, Туркменистон

23. Ҳамин тавр, ба давлати миллии аввалии Тоҷикистон ҳеҷ маркази идориву сиёсӣ ва шаҳри бузурге қамима набуд. Ҳамаи афроди руҳонӣ, равшанфикр ва фарҳангии тоҷик қуё дар гурбат афтоданд, ҳарқанд ки дар механизми худ ва дар механизми қузаштағони худ ба сар мебуданд. Манотиқи бузурге бо шаҳрҳои Бухоро, Фарғона, Хива, Урганҷ, Тирмиз, Марв ва ғайра, ки тоҷикон ва сорғҳои аз қадим дар он қозиндагӣ мекарданд, қуё дар муқоҷирати иҷборӣ қарор гирифтанд.

ва Киркизистон барои сарзаминҳо, шаҳрҳо ва ноҳияҳо ба вучуд меомад. Амалан кумисиюни миллии мустақили тоҷикон вучуд надошт. Сарнавишти ояндаи ба истилоҳ давлати миллии тоҷиконро аслан кумисиюни узбакҳо ҳаллу фасл мекард, ки тоҷикони узбакшудаи монанди Абдулло Раҳимбоёф, Чинор Имомуф ва дигарон ҷузъи он ҳайат буданд. Онҳо ҳам дар масъалаи таъсиси вилояти худмухтор ва баъдан Ҷумҳурии Тоҷикистон ва ҳам дар мубоҳисоти байни қазокҳо ва узбакҳо барои ин ё он замин, ки ҳар кадом аз ин ақвом иддаои онро доштанд, комилан ва бо тамоми ҳастӣ тарафдори узбакҳо буданд.

Мубоҳисоте низ пиромуни лузуми таъсиси фидиросиюни Осиёи миёна, дорои органҳои марказӣ дар шаҳри Тошқанд ҷараён дошт. Қазокҳо ва қирқизҳо аз як тараф ва узбакҳо, ки тоҷикон низ онҳоро пуштибонӣ мекарданд, аз тарафи дигар, барои аз онҳо худ қардани шаҳр талош мекарданд. Ихтилофи назарҳо ва мубоҳисоти шадид байни туркманҳо ва узбакҳо пиромуни масоили об, таҷҳизоти обёрӣ ва заминӣ об вучуд дошт.

Тайи моҳҳои март, апрел ва май соли 1924 ҷанд ҷаласа ва машвара барои баррасии масъалаи марзбандии миллии давлатии Осиёи миёна дар Ҷумҳурии халқии Бухорои шӯравӣ, Ҷумҳурии халқии Хиваи шӯравӣ ва Ҷумҳурии Туркистон, баргузор шуд. Ва низ ин масъалаи ғавқ дар ҷаласоти умумии Кумитаи марказии Ҳизби кумунисти Бухоро, Ҳизби кумунисти Туркистон баррасӣ гардид. Марти 1924 дар пленуми Кумитаи марказии Ҳизби кумунисти Туркистон кумисиюни тақсимои миллии таъсис шуд. Ба ҳайати кумисиюн Раҳимбоёф, Варейкис, Хочануф, Абдурахмонуф, Эшонхочаёф, Манжара, Айтакуф, Арабоёф, куллан 9 нафар намоёнҳои ҳамаи ақвоми Осиёи миёна шомил буданд, ба ҷуз тоҷикон, зеро Абдулло Раҳимбоёф, ки ҳама ӯро тоҷик медонистанд, дар ҳамаи асноди ҳизбӣ ба номи «узбак» сабт шуда буд. Ба ҷуз он, ӯ ҳамзамон зимни баррасии масъалаи мазбур, кумисиюни узбакҳоро намоёндагӣ мекард. Дар ҷаласае ки 6 июни 1924 баргузор шуд, Дафтари сиёсии Осиёи миёнагӣ лоиҳаи тасвибномаи Дафтари сиёсии Кумитаи марказии Ҳизби кумунисти (болшевикони) Русияро таъйид кард, ки кумисиюн пешниҳод карда буд ва дар он гуфта мешуд: «Ба хоҳири иродаи

Дар фејсбук ба гурӯҳи Китобхона
ҳамроҳ шуда, садҳо китоби дигарро ба
таври ройгон аз худ кунед

равшани Кумитаҳои Хизби кумунисти Бухоро ва Туркистон ва низ бахше аз кормандони масъули Хоразм, Дафтари сиёсии К.М.Х.К.(б)Р. қарор мекунад...»²⁴; дар идомаи он банд ба банд қарори кумисиюн дар бораи таъсиси ҷумҳуриҳо ва вилоёти мустақили худмухтор дар ҳайати Иттиҳоди ҷамоҳири шӯравӣ ва Ҷумҳурии Русияи фидироли шӯравии сусиёлистӣ ва масоили дигар оварда шудааст. Муҳимтар аз ҳама он аст, ки марзбандӣ на бо иродаи ақвоми Осиёи миёна, балки «бо иродаи равшани Кумитаҳои марказии Хизби кумунист ва кормандони масъули ҷамоҳири Осиёи миёна сурат гирифтааст.

Аз масоиле ки раҳбарони ақвоми туркзабон бо ҳамдигар ҳамоҳанг карда буданд, бештар аз ҳама масъалаи Тошканд мавриди мубоҳиса буд, ки қазокҳо, қирқизҳо ва узбакҳо барои он талош мекарданд. Аммо, дар банди 13 қарори кумисиюн роҷеъ ба ин масъала гуфта мешуд: «Бо назардошти вучуди иддао аз тарафи кормандони қирқиз (қазок) дар масъалаи Тошканд, қарор мешавад, ки шаҳри Тошканд ба ҷумҳурии Ўзбекистон дода шавад».²⁵

С. Хочануф — яке аз раҳбарони барҷастаи қирқиз (қазок) дар бораи Тошканд меғӯяд: «Тошканд, ба унвони маркази вилоят, на танҳо ба шаҳрвандони он, балки ба тамоми мардуми вилоят таълиқ парояд пас ҷамоҳангоми баррасии масъалаи тааллуқи Тошканд ба қадом давлат, танҳо таркиби миллии уезди Тошканд ба назар гирифта мешавад».²⁶ Ба ақидаи ӯ шаҳри Тошкандро бояд шаҳри чандмиллиятӣ ҳисоб кард, бо онки аҳолии русзабон дар ин шаҳр бар шаҳрвандони туркзабон бартарӣ доранд. Агар ба шаҳр аз нуқтаи назари иқтисодӣ, идорӣ, сиёсӣ ва фарҳангӣ нигоҳ кунем, он ҳаққан бояд ба қирқизҳо (қазокҳо) тааллуқ дошта бошад, зеро ақсарияти нуфуси иёлати Тошканд қирқизҳо (қазокҳо) мебошанд, ки бо иллатҳои гуногун натавонистанд маркази миллии худро ба вучуд биёранд. Дар айни ҳол онҳо

24. Маркази ҳифз ва таҳқиқи асноди ториhi навини Русия. Маҳзани 62, сабти шумораи 2, парвандаи 87, баргҳои 163-164.

25. Ҳамон ҷо.

26. Ҳамон ҷо, барги 165.

хукуки комил доранд, ки Тошкандро маркази милли худ бидонанд, он ҳам ба мучиби он ки ин шаҳр амалан аз ҳисоби истисморӣ рустонишинони миллати қирқиз (казок) эҷод ва густариш ёфтааст. Ҳамчунон ки Хочануф мегуяд, Тошканд аз нигоҳи тоҷикӣ мустақимарои узбакҳо, сортҳо (сортҳо — яъне тоҷикон - Р.М.) маҳсуб мешавад ва нерӯи бузургии ҷаззобест барои тоҷирони сорт, ки аз ҳисоби аҳолии биёбоннишин зиндагӣ мекунанд.²⁷ Ба ақидаи раҳбарони қирқизи (казоқи) Ҷумҳурии Туркистон, Тошканд маркази ягонаи иқтисодии навоҳии шимолии Туркистон, яъне казокҳои домпарвар ва дар айни ҳол маркази иқтисодии тамоми вилояти Тошканд, ки аксарияти нуфуси он казокҳо буданд, маҳсуб мешуд. Аз ин рӯ ба гумони казокҳо, Тошканд ба унвони ягона маркази фарҳангӣ барои қирқизҳо (казокҳо)-и Туркистон аҳамияти ғавқулдда дошт.²⁸

Ба ақидаи С. Хочануф, воғузор қардани Тошканд ба Ҷумҳурии Ўзбекистон дағалона вайрон қардани қавонини шуравӣ ва усули ҳукукии ҳалли масъалаи милли мебошад. Дар ниҳоят, ӯ пешниҳод мекард, ки агар Тошканд машмули Ҷумҳурии Қирқизистон (Қазокистон) намешавад, лозим аст, ки он ҳамчун шаҳри озод ва маркази фидиросиюни ҷамоҳири Осиёи миёна бимонад ва қароргоҳи Қумитаи марказии иҷроияи Ҷумҳурии Қирқизистони шуравии сусиёлистӣ дар онҳо бошад.²⁹

Нуктаи назарҳои қирқизҳо (казокҳо)-и узви қумисиюни тақсмоти милли ва давлатии Осиёи миёнаро ҳам дар бораи шаҳри Тошканд ва ҳам дар бораи таъсиси фидиросиюни Осиёи миёна намояндагони қарақирқиз қомилан пуштибонӣ қарданд. Минҷумла онҳо чунин пешниҳод мекарданд: «Дар сурати таъсис нашудани фидиросиюни Осиёи миёна — илзман Вилояти худмӯхтори Қарақирқиз муҷтақиман ҷузъи Ҷумҳурии Русияи фи-

27. Ҳамон ҷо, барғҳои 165-166. Тибқи гуфтаи М.С. Андреев: Аҳолии бумии шаҳри Тошканд дар соли 1924 сортҳо, тоҷикон (тоҷикони водинишин ва қухистонӣ) қирқиз — казокҳо, турқманҳо, тоҷорҳо, бошқирҳо, яҳудиён ва дунганҳо буданд. Дар байни аҳолии бумии шаҳри Тошканд аз узбакҳо номе бурда нашуда буд.

28. Ҳамон ҷо.

29. Ҳамон ҷо.

дироли шӯравии сусиёлистӣ мешавад. Ва бо чамохири Осиёи миёна тавассути шӯроӣ иқтисодии Осиёи миёна ҳамкориҳои иқтисодӣ хоҳад кард.»³⁰

Онҳо барои ғирфти тасмиҳои нисбатан барои онки ба қадом ҷумҳурии мустақили Осиёи миёна ворид шаванд, кунгураи якуми шӯроҳои Вилояти Қаракирғизро баргузор карданд. Қумисиюни Туркистон, ба таври кулӣ бо тасмимоти Дафтари сиёсии Осиёи миёнагии Ҳизби кумунисти Туркистон мувофиқат кард, «ба истисноӣ масъалаи вогузор кардани шаҳри Тошканд ба Ҷумҳурии Ўзбекистон.»³¹

Масалан К. Айтақов бо асли мушаххас кардани шаҳр ва вогузор кардани он ба ин ё он ҷумҳурии тибқи таъаллуқот ё нишонаҳои миллии бо дар назар гирифтани он ки чи қасе дар ин шаҳр зиндагӣ ва тичорат мекунад, муҳолифат мекард.

Ба ғумони Айтақов, агар тибқи ин асл амал шавад, пас туркманҳо ва қирғизҳо (казокҳо) дар Осиёи миёна ҳеҷ ғоҳ шаҳр надоштанд. Зеро зиндагии қўчишинии туркманҳо, казокҳо, қирғизҳо ва ўзбекҳо дар тўли қурун имкон намедод, ки онҳо шаҳрҳои миллии худро дошта бошанд.³² Аз мантиқи у ҷунин метавон натиҷа гирифт, ки ҳамаи шаҳрҳои Осиёи миёна ҳаққан ба ягона қавми ғумӣ ва соқини ин минтақа яъне тоҷикон таъаллуқ дорад ва бояд машмули вилояти худмухтори Тоҷикистон шаванд.

Ба ақидаи у бояд ба ин асл тақя кард, ки қӣ дар ин шаҳр зиндагӣ ва тичорат мекунад: «шаҳри Тошканд мунҳасиран бозори қирғизҳо (казокҳо) мебошад. Қирғизҳои вилояти Сирдарё бидуни Тошканд наметавонанд зиндагӣ кунанд ва дар уездҳои атрофи Тошканд ғолибан қирғизҳо зиндагӣ мекунанд. Аз теъдоди куллии аҳолии шаҳр танҳо 1/3 ўзбекҳо мебошанд, ки дар

30. Ҳамон ҷо, барги 167.

31. Ҳамон ҷо.

32. Масалан дар ин бора, «Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков». Тахиякунадагон С.К. Иброҳимов, Н.Н. Мингулов, Қ.А. Пишулина, В.П. Юдин, Алма-Ато .1949. Ва низ осори сершумори хатҳои ақвоми эронӣ ғувохӣ медиҳад.

шаҳри Тошканди қадим зиндагӣ мекунамд ва дар инҷо фақат масъалаи Тошканди қадим матраҳ аст. Вале шаҳри Тошканд бояд ба қирқизхӯ тааллуқ дошта бошад»³³

Дар ибтидои феввали соли 1924 буд, ки барои нахустин бор масъалаи марзбандии миллии ва давлатии Осиёи миёна матраҳ шуд ва намояндаи доимии Ҷумҳурии Қирқизистони (Қазоқистон) шӯравии сусиёлисти дар Кумитаи марказии иҷроияи Туркистон дар бораи илҳоки вилоёт ва навоҳии мушаххасе аз Ҷумҳурии худмухтори Туркистони шӯравии сусиёлисти ба Ҷумҳурии Қирқизистон хабар додааст. Дар гузориши ин намоянда аз ҷумла гуфта мешавад: «Назароти кормандони узбаке, ки ба хифзи ин вилоёт дар таркиби хиттаи Туркистон таваҷҷӯҳи бештаре доранд, яқсон нест. Баъзе аз кормандони узбак, ки албатта теъдодашон хеле кам аст, дар бораи пайвастании ҳамаи сарзаминҳои вилоёти Сирдарё, Хафтрӯд, Омударё ба иловаи уездҳои Тошканд ва Мирзочӯл ба Ҷумҳурии Қирқизистони шӯравии сусиёлисти эроде надоранд. Ҳамчунин ин гурӯҳи эроди хоссе алайҳи пайвастании манотике аз Фарғона ва Помир, ки қарақирқизхӯ, қипчакхӯ ва қазоқ-қирқизхӯ дорой ақсарият ҳастанд, ба Ҷумҳурии Қирқизистон, надоранд.

Ҳамин тавр, ин гурӯҳи кормандони узбак барои воғузор кардани шаҳри Тошканд — бузургтарин маркази Осиёи миёна ба Қирқизистон мувофиқанд»³⁴

Дар идомаи гузориш гуфта мешавад, ки гурӯҳи дуввуми кормандони узбак ба пайвасти вилоёти қирқизнишини Ҷумҳурии Туркистон ба Ҷумҳурии Қирқизистон (Қазоқистон) муҳолифате надоштанд, вале қомилан муҳолифи ба машмулият даровардани уездҳои Тошканд ва Мирзочӯл ба Қирқизистони (Қазоқистон) оянда, ки ба гумони онҳо сарзамини узбакҳо мах-

33. Маркази хифз ва таҳқиқи асноди тоҷики навини Русия. Маҳзани 62, сабти шумораи 2, парвандаи 87, барги 166. Дар бораи аҳолии бумии шаҳри Тошканд. Нигаред: Андреев М.С. Вещие сны, несколько примет и детская игра «Сорока-Ворона» среди некоторых народов, главным образом Средней Азии. — Известия Главного Средне-Азиатского музея. Выпуск 2. Материалы по этнографии. Тошканд. 1923. -Р.М.

34. Ҳамон ҷо, барги 37.

суб мешавад, буданд. Гуруҳи мазкур шадидан муҳолифи вогузори шаҳри Тошканд ба Ҷумҳурии Қирғизистон буданд ва онро маркази муҳими иқтисодӣ ва фарҳангии Осиёи миёна ва шаҳри бумии узбакҳо ҳисоб мекарданд.

Ағлаби кормандони узбаки Ҷумҳурии Туркистон, ба вижа онҳое ки хостгоҳашон аз Тошканд буд, на танҳо шадидан муҳолифи ҷойгоҳи шаҳри Тошканд — ба унвони пойтахти Ҷумҳурии ояндаи Қазокистон буданд, балки муҳолифи илҳоки вилоят ва навоҳии казокнишини Ҷумҳурии Туркистон ба Ҷумҳурии Қирғизистон (Қазокистон) буданд. Аз ин рӯ, Журченев намояндаи доимии Ҷумҳурии Қирғизистон дар Кумитаи марказии иҷроияи Туркистон ва Счастнев - дабири масъул, ба ҳукумати Ҷумҳурии Қирғизистони шӯравии сусиёлиستӣ пешниҳод карданд, ки дар робита бо марзбандии дар пеш доштаи Осиёи миёна иқдмоти мукаддмотиро анҷом диҳанд. Аз ҷумла: таҳқиқи дақиқи теъдоди қирғизҳо (казокҳо), ки дар роҳи оҳани Осиёи миёна ва Тошканд кор мекунанд; баргузориҳои умури таблиғотӣ дар байни аҳолии миллии ҷиҳати ташаккули афкори умумӣ ва басиҷи мардум ҷиҳати илҳоки вилояти мушаххаси қирғизнишин (казокнишин) ба Ҷумҳурии Қирғизистон (Қазокистон), пешниҳод карда мешуд.

Намояндагони қирғиз (казок) барои илҳоки шаҳри Тошканд ба Ҷумҳурии Қирғизистон аҳамияти бузургро қоиладарданд, онҳо ҳатто барои илҳоки муваққатии шаҳри Тошканд ба Ҷумҳурии худмухтори Қирғизистон шӯравии сусиёлистӣ мувофиқ буданд, он ҳам ба ин далел, ки шаҳри Тошканд маркази иқтисодии сарзаминҳои шимолии Ҷумҳурии Туркистон мебошад.

Дар ин гузориш бадин низ ишора мешуд, ки тарҳи сохтани роҳи оҳан, ки қаблан дар назар гирифта шуда буд, шаҳри Тошкандро бо манотиқи дигари вилояти Ҳафтрӯд, ба вижа Сергиопол, ки бо устони Семипалатински Ҷумҳурии Қирғизистон (Қазокистон) ҳаммарз аст, мепайвандад.

Ҳамон гуна ки намояндагони казок таъйид мекарданд, шаҳри Тошканд аз нигоҳи иқтисодӣ бо вилояти қирғизнишин (казок) робитаи тангтанг дорад. Аз ин рӯ ба хоҳири сохтани

роҳи оҳани Ҳафтрӯд, аҳамияти шаҳр афзоиш хоҳад ёфт. Ин роҳи оҳан муҳимтарин василаи иртиботи Ҷумҳурии Қирғизистон (Қазокистон) хоҳад шуд. Ҳуруҷи Тошканд аз ҳайати вилоёте ки аз назари иқтисодӣ ба ин шаҳр марбут мешаванд, чунин маънӣ дошт, ки қирғизҳо (қазокҳо) мусалламан нерӯи умдаи иқтисодӣ ва сиёсии худро аз даст хоҳанд дод. Ба ҷуз ин, дар ин гузориш омадааст, ки «шаҳри Тошканд аз назари фарҳангӣ ҳамон нақшро дорад, ки Самарқанд барои тоҷикон, яъне муҳимтарин маркази фарҳангӣ ва маънавии қирғизҳоест, ки дар Ҷумҳурии худмухтори Туркистони шӯравии сусиёлиستӣ зиндагӣ мекарданд».³⁵

Шаҳри Тошканд аз назари тоҷикӣ ва суннатӣ бештар ба аҳолии қирғиз (қазок) марбут буд, то ба узбакҳо. Сарфи назар аз он ки акнун дар шаҳри Тошканди қадим аксарияти аҳоли узбакҳо мебошанд, ағлаби аҳолии вилояти Тошканд ва вилоёти наздик ба он қирғизҳо (қазокҳо) ҳастанд. Агар ин асло дар назар бигирем, ки тибқи он шаҳрҳои бумии тоҷикон яъне Самарқанду Бухоро ба Ҷумҳурии Ўзбекистон дода шуд, пас дархости қирғизҳо (қазокҳо) дар бораи вогузор кардани Тошканд ба Ҷумҳурии Қирғизистон (Қазокистон) комилан мустақил хоҳад буд. Зеро хангоми вогузор кардани ин ё он шаҳр ба яке аз ҷамоҳири миллий, ки дар оянда таъсис хоҳанд шуд на сохтори қавмӣ аҳолии он шаҳр, балки сохтори миллии навоҳии атрофи он шаҳр ё вилоят ба таври қуллӣ дар назар гирифта мешавад. Агар гуфтаҳои Лениро дар мавриди шаҳрҳое, ки дар атрофи он миллии дигар бартарӣ дорад, дар назар бигирем, сохтори миллии ҳудуди шаҳр шартӣ асли махсуб намешавад. Дар ин сурат аҳолии атрофи шаҳро набояд аз сарзаминҳое, ки ба онҳо тамоюл доранд, ҷудо ва мунзавӣ кард. Дар ин робита ҳақ ба ҷониби қирғизҳо (қазокҳо) буд, ки илҳоқи шаҳри Тошкандро ба Ҷумҳурии Қирғизистон (Қазокистон) тақозо мекарданд.

Иллати дигарӣ ба вучуд омадани ин дархост дар он аст, ки бархе аз намоёндагони узбак то ҳадде аз назари равоӣ ба ин кор омода буданд; онҳо барои пойтахти ояндаи худ ба ҷуз Тошканд имконоти бештаре барои интихобро доштанд, масалан шаҳрҳое

монанди Самарканд, Бухоро, Фарғона, Куканд ва ғайра. Дар гузориш гуфта мешавад, ки кумисиюни узбак лузуми эҷоди давлати воҳидро мураккаб аз аҳолии узбаки Бухоро (ва на танҳо узбак балки тоҷик -Р.М.), Хоразм ва Ҷумҳурии Туркистон, тарафдорӣ мекунад. Бад-ин манзур Раҳимбоюф яке аз кормандони баланд-пои узбак ба Бухоро ва Хоразм сафар кард. Намояндаи доимии Ҷумҳурии Қирғизистон (Қазоқистон) дар Кумитаи марказии иҷроияи Туркистон, тавсия кард, ки матни суханронии намояндагони Ҷумҳурии Қирғизистон (Қазоқистон) дар конфронси ҷумҳуриҳои Осиёи миёна пиромони марзбандии миллий ва давлатии Осиёи миёна, дақиқан мавриди баррасӣ қарор гирад. Дар зимн гуфта мешуд, ки дар Ҷумҳурии ҷандмиллияти Туркистон ҳуқуқи баъзе ғуруҳҳои миллий аз ҷониби ғуруҳи дигари миллий нақз мешавад. Қуч қардани аҳолии қирқиз (қазок) аз ноҳияи Қиззахи вилояти Самарқанд ба вилояти Сирдарё ба хоҳири фишори аҳолии узбак мисоли боризи ин далел мебошад.³⁶

Дар гузориши намояндаи зисалоҳи Ҷумҳурии Қирғизистон (Қазоқистон) дар Кумитаи марказии иҷроияи Туркистон, ба муовини раиси Дафтари сиёсии Осиёи миёнаи К.М.Х.К.(б)Р. дар торихи 14 май 1924, гуфта мешуд, ки иддаои Ҷумҳурии шӯравии сусиёлисии Қирғизистон ба сарзаминҳои марбут мешавад, ки дар сар то сари он қирқизҳо (қазокҳо) зиндагӣ мекунанд.³⁷ Тахти гуфтаи мазкур ҳудуде дар назар дошта мешуд, ки аҳолии онро қирқизҳо ва қавмҳои, ки аз назари фарҳангӣ ва илмӣ ба онҳо наздик буданд, яъне қарақалпоқҳо, қарақирқизҳо, қурамаҳо ва қипчоқҳо ташкил медоданд, ки на танҳо ақсарияти нисбӣ, балки дар ағлаби маворид ақсари куллро доро буданд. Дар ин гузориш, як силсила навоҳии Ҷумҳурии Туркистон оварда мешуд, ки бидуни шак бояд машмули Ҷумҳурии Қирғизистон (яъне Қазоқистон) мешуд. Ҳамон тавр ки дар боло зикр шуд, ба ақидаи намояндаи зисилоҳ, шаҳри Тошканд ҳатман бояд машмули Ҷумҳурии Қирғизистони (Қазоқистон) шӯравии сусиёлисии

36. Маркази ҳифз ва таҳқиқи асноди тоҷики навини Русия. Маҳзани 62, сабти шумораи 2, парвандаи 87, барги 37.

37. Ҳамон ҷо, барги 169.

шавад. Зеро, шаҳри Тошканд моҳиятан маркази вилояти Сирдарё мебошад, ки аксарияти сокинони онҳо қирқизҳо (казокҳо) ва қабилу ақвоми наздик ба онҳо ҳастанд. Ҳамаи кормандони маъсули Ҷумҳурии Қирғизистон (Қазокистон) дар паёми худ ба И.В. Истолин, В.М. Молотуф, А.А. Андреюф дабирони маъсули К.М.Х.К.(б)Р. ва низ Я.Э. Рудзутақ дабири К.М.Х.К.(б)Р., маъсули марзбандии миллӣ ва давлатии Осиёи миёна, ҳамин мавзӯро ҷонибдорӣ мекарданд. Кормандони баландпояи ҳизбӣ ва давлатии қирқиз (казок) дар гузориши дастаҷамъии худ, мусиррона дархост мекарданд, ки Ҷумҳурии Қирғизистон (Қазокистон) аз Оренбург ба Тошканд мунтақил шавад ва ҳамзамон маъсалаи вилояти Туркистон, ки қирқизҳо, яъне казокҳо дар онҳо зиндагӣ мекунанд, ҳаллу фасл гардад.

Дар асноди бойгонӣҳо ҳамчунин назароти намоёндагони тоҷик ва узбек муштарақан оварда мешавад, зеро кумисияни мустақили тоҷикӣ ва ё ҳатто зеркумисияне барои марзбандии миллӣ ва давлатӣ ташкил нашуда буд. Дар ин робита ҳамаи масоил бавижа масоили мавриди ихтилоф аз номи узбекҳо ва тоҷиконро кумисияни узбекҳо ҳал мекард. Табиист ки дар мубоҳисот ва ихтилофи назарҳо пиромони шаҳри Тошканд ва сарзаминҳои дигари Ҷумҳурии Туркистон байни казокҳо ва узбекҳо, тоҷикон бидуни ҳеҷ гуна тардид, кумисияни узбекро тарафдорӣ мекарданд.

Моро бештар чизи дигар мутаҳаййир месозад: тоҷиконе, ки дар баргузори марзбандии миллӣ, давлатӣ дар ҳайати кумисияни миллии узбек ширкат мекарданд, дар аснод ба номи узбек сабт шуда буданд, вале дар бойгонӣҳо ба назароти «рафикони узбек ва тоҷик» ишора шудааст.³⁸ Пас маълум мешавад, ба ҳар ҳоле ки тоҷикон миллияти худро пинҳон мекарданд, дар байни кормандони ҳизбӣ ва давлатии Туркистон ва баъдан Ўзбекистон ба номи тоҷик шӯҳрат доштанд. Ва ҳамин боиси аз қор барқанор кардани онҳо дар Ўзбекистон ва ба қор омадани онҳо

38. Маркази хифз ва таҳқиқи асноди тоҷикӣ навини Русия. Маҳзани 62, сабти шумораи 2, парвандаи 87, барги 164.

ба Ҷумҳурии худмухтори Тоҷикистон, ки баъд аз чанд сол Ҷумҳурии иттиҳод шуд гардид.

Қабл аз марзбандии миллий ва давлатӣ ва дар қараёни баргузориҳои он назароти мухталиф роҷеъ ба эҷоди фидиросиюни Осиёи миёна бар мабной ҷумҳуриҳои миллии тозатаъсис ва машмул шудани онҳо ба Иттиҳоди шуравӣ, пешниҳод мешуд. Бавижа намоёндагони Ҷумҳурии Қирғизистон (Қазоқистон) монанди Хочануф, Исфандиёруф ва Худойқулуф ба ин масъала исрор мекарданд ва аз ҷумла мегуфтанд: «фидиросиюни Осиёи миёна таъсис ва Ҷумҳурии худмухтори Қирғизистони шуравии сусиёлисту, ки он вақт ҷузъи Русияи фидирол буд, ба-дон мулҳак шавад».³⁹

Ин яке аз шартҳои ҳатмӣ буд, ки кормандони казоки Ҷумҳурии Туркистон барои марзбандии миллии қирғизҳо (казокҳо) пешниҳод мекарданд. Ба гумони онҳо, бидуни анҷоми ин масъала, марзбандии миллий ва эҷоди фидиросиюни Осиёи миёна барои қирғизҳо (казокҳо) ҳеҷ маънӣ нахоҳад дошт. Ба ақидаи С. Хочануф «агар баръақс қирғизҳои Ҷумҳурии кунунии Туркистон машмули Ҷумҳурии Қирғизистон нашаванд, пас қирғизҳо ба ононе, ки ин тарҳро рехтаанд, лаънат хоҳанд гуфт».⁴⁰ Аз дидгоҳи ӯ «Осиёи миёна» аз назари арзӣ, иқтисодӣ, ҳатто этнографӣ дорои мафҳуми воҳид аст. Ба назари ӯ марзбандӣ бар мабной нишонаҳои миллий ва қабилӣ ва эҷоди «ҷумҳуриҳои мустақил» чунин маънӣ дорад, ки як ҷисми зинда тикка-тикка шавад ва сар, бадану пойҳо ҷудо аз ҳамдигар ва мустақил зиндагӣ кунанд.⁴¹

Чанд сол баъд тарихнависони марксистӣ бо гуфтаҳои С. Хочануф, яке аз раҳбарони равшанфикр ва жарфандеши казок,

39. Ҳамон ҷо.

40. Ҳамон ҷо.

41. Фақат ҳоло, баъд аз ғурупоиши Иттиҳоди ҷамоҳири шуравии сусиёлисту дар соли 1991 ҳаққонӣ будани назарот ва ақоиди С. Хочануф комилан равшан мешавад. Ҳамакнун раҳбарони давлатии Ҷумҳуриҳои мустақили Осиёи миёна ба лузуми ҳамгироии иқтисодии ҷумҳуриҳои Осиёи миёна ва кишварҳои дигари Иттиҳоди кишварҳои муштаракулмановеъ, ки дар гули 70 сол ба организми зиндаи иқтисодӣ табиқ ёфтааст, пай бурдаанд. Марзбандии соли 1924 ва ғурупоиши 1991 — ин ду паҳлуи як сикка аст.

ба муқобила пардохтанд ва уро муттаҳам бар он мекарданд, ки у мавҷудияти қавмҳои алоҳида яъне казокҳо, қирқизҳо, узбаҳо, каракалпоқҳо ва ғайраро дар Осиёи миёна нафӣ мекард, ки ба назари мо ин гуфта комилан нодуруст аст. Дар воқеъ у як чизро меҳост: Дар як ҷумҳурии мустақил ва ҷузвӣ фидиросиюни ҷумҳуриҳои мустақили миллии Осиёи миёнаи Иттиҳоди ҷамоҳири шӯравии сусиёлистӣ муттаҳид кардани казокҳои Ҷумҳурии худмухтори Туркистони шӯравии сусиёлистӣ ва Ҷумҳурии худмухтори Қирқизистони шӯравии сусиёлистӣ, ки он вақт машмули Ҷумҳурии Русияи фидироли шӯравии сусиёлистӣ буданд.

Аз сӯи дигар С. Хочануф муҳолифи эҷоди ҷумҳуриҳои бузург ва таъсиси ҷумҳуриҳои худмухтори қавмҳои дигари ҷузвӣ онҳо; аз ҷумла тоҷикон машмули Ўзбекистон ё казокҳо ва қирқизҳо машмули Ҷумҳурии Русияи фидироли шӯравии сусиёлистӣ буд. У мегуфт: «Агар масъалаи марзбандӣ ба манзури ободони шӯравии Осиёи миёна сурат мегирад, бояд норизоияти ва ноқомхоро, ки «истиклолият»-и «ҷумҳуриҳои мустақил» ба дунбол хоҳад дошт, дар назар гирифт ва танҳо Ҷумҳурии Ўзбекистон қобилияти ҳаёт хоҳад дошт, вале қирқизҳо, туркманҳо дар ҳамаи муносибот тобеи узбаҳо ҳастанд ва аз ҳаққи эътироз ва ширкат дар идораи Ҷумҳурии Ўзбекистон маҳрум мебошанд»⁴² С. Хочануф моҳиятан ба таври шадид муҳолифи эҷоди ҷумҳуриҳои миллии, ки аз назари арзӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ ҳуқуқҳои ғайримусовӣ доранд, буд. У ҳамчунин муҳолифи тақвияти давлатӣ ва сиёсии як ҷумҳури, аз ҷониби қавми дигар ва поймол кардани ҳуқуқи арзӣ, фарҳангӣ, иқтисодӣ, миллии ва давлатии онҳо буд. Мутаассифона С. Хочануф ба таври усули манофеъӣ қавмҳои туркзабони Осиёи миёна яъне казокҳо, қирқизҳо, туркманҳо ва каракалпоқхоро дар назар мегирифт, вале ҳуқуқи миллии қадимтарин қавми Осиёи миёна, яъне тоҷиконро фаромуш мекард. Баъдҳи дар замони табдили Ҷумҳурии худмухтори Тоҷикистони шӯравии сусиёлистӣ ба ҷумҳурии мустақил, С. Хочануф қотёбона дархост мекард, ки на танҳо ноҳияи Хучанд ва навоҳии дигари

42. Маркази ҳифз ва таҳқиқи асноди тоҷики навини Русия. Маҳзани 62, сабти шумораи 2, парвандаи 87, барги 164.

Тоҷикистони шимолии кунунӣ, балки вилояти Сурхондарё, шаҳри Самарқанд ва дигар манотике, ки тоҷикони бумӣ дар онҳо зиндагӣ мекунад ва дар соли 1924 машмули Ҷумҳурии Ўзбекистон шуда буданд, ба Тоҷикистон дода шавад.

С. Хочануф мавзеи усулии худро дар бораи марзбандии миллий ва давлатии Осиёи миёна дар номае, ки ба К.М.Х.К.(б)Р. ирсол карда буд, баён дошта; аз ҷумла мегӯяд, ки дар ояини ағлаби қавмҳои Осиёи миёна. ба ҷуз бахше аз узбакҳо ва тоҷикон, ки дар остонаи гузор аз ӯдбу русуми феодалӣ ва қабилай ба муносибати сармоядорӣ ҳастанд, русуми падарсолорӣ ва қабилай вучуд дорад. Ҳатто ҷараёнҳои иҷтимоӣ, ки тахти таъсири ҷунбишҳои инқилобии Русия дар ҷаҳонро аввали қарни 20 дар Осиёи марказӣ сурат мегирифт, тарзи суннатии зиндагии ағлаби ақвоми Осиёи миёнаро камтар дигаргун сохт. Таҳаввулоти қуллаи, ки баъд аз истиқрори Ҳокимияти шӯравӣ дар зиндагии қавмҳои Осиёи миёна сурат гирифт, ҳанӯз таъсире дар вижагиҳои маишӣ ва ахлоқии онҳо накарда буд. Ба ақидаи С. Хочануф зимни баргузории марзбандии миллий ва давлатӣ бояд дар навбати аввал ин нуқта ва вижагиҳои дигари миллии қавмҳои Осиёи миёнаро дар назар гирифт.

У ба лузуми марзбандии давлатӣ ва миллий тибқи асли миллий ва лузуми таъсири муфиди он дар рушди қавмҳо ва ғуруҳҳои миллии Осиёи миёна шакке надорад ва онро танҳо иқдом барои ҳалли одилонаи равобати байни миллатҳо медонад ва дар айни ҳол мегӯяд: «Арзёбии нодурусти ин масъала дар амал ба назар мерасад, ки масъаларо ба балоҳат мекашонанд ва яқсунгарихое вучуд дорад, ки танҳо вижагиҳои ғавқуззикри муносиботи иҷтимоӣ ва иқтисодии Осиёи миёна метавонад посухгӯи он бошад.»⁴³

У тасмимоти ургонҳои (органҳои) хизбӣ ва шӯравии Ҷумҳурии халқии Бухорои шӯравӣ, Ҷумҳурии халқии Хиваи шӯравӣ, Ҷумҳурии Туркистонро тахти раҳбарии Дафтари сиёсии Осиёи миёнагии Кумитаи марказии Х.К.(б)Р. ва бо мувофиқ-

43. Маркази хифз ва таҳқиқи асноди ториhi навини Русия. Маҳзани 17 сабти шумораи 112, парвандаи 566, барги 40 ва пушти барги 40.

ати раҳбарони кохи Кремли Иттиҳоди ҷамоҳири шӯравӣ «дар бораи аз ҳам ҷудо шудани бахшҳое аз Осиёи миёна ё матраҳ кардани масъала дар бораи фақат Ҷумҳурии Ўзбекистон, нафӣ кардани мановфеъи ҳамаи ғуруҳҳои камтавони миллий, ки аз нигоҳи фарҳангӣ ва иқтисодӣ вобаста ба узбакҳо ҳастанд»⁴⁴ аз ҷумлаи масоили бепоёи марзбандии миллий медонист.

Ба гумони ӯ, эҷоди худмухторирои миллий, ки посухгуии мановфеъи миллий дар ҷаҳорҷуби ҳифзи якпорчагии Осиёи миёна, яъне фидиросиюни Осиёи миёна буд, шакли маъқултари марзбандии миллий ва давлатии Осиёи миёна маҳсуб мешавад. Ба ақидаи ӯ, ҷумҳуриҳои мустақили зер машмули ин фидиросиюн мешаванд: Ҷумҳуриҳои Ўзбекистон, Туркменистон ва Вилоятҳои худмухтори Каракирқиз ва Тоҷикистон.⁴⁵

Гуфтаҳои Хочануф дар ин ҷо бо якдигар дар тазод аст. То ин дам ӯ дар бораи нақзи ҳукуки миллий зимни эҷоди ҷумҳуриҳои мустақил баҳс мекард. Тоҷикон ва қарақирқизҳо (қирқизҳо)-ро дар ҷаҳорҷуби вилоятҳои худмухтор қарор дода, барои қирқизҳо (қазокҳо) ҷумҳурии мустақил ва ғайривобаста аз узбакҳо ва Русияро дархост мекард.

Гузашта аз тазод дар назароти С. Хочануф, ватанпарастӣ, усулият ва ҷасорат дар гуфтаҳои ӯ қобили таваҷҷуҳ ва эҳтиром аст. Инро дар мавриди баъзе тоҷикони бешаҳомат, бидуни усулият ва фурухташуда, ки халқи худро ба хоҳири манзалат ва қомеъии шахсии худ фурухтаанд, наметавон гуфт. Мо фикр мекунем, ки бародарони қизоқи мо дар бораи зиндагии С. Хочануф хоҳанд навишт. Таҳқиқотеро ба ӯ ихтисос хоҳанд дод ва ҳиёбонҳову шахрҳоро ба номи ӯ хоҳанд қард. Ӯ ҳамчун қорманди сиёсиву миллий ва ватанпарастии миллати худ ҳаққан сазовори ин мебошад.

С. Хочануф шахри Тошкандро ба унвони пойтахти фидиросиюни Осиёи миёна пешниҳод мекард, ки шахри интернатсионалӣ ва амалан маркази бахши қирқизҳои Ҷумҳурии Туркистон

44. Ҳамон ҷо.

45. Ҳамон ҷо.

дар он замон буд ва дар бештарин қисмати сарзамини Тошканд киркизо (казокҳо) (70 дар сад дар вилояти Тошканд ва 51 дар сад дар уезди Тошканд) сокин буданд⁴⁶. У бар мабнои далоили мушаххас, тааллуки шаҳри Тошкандро ба узбакҳо рад кард Масалан, тибки омор, дар остонаи марзбандии миллии ва давлатӣ, аҳолии шаҳри Тошканд куллан 380000 нафар оуд, ки 130000 нафари он дар шаҳри Тошканди қадим, ақвоми мухталифи узбакҳо, тоҷикон, казокҳо ва намояндагони қавмҳои дигари Осиёи миёна ва 250000 нафари он дар шаҳри нав, русҳо ва аҳолии русзабон зиндагӣ мекарданд. Хамин тавр, шаҳри Тошканд тибқи сохтори аҳолии шаҳр комилан узбакӣ нест. Ғайр аз ин, аксари аҳолии ҳамаи шаҳрҳои Ҷумҳурии Туркистон ва минҷумла Тошкандро киркизо (казокҳо) ташкил медоданд.

Тибқи гуфтаи В.И. Ленин омили аслии дар муталлиқ будани шаҳре ба як ҷумҳурий на сохтори қавмӣ аҳолии ҳудуди шаҳр, балки сохтори миллии сарзамини атрофи шаҳр аст. Агар шароити машмули шудани Самарканду Бухоро ва дигар шаҳрҳои тоҷикии тоҷиконро ба Ҷумҳурии Ўзбекистон дар назар оиғирем, пас шаҳри Тошканд мусалламан бояд ба Ҷумҳурии Қирғизистон (Қазокистон) воғузур мешуд. Ба ҷуз ин, шаҳри Тошканд тақрибан ягона маркази фарҳангӣ ва иқтисодии вилояти қирғизнишин буд. Аз даст додани шаҳри Тошканд барои казокҳо ба маънии аз даст додани тамоми вилояти кишоварзии Сирдарё буд. Намояндагони казок мусиррона ва мудаллал машмул сохтани тамоми вилояти Сирдарёро ҳамчун пойгоҳи асосӣ ба Ҷумҳурии Қирғизистон (Қазокистон) дархост мекарданд. Вагарна таъсиси Ҷумҳурии Қирғизистон (Қазокистон) ҳеҷ маъний надошт. Онҳо мегуфтанд, ки дар оянда Ҷумҳурии Қирғизистон чун ҷумҳурии пароканда ва ғайри қобили зист боки хоҳад монд. С. Хочануф ба қори Дафтарии сиёсии Осиёи миёнагии К.М.Х.К.(б)Р. ва қумисиюни марзбандии миллии ва давлатии он эрод гирифта аз К.М.Х.К.(б)Р. хост, ки ин масъаларо баррасӣ намояд ва масъаларо дар ҷаҳорҷуби оддӣ ва қорӣ қарор диҳад, бо дастурҳои

46. Ҳамон ҷо.

комил ба самти собит раҳнамуд созад ва ба ғароишҳои якҷониба ва мутазахирина хотима диҳад ва аз шитобгарии насанҷида ва якҷониба ҷилавгирӣ кунад.⁴⁷

Тибқи нақшаи марказ яъне К.М.Х.К.(б)Р. ва Ҳокимияти шуравӣ, марзбандии миллий ва давлатии Осиёи миёна бояд ин масъалаи асосиро ҳал мекард: ҳатталимкон нигоҳ доштани тамомияти арзиву иқтисодии Ҷумҳурии Туркистон яъне тавлидкунандаи аслии панба дар замони шуравӣ ва ҳамонанди қабл аз инкилоби Октябр. Тибқи нақша, марзҳои Ҷумҳурии Туркистон аз ҳисоби Ҷумҳурии халқии Бухорои шуравӣ, Ҷумҳурии халқии Хиваи шуравӣ бояд тавсия ва номи он ба Ҷумҳурии Ўзбекистон тағйир меёфт. Таъсиси Ҷумҳуриҳои дигар ва вилоёти худмухтори миллий бояд ихтилофи байни ғуруҳҳои миллиро дар ургонҳои ҳизбӣ ва давлатии Ҷумҳурии Туркистон аз байн мебард, ки бидуни шак боиси нороҳатӣ ва асабонияти раҳбарони ҳизбӣ ва идории Давлати шуравӣ дар Маскав буд. Ихтилофот ва рӯ-рӯиҳои шадид байни кумисионҳои миллии алоҳида ва раҳбарони онҳо боиси нигаронии ҷиддии кормандони ургони ҳизбии вижаи Дафтари сиёсии Осиёи миёнагии Кумитаи марказии Ҳизби кумунисти (болшевикони) Русия гардид, ки рӯйдодҳои Осиёи миёнаро, ба вижа ончи ба марзбандии миллий ва давлатӣ марбут мешуд, назорат мекарданд ва ба Маскав гузориш медоданд. Ин кумисион дар навбати аввал масъули баргузории муваффақиятомези марзбандӣ буд. Аз ин рӯ дар бораи раванди шурушудаи марзбандии давлатӣ, ҳаводиси марбут ба он, мавзёи ғуруҳҳо ва роҳбарони миллии алоҳида зимни ҳалли ин масъала мустақиман ба дабирон ва узвҳои Дафтари сиёсии Кумитаи марказии Ҳизби кумунисти (болшевикони) Русия иттилоъ дода мешуд.

Дар 8 августи соли 1924 гузориши вижае аз тарафи И. Кар-клин муовини раиси Дафтари Осиёи миёнагии ва узви ҳайати райисаи Кумитаи марказии иҷроияи Туркистон бо муҳри «коми-лан сиррӣ» шахсан ба И.В. Истолин дабири Кумитаи марказии

47. Маркази ҳифз ва таҳқиқи асноди ториhi навини Русия. Маҳзани 17, сабти шумораи 112, парвандаи 566, барги 41.

Хизби кумунисти (болшевикони) Русия ва Я.Э. Рудзутак раиси Дафтари Осиеи миёнагии Кумитаи марказии Хизби кумунисти (болшевикони) Русия ирсол шуда буд, ки дар он роҷеъ ба анҷоми тақрибии тасвибномаи Дафтари сиёсии Кумитаи марказии Хизби кумунисти (болшевикони) Русия пиромони марзбандии Ҷумҳуриҳои Осиеи миёна хабар дода мешуд.

Аз ҷумла умури мушаххасе, ки Дафтари Осиеи миёнагии Кумитаи марказии Хизби кумунисти (болшевикони) Русия барои ташкили фаъолиятҳои умумӣ дар байни аъзои маҳаллии хизб ва умури таблиғотӣ дар заминаи марзбандии миллий ва давлатӣ дар назар гирифта буд, анҷом нашуд. Аз сӯи дигар гуфта мешуд, ки «баъзе рафиқон мекушанд, ки пешдастӣ кунанд ва ҳоҳӣ нахоҳӣ онро ба масири нодуруст хидоят кунанд»⁴⁸

Ба унвони мисоли бориз тазоҳури беш аз сад қирқизи савора дар назди бинои Кумитаи марказии иҷроияи Туркистон оварда мешавад, ки воғузории шаҳри Тошканд ва вилояти Тошкандро ба Ҷумҳурии Қирғизистон (Қазокистон) тақозо мекарданд. Ба ақидаи гузоришгар тазоҳуроти қирқизҳо (қазоқҳо) аз ҷониби яке аз кормандони хизбии миллати қазоқ ташкил ва хидоят шуда буд.

Дар ин робита, Дафтари иҷроияи Кумитаи марказии Хизби кумунисти Туркистон тасвибномае содир кард, ки тибқи он «барои аъзои хизб, кормандони хизбӣ ва давлатӣ мамнӯъ буд, ки бидуни иҷозаи ургонҳои хизб дар бораи масъалаи марзбандӣ бо тӯдаҳои ғайрихизбӣ баҳс кунанд» то ҷи расад ба ташкили тазоҳурот ва намоёндагиҳои мухталиф.

Аз ин рӯ он ки дар ториhi гузашта гуфта шудааст: «Марзбандии миллий дар фазои густардаи демократӣ сурат гирифт» ва «ҳангоми истиқрори марзҳо мановеъ ва хостаҳои аҳоли ва муносиботи иқтисодиву ҷуғрофийӣ ҷиддан дар назар гирифта шуда буд» ва «ин ҳама қори азиму пурзаҳмат танҳо дар сурати изҳори назари ҳамагонӣ ва ширкати гурӯҳҳо дар ҳаҷли ҳамаи масоили печида, метавонист бо муваффақият анҷом шавад»⁴⁹ дуруғи маҳз

48. Ҳамон ҷо, маҳзани 62, сабти-шумораи 2, парвандаи 88, барги 48.

49. Ҳамон ҷо, барги 149

аст. Ҳеч гуна «изхори назари ҳамагонӣ» ва он ҳам дар фазои демократӣ дар байни тӯдаҳо анҷом напасируфтааст. Ширкати мардуми маҳаллӣ, ба вижа ғайрихизбиён дар изхори назар, бо дастури вижаи ургонҳои хизбӣ ва шӯравӣ акидан мамнӯъ шуда буд. Ётирозот ва тазоҳуроти аҳолии қазоки уезди Тошканд барои вогузор кардани шахр ва вилояти Тошканд ба Ҷумҳурии Қирғизистон (Қазоқистон) иқдоме ҳосе маҳсуб мешуд, ки миллатгароён ба манфиъати қавми худ таҳкил дода буданд. Муқассири тазоҳуроти ётирозомези қазоқҳои вилояти Тошканд алайҳи тасмимоти насанҷида дар бораи вогузор кардани шахр ва вилояти Тошканд ба Ҷумҳурии Ўзбекистон, Хочануф доништа шуд. Баъд аз он ки Хочануф аз кунгураи XIII-и хизб, ки масъалаи марзбандӣ дар он баррасӣ шуда буд, баргашт, бидуни дастурҳои Дафтари Осиёи миёнаи хизб ва мувофиқати Маскав дар сафаҳоти рӯзномаҳои маҳаллӣ масъалаи мазбулло матраҳ намуд, мусохибаи ӯ бо рӯзномаи қирғизии (қазоқии) «Оқ жул» мусохибаи аҷулона ва бемулоҳизае арзёбӣ шуд, ки гуё мӯчиби норизояти аҳолии қирғиз (қазок) алайҳи марзбандии миллий ва давлатӣ гардид.

Сарфи назар аз иқдомҳои мамнӯъкунандаи ургонҳои хизбӣ барои ҷилавгирӣ аз мудохилаи аҳолии маҳаллӣ дар мувоҳисот ва таъйини ҳутути марзии ҷумҳуриҳои миллий ва вилояти нав, машмул сохтани минтақае дар яке аз ҷамоҳири миллий, тазоҳуроти ғайрирасмӣ ва муташаққилонаи қабойил ва аҳоли дар ҳама ҷо ба амал меомад. Баъзе аз кормандони Хоразм ва низ пешвоёни қабилҳои бузурги туркман муҳолифи марзбандии миллии Хоразм буданд. Фаъол шудани аҳолии маҳаллӣ барои ҳалли марзбандии миллий ҷиҳати таъйини сарнавишти худ ва ҳатталимқон дарҳости эҷоди вилоят ва ҷумҳуриҳои аз назари миллий ҳамгун боиси нигаронии Дафтари Осиёи миёнаи Кумитаи марказии Хизби кумунисти (болшевикони) Русия гардид ва он ба Маскав муроҷиат кард, то ҳалли амалии масъаларо суръат бахшад. Қарор шуд, ки дар Дафтари Осиёи миёнаӣ, кумисионе таъсис шавад, ки муваққитан таҳти раҳбарии он Дафтар фаъолият кунад. Дар пленуми навбатии Кумитаи марказии хизби кумунисти Туркистон пас аз гузоришҳои иттилоотӣ дар бораи

тасвибномаи Дафтари сиёсии Кумитаи марказии Ҳизби кумунисти (болшевикони) Русия роҷеъ ба марзбандии миллӣ ва давлатии Осиёи миёна «музокироте сурат нагирифт ва танҳо намоёндаи Ҷумҳурии Қирғизистон чанд суол матраҳ кард; монанди: «Чаро Кумитаи марказӣ (яъне Кумитаи марказии Ҳизби кумунисти (болшевикони) Русия -Р.М.) ба зиёни миллатҳои дигар (яъне қирғизҳо) ба узбакҳо ва туркманҳо (Ўзбекистони мустақил, Туркменистон) имтиёзҳои бештар медиҳад? Чаро Дафтари сиёсӣ тасмим гирифт, ки шаҳри Тошканд ба Ўзбекистон тааллуқ дошта бошад, бо вучуди он ки дар ҳузури рафиқони туркистонии Дафтари тадорукотӣ, масъалаи шаҳри Тошкандро ҳал нашуда боқӣ гузошта буд.»⁵⁰

4 июни 1924 дар ҷаласаи умумии Ҳизби кумунисти болшевикони Русия, бо ҳузури намоёндагони туркистонии кунгураи XIII Ҳизби кумунистии болшевикони Русия масъалаи тақсимбандии Осиёи миёна ба ҷумҳуриҳои миллӣ мавриди баррасӣ қарор гирифт. Дар он ҷаласа масоили ба монанди: муттаҳид кардани ҷумҳуриҳои миллӣ дар фидиросиюни воҳиди Осиёи миёна ва дар сурати машмул нашудани баъзе ҷумҳуриҳо ба ин фидиросиюн, мутааллиқ сохтани шаҳри Тошканд ба яке аз ҷумҳуриҳо мавриди баррасӣ қарор гирифт.

Дар ин ҷаласаи умумӣ аз номи Дафтари Осиёи миёнаӣ Я.Э. Рудзутақ сухан гуфт. Баъд аз суханронии ӯ, намоёндагони ҳамаи миллатҳои Ҷумҳурии Туркистон ба ҷуз тоҷикон дар музокирот ширкат карданд. Намоёндагони узбак ҳам аз тарафи тоҷикон ва ҳам аз тарафи худ сухан гуфтанд ва идеяи таъсиси фидиросиюни Осиёи миёнаӣ ро пуштибонӣ накарданд. Намоёндагони туркман эҷоди ҷумҳуриҳои мустақилро тарафдорӣ карданд ва дар робита бо шаҳри Тошканд (ки бояд ба кадом ҷумҳурии тааллуқ дошта бошад, яъне ба қазокҳо ё қирғизҳо) аз ҳеҷ гурӯҳе ҳимоят накарданд. Абдурахмонӯф намоёндаи қирғизҳо изҳор

50. Маркази ҳифз ва таҳқиқи асноди тоҷики навини Русия. Маҳзани 62, саҳбаи шумораи 2, парвандаи 88, барги 149.

кард, ки «шаҳри Тошканд бояд ба Ҷумҳурии Қирғизистон тааллуқ дошта бошад.»⁵¹

Вале дар тасвибномаи чаласа омадааст: «Назароти намо-яндагони Туркистон шунида, дархости аксарияти хизбиён ва ақвоми Туркистон дар назар гирифта шуд, ки дар Осиёи миёна ҷумҳуриҳои мустақили Ўзбекистон ва Туркменистон таъсис карда шавад ва тибқи қарордоди махсус машмули Иттиҳоди ҷамоҳири шӯравӣ гарданд. Дар Ҷумҳурии Ўзбекистон Вилояти худмухтори Тоҷикистон таъсис карда шавад. Ҷумҳурии Қарақирғизистон таъсис ва мустақиман ба Иттиҳоди ҷамоҳири шӯравӣ мулҳақ шавад. То равшан шудани масоили мавриди баҳс масъалаи шаҳри Тошканд ҳал нашуда боқӣ бимонад.»⁵²

Аммо, дар охири марҳалаи ҳалли масъалаи марзбандӣ ба ҷои Ҷумҳурии Қарақирғизистон, Вилояти худмухтори Қарақирғизистон (Қирғизистон) таъсис шуд, ки машмули Ҷумҳурии Русияи фидироли шӯравӣ сусиёлиш буд. Дар замимаи суратчаласаи Дафтари тадрукотии Кумитаи марказии Хизби кумунисти (болшевикони) Русия дар 4 июни 1924 навишта шудааст: «Бо дар назардошти вучуди эрод дар масъалаи шаҳри Тошканд аз ҷониби қормандони қирғиз, шаҳри Тошканд бояд ба Ҷумҳурии Ўзбекистон дода шавад.»⁵³

Дар ниҳояти амр, шаҳри Тошканд пойтахти Ҷумҳурии Ўзбекистон шуд, бо вучуди он ки мувоҳисоти муқовим байни қазоқҳо, қирғизҳо ва ўзбекҳо қараён дошт: ки ин шаҳр ба қи тааллуқ дошта бошад? Зимни интиҳоби пойтахт барои ҷумҳуриҳои тоза таъсис мушқилоти зиёде пайдо шуд. Бисёре аз ақвом бавижа қазоқҳо, қирғизҳо ва туркманҳо дар гузашта пойтахт надоштанд.⁵⁴ Агар ба шаҳрҳо аз дидгоҳи қомилан қиллӣ нигоҳ

51. Маркази ҳифз ва таҳқиқи асноди тоҷики навини Русия. Махзани 62, сабти шумораи 2, парвандаи 102, барги 2.

52. Ҳамоқ ҷо. барги 2.

53. Ҳамоқ ҷо, махзани 17, сабти шумораи 112, парвандаи 566, барги 9.

54. Барои он ки дар ин масъала қомилан бегараз бошем, бояд аз он ёдовар шавем, ки қаблан навиштаем. То иттиҳоди қазоқҳо, қирғизҳо ва туркманҳо ба қиллатҳои воҳид дар ибтидои асрҳои миёна қавмҳои турк дар Осиёи миёна пойтахтҳо доштанд. Масалан пойтахти тоғузғузҳо шаҳри Қиначқет буд, ки баъдан аз байн рафт. Вале дар мавриди қазоқҳо, қирғизҳо ва туркманҳо тоҷик аз қизи дигар гувоҳи медиҳад

кунем, яъне бартарии миллатеро дар байни аҳолии шаҳр дар назар бигирем, пас ба ҷуз чанд маркази вилоят, узбакҳо низ дорой теъдоди хеле каме аз шаҳрҳо буданд. Аҳолии шаҳрҳои умда ва торихии Осиёи миёна ба монанди Самарканд, Бухоро, Хучанд ва баъзе шаҳрҳои аквомӣ омехта аслан тоҷикон буданд, ки баъдан аз шаҳрҳои миллий ва сарзаминҳои торихии худ маҳрум шуданд. Дар оғози таъсиси ҷумҳурии мустақили тоҷикон дар соли 1929 ба тоҷикон, ки муддаӣи шаҳрҳои Бухорову Самарканд буданд, ҳеҷ як аз ин шаҳрҳо ба хоҳири мановеъи иқтисодӣ, хутути иртиботӣ, бозор, ҳаёти муштараки иқтисодӣ барнагардонданд. Аммо вақте ки масъалаи тааллуқи шаҳри Тошканд ба узбакҳо ё казокҳо ҳал мешуд, ҳамаи ин мановеъ дар назар гирифта нашуданд. Агар мановеъи фавқуззикрро дар назар бигирем, бидуни шак шаҳри Тошканд бояд ба Ҷумҳурии Қазокистон дода мешуд. Вале чунин нашуд, зеро аксарияти аҳолии Тошканди қадим узбакҳо буданд, яъне дар ин ҷо масъала тибқи нишонаҳои миллий ҳал шуд. Дар мавриди масъалаи Самарканд гироишҳои иқтисодии ин шаҳрро мабнӣ қарор доданд, ҳарчанд ки дар ин сурат низ он ба тоҷикон ва Ҷумҳурии Тоҷикистон тааллуқ дошт. Қормандони хизбӣ ва шӯравии радаи болоии узбакҳо, ки аз ҷониби тоҷикони ҷаҳонватан ғайилона пуштибонӣ мешуданд, мутобик бо шароити ҳамзамон муддаӣи ду шаҳри марказии Осиёи миёна, яъне Тошканду Самарканд буданд. Соли 1924 дар раванди баргузории марзбандии давлатӣ, вақте ки казокҳо усулан дархост мекарданд, ки шаҳри Тошканд пойтахти Ҷумҳурии Қазокистон шавад, узбакҳо низ ба унвони пойтахти ояндаи ҷумҳурии худ муддаӣи шаҳри Тошканд буданд, ки ба он даст ёфтанд.

Баъдҳо вақте, ки масъалаи тақдими Ҷумҳурии худмухтории Тоҷикистон ба ҷумҳурии мустақил матраҳ шуд ва имкони вогузор кардани Самарканд ба унвони пойтахт ба Тоҷикистон фаро расид узбакҳо то замони ҳалли масъалаи Самарканд байни тоҷикону узбакҳо пойтахти Ҷумҳурии Ёзбакистонро ба Самарканд интиқол доданд. Пас аз радди вогузории Самарканд ба тоҷикон ва баъд аз он ки рӯстои Душанбе дар соли 1931 пойтахти Ҷумҳурии Тоҷикистони шӯравии сусиёлисту таъйин

шуд, пойтахти Ҷумҳурии Ўзбекистони шуравии сусиёлисти дубора аз Самарқанд ба Тошканд мунтақил шуд. Аз тарафи худ дастандаркорони тақсимои марзӣ, ин асл ки «оё пойтахтҳои якмиллияти мучиби поягузори фарҳанги милли ва рушди милли миллат дигар мешавад?» нақз шуд (вайрон карда шуд).⁵⁵

Табиист ки барои ҷумҳуриҳои миллии тозатаъсис, ба ҷуз Ўзбекистон лозим шуд пойтахтҳои худро дар ҷои тақрибан камнуфус монанди кишлоқҳо ё ғайлоқҳо бисозанд, ки дар ибтидо ба унвони пойтахтҳои ҷумҳуриҳои ба истилоҳ мустақил комилан номуносиб буданд. Аз ин ру пойтахтҳои нав бо дар назардошти тарокуми аҳолии бумӣ комилан милли набуданд. Ин шаҳрҳо дар ағлаби маворид, ба шева ва шабеҳи шаҳрҳои Русия эҳдос шуда буданд, ки тайи солҳои Ҳукумати шуравӣ бо аҳолии русзабон ё бартарии онҳо, бо сабки шаҳрсозии комилан бегона ва бидуни вижагиҳои маҳалливу милли, ба вуҷуд омада буданд. Ба истисноӣ аҳолии муҳоҷири урупойӣ, сокинин ва аҳолии маҳаллии ин шаҳрҳо, шаҳрнишин махсуб намешуданд. Онҳо намоёндагони навоҳӣ ва манотиқи гуногуни ҷумҳуриҳои милли буданд. Аз ин ру, онҳо худро шаҳрнишини асили шаҳри мазкур намедонистанд ва бештар худро аз манотике медонистанд, ки худи онҳо ё обову аҷдоди онҳо дар онҳо мутаваллид шудаанд.

Шаҳри Душанбе аз ҷумлаи ҷунин шаҳрҳо мебошад, ки соли 1929 Истолинобод ва соли 1961 дубора Душанбе номгузорӣ шуд.

Дар натиҷаи марзбандии милливу давлатӣ, ки 27 октябри 1924 анҷом ёфт, тоҷикон на танҳо шаҳрҳои тоҷикии худ, яъне Бухорову Самарқанд, балки бештари сарзаминҳои вилояти Сурхондарё ва Қашқадарё ва ҷанд ноҳияву шаҳри водии Фарғонаро аз даст доданд, ки бештарини аҳолии онҳоҳо тоҷикон буданд. Дар қарори кумисияи марзбандии узбакҳо, ки аз ҷониби ҳамаи органҳои олии ҳизбиву шуравӣ таъйид шуда буд, гуфта мешуд, ки тоҷикон аксарияти аҳолии Бухорову Самарқанд ва атрофи ин шаҳрҳо ташкил медиҳанд, машмули Ўзбекистон

55. Варейкис И., Зеленский И. Национально-государственное размежевание Средней Азии. — Труды Среднеазиатского издательства. 1924, саф. 80.

мешаванд, зеро ин шаҳрҳо маркази навоҳии узбакнишин мебошанд ва аз назари иқтисодиву тичоратӣ ва шароити истифодаи онҳо бо аҳолии узбак саҳт иртибот доранд ва ҳатто гуфта мешуд, ки «зиндагӣ қардани тоҷикони Самарқанд, Бухоро ва бахшҳои аз водии Фарғона дар ҳудуди Ўзбекистони шуравии сусиёлистӣ боиси ҳеҷ гуна иғтишош намешавад, зеро дар байни тоҷикон ва узбакҳо ҳусумати миллӣ вуҷуд надорад»⁵⁶

Аммо вазъияти ҳуқуқии аҳолии бумии тоҷик, ки бар ҳилофи майли худ дар Ҷумҳурии Ўзбекистон боқӣ монда буданд, аз рӯзҳои аввали марзбандии миллӣ то ҳоли ҳозир, амалан тағйир наёфтааст. Ҳама итминонҳо ва ваъдаҳои расмӣ, ки ҳокимони вақт дар замони марзбандии миллӣ, дар бораи он ки мановфеи миллии тоҷикон дар Ўзбекистон бе ҷуну ҷаро муруот мешавад, фиребу дурӯғ будааст. Илова бар ин, пас аз марзбандии миллӣ ва давлатӣ шовинизми (миллатгароӣ) узбакӣ, ки нисбат ба тоҷикон пайдо мешуд, ҳеле тақвият ёфт. Ҳам дар Ҷумҳурии собиқӣ Туркистон ва ҳам дар Ҷумҳурии ҷадидаи Ўзбекистон тадрис дар мадориси умумӣ (ибтидоӣ) ва олии шаҳрҳои Бухоро, Самарқанд, Фарғона ва дигар навоҳии тоҷикнишин фақат ба забони узбакӣ буд. Ба тоҷикон шадидан ин фикрро талкин мекарданд, ки онҳо худро «узбак» биноманд. Ҷунин таблиғоти огоҳона ва аксари вақтҳо таҳдидҳои мушакким боис шуд, ки на танҳо тӯдаҳои тоҷикон, балки роҳбарони масъули ҳизбӣ ва шуравӣ, рушанфикронии тоҷик дар аснод (шиноснома ва зоднома) худро ба номи «узбак» сабт мекарданд, ва бо ҷидду ҷаҳд дар узбак қардани аҳолии тоҷик саҳм доштанд.

Аз рӯзҳои аввали баъд аз марзбандии милливу давлатӣ ва таъсиси Ҷумҳурии Ўзбекистон дар сеҳну фикри тоҷикони онҳо ҷунин ақидаро талкин мекарданд, ки Ўзбекистон танҳо барои узбакон аст. Он қасе ки худро тоҷик медонад, ба Тоҷикистон фиришода хоҳад шуд. Тоҷиконе, ки хоҳиш доштанд дар Ўзбекистон бимонанд, бояд забони узбакиро ба унвони забони давлатӣ ва модарӣ мепазируфтанд. Дар баъзе ҷойҳо, ки ҷанд макта-

56. История коммунистических организаций Средней Азии. Тошканд, 1967, саф.746

би тоҷикӣ боқӣ монда буд, то имрӯз тадрис ба забони узбакӣ сурат мегирад. Агар аз кормандони тоҷики бахши омӯзиш ва парвариш ё муассисоти давлатӣ касе меҳост ба забони тоҷикӣ суҳанронӣ кунад, ҳатто агар дар байни ҷаҳат тоҷикон бошад, худ ба худ аз қор барқанор мешуд ё ба қори дигар ғумошта мешуд, ки забон дар он муҳит нақше надошт. Ҳамчунин вазъ дар Самарқанд ва Бухоро ва низ Ҳучанд (то замоне ки дар соли 1969 Ҳучанд ҷузъи Тоҷикистон шуд) ҷараён дошт. Дар Самарқанд ва Бухоро ва манотиқи дигар, ки аҳолии бумишон тоҷикон мебошанд, чунин иқдом то ба имрӯз идома дорад. Ин далелро набояд инқор кард, ки аз ҳамон ибтидо ҷунбиши зиддитоҷикӣ, ба ҷуз равшанфикрони узбаку турки ҳама дараҷаҳо, кормандони давлатӣ ва хизбӣ ва низ равшанфикрони маҳаллии тоҷик — аҳам аз кормандони шуравӣ ва хизбӣ намоёндагонӣ илму фарҳанг, ҳунар, омӯзишу парвариш ғаъолона ширкат карданд, ки меғуфтанд, тоҷикон танҳо дар Тоҷикистон зиндагӣ мекунанд ва барои тоҷикони боқимонда дар сарзамини Ўзбекистон ба вучуди мактабҳо, китобҳо, нашрияҳо, роҷию ва баъд тилвизиюн, муассисоти идорӣ ва давлатӣ ба забони онҳо ниёзе нест. Ва ғуё ба таври қуллӣ дар Бухоро, Самарқанд, Сурхондарё, Қашқадарё ва соири шаҳрҳо ва виллоъти Ўзбекистон, тоҷикон вучуд надоранд.

Иллати бисёр муҳими дигар, ки боис ғардид кормандони тоҷики муассисоти давлатӣ, хизбӣ, иҷтимоӣ, фарҳангӣ, илмӣ, ҳудро на ҳарфан, балки амалан дар шиноснома «узбак» биноманд, шароити сирф иқтисодӣ ва иҷтимоӣ буд, ки маҷбур мекард, то онҳо миллати ҳудро инқор кунанд. Баъд аз марзбандии милливу давлатӣ ва додани ҳудмуҳторӣ ба Ҷумҳурии Тоҷикистон, сарзамини он ба сахнаи муборизаҳои ҳуний байни воҳидҳои артиши сурх ва дастаҳои босмаҷиён табдил ёфт. Аз тарафи дигар, Ҷумҳурии ҳудмуҳтори Тоҷикистон амалан ва аз назари қонунӣ аз марказҳои фарҳангӣ ва иқтисодии нисбатан рушдкарда, яъне Бухоро, Самарқанд, Ҳучанд ва навоҳии дигар, барқанда шуда буд. Аз ин рӯ тоҷикон намеростаанд маҳалли ошно, ҳона ва ҳешу табори ҳудро ғузошта ба ҷумҳурии ҳудмуҳтори ношинохта барои қору зиндагӣ бираванд. Дар айни ҳол, Дафта-ри Осиёи миёнагии хизби қумунисти (булшевикони) Русия ва

созмонҳои маҳаллии ҳизбиву шуравии узбак, мусиррона лузуми фиристодани кормандони тоҷики ҳизбӣ, шуравӣ ва фарҳангии Ўзбекистонро ба Тоҷикистон барои кор дархост мекарданд. Бадин иллат аксари тоҷикон барои нарафтан ба Тоҷикистон миллӣ-яти худро иваз мекарданд ва худро ба номи «узбак» сабт менамуданд.

Чунин равише ки ҳамзамон бо марзбандии милливу давлатӣ шуруъ шуд ва дар солҳои оянда идома ёфт, ба сабаби сиёсати ба истилоҳ «миллии Ҳизби кумунисти Иттиҳоди шуравӣ ва Ҷумҳурии Ўзбекистон» таъсири фалокатборе дар коҳиши аҳолии тоҷики Ўзбекистон дошт. Масаланагар дар соли 1917 дар Самарқанд 44,157 тоҷик ва 3,301 узбак буд, пас дар соли 1927 вақте ки Самарқанд машмули Ўзбекистон буд, теъдоди аҳолии узбаки шаҳр якбора зиёд шуд ва ба 43,304 нафар ва теъдоди тоҷикон ба 10,716 нафар расид.⁵⁷ Чандноҳия, ки дар саршумории соли 1920 ҳамчун ноҳияи тоҷикнишин сабт шуда буданд, дар саршумори соли 1967 ба ноҳияи узбакинишин табдил ёфтанд.

Аз ин рӯ, барои он ки дар оянда тақаллуб дар арқом ва таҳрифи фоҳиш дар саршумории соли 1969 роҳ пайдо накунад, созмонҳои ҳизбиву шуравии шаҳр ва хиттаи Самарқанд тасвибномаи вижаеро содир карданд, ки ба шаҳри Самарқанд ва 9 то 11 шӯрои рустои атрофи он унвони ноҳияи алоҳидаи тоҷикнишин дода шуд. Дар давраи табдили Ҷумҳурии худмухтори Тоҷикистони шуравии сусиёлистӣ ба Ҷумҳурии Тоҷикистони шуравии сусиёлистӣ ва ҳуруҷи он аз тобеъияти Ҷумҳурии Ўзбекистон, кумисиюни арзии тоҷик таҳти раҳбарии Абдулраҳим Ҳочибоёф қотезона дархост мекард, ки шаҳри Самарқанд ва дигар навоҳии тоҷикнишин ба вилояти Панҷакант мулҳақ ва машмули Тоҷикистон шавад. Дар бораи манотиқи узбакнишини хиттаи Самарқанд, ки шояд боиси напайвастании Самарқанд ба Тоҷикистон гардид, дар назар гирифта шуда буд, ки дар он манотик шӯрои русто ва ё ноҳияҳои узбакнишин ташкил шавад.

57. Комилан равшан аст, ки иллати якбора тақлил ёфтани аҳолии бумии тоҷик дар Самарқанд, муҳочирати дастҷамъии онҳо ба ҷойҳои дигар нест. Аҳолии тоҷики Самарқанд дар маҳали сукунаи худ боқӣ монданд, вале миллияти худро иваз карданд. -Р.М.

ва ҳукуки миллий, фарҳангӣ ва иқтисодии онҳо дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таври ҳатмӣ мушоҳида гардад.

Дар мавриди шаҳри Бухоро бояд гуфт, ки дар ҳақиқат шаҳри Бухоро ва атрофи он аслан форсӣ, арабӣ ва яҳудиёнӣ Бухоро зиндагӣ мекарданд, ки забони модарии онҳо забони тоҷикӣ буд ва ҳафт. Қобили тазаккур аст, ки Бухорои қадим аз нигоҳи тарихӣ дар ҳамаи кишварҳои шарқ ва ғарб, ҳамчун шаҳри бумии тоҷикон бо адабиёт, ҳунар, фарҳанги тоҷикӣ ва сокинини ки ҳамеша ба забони тоҷикӣ (форсӣ) сухан мегуфтанд, шуҳрат доштааст. Бо ин ҳол саршумории соли 1962 Бухоро ба унвони шаҳри узбакнишин сабт кард. Масалан дар яке аз истеъломномаҳои Абдулқодир Муҳиддинуф — раиси нозирони шурои халқии Ҷумҳурии Тоҷикистони шуравии сусеҷиест дар бораи сохтори миллии Бухоро ва атрофи он тавзеҳи зеринро медиҳад ва ба ин пурсиш, ки чанд дар сади сокинони Бухоро тоҷикон мебошанд? Нависандаи истеъломнома посух медиҳад, ки «ин пурсишро бояд баръакс матраҳ кард, бад-ин гуна ки: чанд дар сад узбак дар Бухоро зиндагӣ мекунад, зеро агар фарз кунем, ки Бухоро дахҳо ҳазор нуфус дорад ва аз он миён 15-20 нафар узбак бошанд, пас чи гуна метавон ин шумораро ба ҳисоби дар сад гирифт». Дар ҳақиқат саршумории соли 1926 дар мавриди навоҳии дигар ва вилоятҳои тоҷикнишин низ таҳриф ва тақаллубҳои ғоҳишӣ рӯй додааст.

Агар натоқи ҳамаи саршумориҳо, ки дар Иттиҳоди Ҷамоҳири шуравии сусеҷиест ва ҷумҳуриҳои он, бавижа дар Ўзбекистон сурат гирифта буд, мавриди баррасӣ қарор диҳем, чунин тасаввуре эҳод мешавад, ки ба сари аҳолии тоҷики Ўзбекистон ҳамеша эпидемияи бемориҳои мудҳише фуру рехтааст ва дар натиҷаи он теъдоди тоҷикон дар муқоиса бо аҳолии узбаки ҳамон Ҷумҳурии Ўзбекистон на зиёд, балки ҳеле кам шудааст. Бо ин ҳол дар Тоҷикистон тибқи саршумориҳои ҳамон солҳо издиёди тоҷикон ва узбакон ба таври мусовӣ дида мешавад. Дар воқеъ аҳолии тоҷики Ўзбекистон ба ҳама гуна эпидемияи бемории гирифта нашуда буд. Он чи бар сари онҳо омада буд, дар бисёре аз сабаҳоти ин китоб омадааст. «Арқами оморӣ» дуруғӣ расмӣ тарроҳишуда буд, ки таи солҳои дароз вучуд дошт.

Хулосаи матолиб

Ҳамчунон ки манобеи хаттии боқимонда, таҳқиқоти шарқ-шиносони рус дар қарни 19 ва ибтидои қарни 20 ва пажӯҳишҳои бисёре аз муҳаққиқони хориҷии тоҷикии қавмҳои шарқ, гувоҳи медиҳанд, тоҷикон ба наҷоди ориёӣ (хинду урупой) тааллуқдоранд ва қадимтарин бумиёни қораи Осиё махсуб мешаванд. Гузаштагони тоҷикон дар ҳазораҳои 5-4 қабл аз мелод ба кишоварзӣ, эҷоди рустоҳо ва шаҳрҳо дар сарзамини Осиёи миёна машғул буданд. Онҳо дар ҳақиқат нахустин бунёнгuzорони сохтори давлат дар ин сарзамин буданд, ки қалби Осиёи марказӣ махсуб мешуд. Дар ҳазораҳои 3-2 қабл аз мелод дар сарзаминҳои Суғд, Хоразм, Марву Бохтар давлатҳои обод мешаванд, ки бунёнгuzорони онҳо нисфони мо будаанд. Яке аз вижагиҳои борикии ин давлатҳо он буд, ки нисфони тоҷикон бо қавмҳо ва қабилҳои ғайриориёӣ (юнониҳо, арабҳо, мисриён, ошуриён, бобулиҳо ва ғайра) якҷоя дар сулҳу оромӣ ба сар мебуданд, бар хилофи истилогарони дигар, ки саъй мекарданд қавмҳо ва қабилҳои тасхиршударо набуд ё ғулом созанд, нисфони мо дар кишварҳои Осиёи миёна дигаргуна рафтор мекарданд.

Сиёсати ҳукумати фармонравоеи ошури ва бобули дар он замон иборат аз он буд, ки қавмҳои тасхиршударо бикучонанд ва дар байни қавмҳои дигар пароканда созанд. Манобеи хаттӣ, масалан навиштаҳои кутуби динӣ гувоҳи медиҳад, ки шохони эронӣ ба нахви дигар рафтор мекарданд. Онҳо кушиш мекарданд, батадрич қавмҳои тасхиршударо ба сарзаминҳои бумии худ баргардонанд. Яке аз нахустин фармонҳои Куруш (536-529 қабл аз мелод) фармон дар бораи баргардондани асирони яҳудӣ ба меҳанашон буд.

Империяи (императории) Эрон, ки нисфони тоҷикон низ машғули он буданд, замоне як абаркудрати ҷаҳонӣ буд, ки аз шарқ то Ҳинд ва аз ғарб то Юнон густариш дошт. Пойтахти он ба

навбат гоҳе Персиполис (Тахти Чамшед) ва гоҳе Шош буд, ки бузургтарин давлатҳо яъне Порс, Илом ва Модро дар бар мегирифт.

Императории Эрон ҳамчун аввалин абарқудрати ҷаҳон дар тӯли 200 сол (526-330 қабл аз мелод) шинохта шудааст. Ҳамон тавр ки маълум аст, дар тоҷики бостон куллан 6 императории ҷаҳонӣ вучуд дошт:

- 1) Императории Миср (солҳои 1600-1200 қабл аз мелод)
- 2) Императории Ошур (солҳои 900-607 қабл аз мелод)
- 3) Императории Бобул (солҳои 607-526 қабл аз мелод)
- 4) Императории Эрон (солҳои 526-330 қабл аз мелод)
- 5) Императории Юнон (солҳои 330-146 қабл аз мелод)
- 6) Императории Рум (солҳои 146 қабл аз мелод - 476 баъд аз мелод)

Императории Эрон дар муқойиса бо императории ҷаҳонӣ фавқ на танҳо истилоғарӣ мекард, балки сулҳро дар ҷаҳон барқарор менамуд. Шохони эронӣ ба яҳудиён иҷоза доданд, ки аз асорат баргарданд ва ҳатто кӯмак карданд, ки онҳо кишварӣ шаванд. Ба ин амр танҳо як императории нируманда қодир буд, ки ба нируи худ бовар дошт.

Ниёкони мо ҳуқуқ ва русуми қавмҳоро қабилҳои ғайри-тоҷикро бе ҷуну ҷаро эътироф ва муқоим мекарданд, ба онҳо иҷоза медоданд, ки фаронизи мазаҳабӣ ва суннатҳои худро ба забони модарӣ анҷом диҳанд. Дар қарнҳои 3-2 қабл аз мелод дар сарзаминҳои, ки ниёкони тоҷикон ба сар мебарданд, баъд аз ғу-рупошии императории Искандари Мақдунӣ давлатҳои бузургӣ Порт ва Кушониён ба вучуд меоянд, ки шохони онҳо фарзандони халфаи қавмҳои эронӣ буданд. Портҳо қавмҳои ориёӣ буданд ва бархосташон аз ноҳияи Деҳистони Туркменистон кунун буд. Нахустин бор онҳо давлати юнонии селевкиёро аз байн барданд. Ниёкони қавми тоҷик императории ғурудаи Кушони бузургро бино ниҳоданд, ки он сарзаминҳои Осиёи миёна, Афғонистон, Покистон ва шимоли Ҳиндӣ кунунро дар бар мегирифт. Давлати Кушониён дар тӯли бештар аз 500 сол дар сарзамини Осиёи марказӣ сулҳу оромӣро нигоҳ дошт. Императории Кушон монанди дигар кишварҳои эронии Осиёи миёна ба

истиклол ва ҳукуки давлатҳои дуру наздик таҷовуз накардааст. Онҳо бо Ҳиндустон, Чин, Порс, Рум ва кишварҳои дигар равобити дӯстонаи тичоративу фарҳангӣ доштанд. Дар давраи Кушониён ва хонадони Ҳайтолиҳо (қарнҳои 5-7) дар Ҳуросони бузург* нахустин ҷараёнҳои шаклгирии кавми тоҷик шурӯъ мешавад, ҳамзамон бо он шаклгирии забони муосири тоҷикон — форсии дарӣ сурат мегирад. Ҳамин забон, забони муоширати аъроби истилоғар бо суғдиён, хоразмиён, бохтариён, фарғониён буд, ки забони арабиرو намедонистанд ва иҷборан исломро дар байни онҳо интишор дода буданд. Аз ин рӯ, арабҳо маҷбур шуданд, ки дар соли 705 мелодӣ ба мардуми Бухоро иҷоза диҳанд, то таълимоти исломӣ ва намозро ба забони модариашон, яъне забони форсӣ (тоҷикӣ) адо кунанд. Баъдтар Қуръон ба забони тоҷикӣ тарҷума шуд.

Вакте ки аъроб давлатҳои форсиву тоҷикии Сосониву Ҳайтолиро сарнагун карданд, сохтори давлатдории онҳо даргули чанд садсола нисбат ба давлатҳои истилошуда хеле паст буд. Аз ин рӯ аъроб сохтор ва тарзи идораи давлати Сосониёнро пазируфтанд. Сулаймон ибни Абдулмалик — яке аз халифаҳои араб дар бораи давлатдории форсу тоҷикон гуфта буд: «Аз он чиз дар шигифтам, ки эронӣҳо ҳазор сол ҳукумат карданд ва як сол ҳам ба мо эҳтиёҷ надоштанд, вале мо сад сол мешавад, ки ҳукумат мекунем ва як соат ҳам бидуни онҳо наметавонем бошем». Агар дар замони ҳукумати хонадони Умий эронӣён мустақиман дар идораи давлат ширкат намекарданд, дар замони Аббосиён дастгоҳи давлат комилан аз тоҷикон ва эронӣён иборат буд. Ба ҷуз ин, барои ба қудрат расидани Аббосиён Абумуслим — фарзанди тоҷикон нақши бузург дошт. Агар ӯ меҳост, ҳокимияти хилофати арабро ба осонӣ ба даст меовард. Дар замони халифа Ҳорунаррашид тоҷикони Балх, Бармакиён ба мақоми вазорат ва ҳокими вилоят мерасанд. Арабҳо маҷбур буданд ҳукумати вилоят ва шахристониҳои эрониву тоҷикиро ба дасти тоҷикону эронӣён бидиҳанд. Дар натиҷа давлатҳои Сафғориён, Тахориён ва

* Ҳуросони бузург — Минтақаҳои Эрон, Афғонистон ва Осиёи миёнаро дар бар мегирифт.

ниҳояти бузургтарини онҳо — давлати Сомониён ба вуҷуд омад, ки тибқи маъмул онро нахустин давлати тоҷикон меноманд. Муҳаққикон ва сайёҳоне, ки дар ҳамаи вақт ба давлати Сомониён сафар карда буданд, сохтори идории давлат ва сиёсати давлатии онро дар муқоиса бо давлати худ ва қавмҳову қабिलाҳои дигар аз ҳама одилтар ва ҳокимони давлати Сомониёнро — бехтарин ҳокимони ҳақон доништаанд. Баъд аз сад сол дар сарзамини давлати Сомониён се давлати турку муғул эҷод мешавад. Бояд мутазаққир шуд, ки дар ғурупошии нахустин давлати миллии тоҷикон ҳуди тоҷикон ғунаҳкор буданд.

Ҳазор сол пеш, ҳамаҷунон ки дар ҳаводиси охири солҳои 1991 ва 1992, ҳокимони алоҳидаи вилояти тоҷикӣ, дасисачуёни муғриз ва авомфиребони мутаассиб ба хотири мансаб, мақому ҳокимият алайҳи ҳукумати марказӣ қиём ва пояҳои онро суғарданд ва ба туркон — бардағони муздури собиқ мусоидат карданд то давлати Сомониёнро сарнагун намоёнд. Ҷафари аз ҳама он буд, ки баъд аз ғурупошии давлати Сомониён туркҳо ва муғулҳо як ба як ҳамаи намоёндагони қадимтарин шачараи шохонро ҳам дар марказ ва ҳам дар шаҳристони давлати тоҷикон набуд карданд.

Дар сарнагун шудани давлати Сомониён (ҳамагонди ҳаводиси ахири Ҷумҳурии Тоҷикистон) нируҳои иртиқойӣ бисёр ғунаҳкор буданд. Мутаассибин аз он ки Сомониён аз маъориф, илму фарҳанг ва ҳунару пизишкӣ пуштибонӣ мекарданд ва аз он ки дар дарбори Оли Сомон ба шоирон, нависандагон ва донишмандон бавижа Абу Алӣ ибни Сино, арҷи бисёр қоиладар буданд, норозӣ буданд ва онҳо Ибни Сино ва равшанфикрони дигарро «мулҳид» ва «душмани ислом» эълон карданд. Онҳо мардумро даъват карданд то аз туркон пуштибонӣ кунанд, зеро ба қавли онҳо ғуё туркҳо низ мусулмон ҳастанд ва ба хотири наҷоти давлати Сомониён набояд хун рехта шавад. Омадани туркон бар сари ҳокимият дар воқеъ барои мутаассибин аз назари тактиқӣ ҳеле судманд буд, воқеият он буд, ки ин нируҳо аз торикӣ ва нодонии ҳокимони турку муғул дар дини мусулмонӣ истифода карда, метавонистанд ба осонӣ ба онҳо фишор оваранд. Хонҳои турку муғул, ки ба тозагӣ исломо ро пазируфта буданд, аз рӯҳони-

ёни мусулмон бе чуну чаро итоат мекарданд. Ҳамчунин рафтор нисбат ба миҳан ва халқи худ ҷиҳнат ва ҷинояте беш набуд, ки авокиби ғочабори он то рӯзҳои мо эҳсос мешавад. Пас аз ғурупошии давлати Сомониён ва эҷоди давлатҳои ҷадид дар сарзамини Осиёи миёна ҳокимият ба дасти хонадонҳои мухталифи турку муғул афтод. Аммо идораи давлат куллан дар дасти тоҷикон боқӣ монд. Ҳокимони турку муғул, ки қодир набуданд ба умури ҳукумати ва идораи давлат бипардозанд, маҷбур буданд, ки тоҷиконро ба мақомоти муҳимми давлатӣ ба унвони вазир, мушовир, мустаҳдими дастгоҳи давлат ва ғайра таъйин кунанд. Онҳо на танҳо системи идораи давлати тоҷикон балки фарҳанги ғанӣ ва тарзи зиндагии кӯҳани халқи тоҷикро пазируфтанд. Забони тоҷикӣ тақрибан дар ҳамаи давлатҳои сарзамини Осиёи миёна то соли 1924 забони расмӣ буд. Султон Маҳмуди Ғазнавӣ ҳатто аслу насаби турку муғулии худро инкор кард ва монанди Сомониён муддаӣ буд, ки Баҳроми Чубин аз нисбони дури ўст, хонҳои Қарахонӣ тахти таъсири дostonҳои ҷовидонии «Шохнома»-и Фирдавӣ, худро аз табори Афросиёб медонистанд. Вале ҳамаи гуна, ки маълум аст Афросиёб набераи Фаридун буд ва дар шарёи ӯ хуни туркӣ набуд. Аз манобеи хаттӣ, мо медонем, ки донишмандони форсу тоҷик барои хонҳои мухталифи турку муғул оӣинномаҳо ва дастурамалҳои гуногун таъия мекарданд, дар бораи созиши давлат ва шеваҳои идораи он, китоби менавишанд. Яке аз ҳамаи гуна донишмандон Назомулмулки Тусӣ буд, ки дар дарбори туркони салҷуқӣ мақоми вазоратро ба ўҳда дошт ва барои ҳокимони ин дудмон китоби «Сийёсатнома»-ро навишт.

Ҳамаи тавр, дар замони ҳукумати муғулҳо, теуриён, хонҳои узбек, аз асри 16 ва баъд аз истилои Осиёи миёна аз тарафи Русия, то октябри 1917 дар раъси давлатҳои Осиёи миёна, туркон қарор доштанд, вале амалан идораи давлат ба истиснои созиши нирӯҳои давлатӣ дар дасти тоҷикон буд. Тоҷикон сарфи назар аз таъсири густурдаи фарҳанг, илму ҳунар ва собиқаи тӯлонии идораи ҳукумат, маъкеяти сахт ё ба иборати дақиқтар зиндагии ғуломонаро дар салтанати туркон ва муғулон доштанд.

Туркҳо ва муғулҳо ҳамавора тоҷиконро аз манотик ва

шахрҳои бумишон ба манотики дурафтодаи кӯхистонии Осиёи миёна меронданд ва мавриди таъкибу таҳқир қарор медоданд. Таъкиботи мудовими қабойили турку муғул бар вижагиҳои миллӣ ва асолати наҷодии тоҷикон таъсири манфӣ гузошт. Онҳо аз муқобила бо қабойили кучнишин ва бархӯрдҳои хунини доимӣ ҳаста шуданд ва ягона роҳи наҷоти миллати худро аз нобудии ҳамагонӣ дар дараҳои кӯҳҳои саъбулҷубур ва тақрибан ҳолӣ аз сакана ёфтанд.

Баъд аз истилои императории Русия бар Осиёи миёна дар вазъияти иҷтимоии қавми тоҷик тағйироти кулӣ ба вуҷуд наомад. Баракс, таъсиси устони кулӣ (генерал-губернатории) Туркистон дар сарзамини ишғолшуда, тоҷиконро бавижа дар ҳавзаи қорбурди забон тоҷикӣ, фарҳанги миллӣ, иқтисод, кишоварзӣ, тиҷорат ва дигар бахшҳои ҳаёти дар вазъи бадтарин қарор дод. Таъсиси хиттаи Туркистон, ба ҳудуди худ аз он гувоҳӣ медод, ки дар Осиёи миёна туркон зиндагӣ мекунанд ва тоҷикон ҳамчун қавме ки таъсири қобили таваҷҷӯҳе бар зиндагии иқтисодӣ, сиёсӣ ва фарҳангии Туркистони Русия надоранд, дорои нақши дараҷаи ду ҳастанд. Чунин мавзӯи зиддитоҷикӣ ва таъбиз нисбат ба тоҷикон баъд аз баргузориҳои марзбандии миллӣ ва давлатӣ ҳам идома ёфт, вале акнун на аз ҷониби маъмурони подшоҳӣ, балки аз ҷониби маъмурони хизбӣ ва идорӣ дар Осиёи миёнаи шӯравӣ ва дар пойтахти императории шӯравӣ. Дар натиҷаи «табартаксим»-и Осиёи миёна ба минтақаҳои* идориву давлатӣ, ҷумҳуриҳои вилоятӣ ба истилоҳ худмухтор ва мустақил, тоҷикон аз сарзаминҳои тоҷикии худ комилан маҳрум шуданд; дар сарзамини бумии худ, ки ҳаққан ба онҳо тааллуқ дошт дар мақоми ақаллиятҳои миллӣ қарор гирифтанд ва ҳатто бо дар назар гирифтани номҳои маснуии ҷадиди ҷумҳуриҳои тоза-таъсиси Иттиҳоди ҷамоҳири шӯравии сусиёлиستӣ, ба унвони аҳолии ғайрибумӣ шинохта шуданд. Пас аз ин тоҷиконе, ки дар хиттаи Туркистон, баъд дар Туркистони шӯравӣ зиндагӣ мекарданд «турк» маҳсуб мешуданд. Баъд аз таъсиси Ҷумҳурии Ёзба-

* Дар ин маврид вожаи «минтақа» қомилан бо истилоҳе ки дар низоми ҳуқуқӣ ба қор меравад, ҳаммаънист.

кистони шӯравии сусиёлисті дар сарзамини Туркистон ва қисмати зиёди Бухоро, тоҷикон зоҳиран ба «узбак» табдил шуданд ва бояд худро узбак меномиданд, зеро дар сарзамини Ҷумҳурии Ўзбекистон зиндагӣ мекарданд. Тарихи марзбандии миллий ва давлатии Осиёи миёна ончунон печида ва муттазод аст, ки аснод ва навиштаҳои марбут ба он, муаррихон ва ҳуқуқшиносон, то ҳанӯз натавонистаанд ба масоили равшаннашудаи он посухи қонекунандае бидиҳанд. Масалан сарзаминҳо ва марзҳои ҷумҳуриҳои худмӯхтор ва ҷумҳуриҳои шӯравии собиқ, ки ҳоло давлатҳои мустақил ҳастанд, оё тибқи асли қонунӣ ва бар мабнӯи ҳуқуқи таъйин ва мустақар шудааст? Ба ин пурсиш ва пурсишҳои дигар, муаррихони бегараз ва онҳое, ки ин қори «табартаксимро» анҷом медиҳанд, яъне ширкаткунандагони мустақими ҷараёни тақсими қудрат набуданд, ки посух бигӯянд ва ҳаққонияти ин амали муҳимро, ки барои қавмҳои Осиёи миёна сарнавиштсоз, вале барои тоҷикон ғоҷабдор буд, собит кунанд. Дарвоқеъ баъзе аз қоршиносони муътарифанд, ки ба иллати танаввуъи тарқиби миллий, робитаҳои гуногуни иқтисодӣ, тамоилюҳои иқтисодии ноҳияҳо ва рӯстоҳои қучақ ва ғайра, «таъйин қардани марзҳои ҷумҳуриҳо ва вилоти миллий ба тавр собит ва қаври қайримумкин буд. Дар оянда, тибқи ирода ва хоҳиши аҳоли, тақдиди назар ва ислоҳи марзҳо эҳтимол дорад.»* Қоре, «қирадмандон»-и онзамонии Иттиҳоди шӯравӣ ва ахлоқи онҳо на танҳо дар сурати мавҷуд будани «ирода ва хоҳиши аҳоли» балки дар ҳолати вучуди дархостҳои муқарраронаи аҳоли, намоҳостанд, ки ин масъаларо одилона ҳал кунанд. Қешвоёни собиқи мо «ленинистҳои ба истилоҳ содиқ» умедвор буданд, ки императории шӯравӣ қавист ва давоми тулонӣ хоҳад дошт ва дар сурати вучуди михани шӯравии муштарақ қарон ҳама, марзҳои ҷумҳуриҳо, ки дар қамони худ ба қости афронде таъйин шуда буд, ҳеҷ нақше намоҳад дошт. Дар он қамон истилоҳи «ҳалқи шӯравӣ» қойиқ буд, ки назарияпардозони шӯравӣ ихтироъ қарда буданд. Вале ин умедҳо мисли ҳубоби қобун дар як лаҳза тарқиданд.

* Варейкис И., Зеленский И. Национально-государственное размежевание Средней Азии. — Тошқанд, 1924, саф.72.

Масойили ҳалнашудаи миллий, бавижа масъалаи арзиро, ки дар гузашта боқӣ монда буд, на аз роҳи музокира, балки илзоман аз роҳи зуру силоҳ ҳал мешавад, ки дар натиҷа ҳазорон фарди бегуноҳ қурбон мегарданд. Ҳамон гуна ки ин ҳодиса дар вилояти Оши Ҷумҳурии Қирғизистон миёни узбакҳо ва қирғизҳо ва дар шимоли Тоҷикистон миёни тоҷикон ва қирғизҳо иттифок афтод. Дар Молдавия байни русҳо ва молдовӣҳо бархурди ҳунин сурат гирифт. Ихтилофоти арзии байни гурҷиҳо ва обҳозиҳо, байни осихо ва гурҷиҳо, байни украинҳо ва русҳо барои Крим идома дорад. Масойили ҳодди арзӣ дар Иттиҳоди шӯравии собиқ хеле зиёд аст ва ҳама ро наметавон зикр кард. Худо кунад, ки ин масойили ҳодди арзӣ ба таври оқилона аз тариқи сулҳ, бар мабнои ирода, аз роҳи ҳамапурсӣ, меъёрҳои қонунӣ ҳал карда шавад, на аз роҳи муборизаи мусаллаҳона ва нобуд кардани ҳамдигар, ҳамон гуна ки дар «манотиқи ба истилоҳ ҳодди» Иттиҳоди кишварҳои мустақил* чунин вазъ сурат мегирад. Ин ҳама бархурдҳои ҳунин миёни қавмҳо барои сарзаминҳо ва таъйини сарнавишти миллии худ, бад-ин иллати аслии сурат мегирад, ки дар замони шӯравӣ марзҳои идории ҷумҳуриҳои шӯравӣ ва худмухтор тибқи майл ва иродаи раҳбарони Иттиҳоди ҷамоҳири шӯравии сусиёлистӣ ва бидуни дар назар гирифтани мановфеи тарихиву қавмӣ ва фарҳангии қавмҳои сокини он, таъйин карда мешуд. Натойиҷи марзбандии миллий ва давлатии Осиёи миёна нишон медиҳад, ки аҳдоф ва вазойифи аслии марзбандӣ ба даст наёмад. Ҳукуқи қавмҳои ин минтақа барои таъйини сарнавишти худ, ҳатто то замони истиқлоли ҳар қадом аз ҷамоҳири шӯравӣ, дар амал иҷро нашуд. Қавмҳое, ки дар давлати миллатҳои дигар зиндагӣ мекарданд, ҳам дар заминаи идораи созмонҳои давлатӣ, ҳам дар заминаи имконоти мусоид барои рушди фарҳанги худ ва ҳувияти миллий аз ҳукуқи лозим бархурдор набуданд. Бавижа ин вазъ ба тоҷикон яъне аҳолии бумии Ўзбекистон, ки ҳоло дар онҳо ба сар мебаранд, марбут мешавад.

* Ҷанубтарин нуктаи ин «нуқоти ҳод» ҳамоно Тоҷикистон мебошад, ки дар тӯли бештар аз 1000 километр бо Афғонистон ҳаммарз аст.

Дар зимни он ки тоҷикон ва узбакҳо дар Ўзбекистон ҳуқуқи конунии баробар доранд, дар гузашта ва ҳол ҳуқуқи миллии тоҷикон ба таври фоҳиш нақз мешуд ва мешавад. Дар Ўзбекистон чунин шаройитеро эҷод кардаанд, ки узбакҳо (ки номи ҷумҳурӣ аз номи онҳо гирифта шудааст) нисбат ба тоҷиконе, ки дар шиноснома миллияти худро иваз накардаанд, ҳуқуқи иҷтимоии бештаре доранд. Нобаробарии теъдоди кормандони давлативу идорӣ дар Ўзбекистон дар байни тоҷикон ва узбакҳо дар гузашта ва дар ҳоли ҳозир моро ба ҳайрат меоварад. Ба ин масъала бояд фикрони комили раҳбарони иқтисодӣ ва фарҳангиву илмӣ намояндагони миллати тоҷикро изофа кард. Дар аксар созмонҳои раҳбарии Ҷумҳурии Ўзбекистон як нафар тоҷикро наметавон пайдо кард. Чунин вазъ дар байни намояндагони Шӯроӣ оӣ ва аъзои ҳукумати Ўзбекистон имрӯз ҳам мушохида мешавад. Тоҷикон ки аз лиҳози теъдод баъд аз узбакҳо дар ҷои дуввум қарор доранд, амалан аз ҳуқуқи ширкат дар ҳаёти сиёсӣ ва иҷтимоии Ўзбекистон маҳрум мебошанд. Раҳбарони гузашта ва кунунии Ўзбекистон аз сиёсати зиддитоҷикии интиҳоби раҳбарон (кадрҳо), ки дар тӯли 70 сол аз замони таъсиси ҷумҳурӣ идома дошт, ҳеҷ наметавонанд, даст бикашанд. Ҳуқуқ ва имтиёзоти иҷтимоӣ танҳо барои қавме таъмин мешавад, ки номи ҷумҳурӣ аз номи он миллат гирифта шудааст. Мо аз ин фикр ба дур ҳастем, ки мардуми узбакро ба ҳамаи инҳо муттаҳам кунем. Баръакс, мо ба хирадмандии халқи узбак бовардорем, ки онҳо ба раҳбарони худ қўмак мекунанд то роҳҳои эҳтиром ва эътимоди муттақобиларо байни тоҷикон ва узбакон, ҳам дар Ўзбекистон ва ҳам дар Тоҷикистон (ки ҳоло 2 миллиону 200 ҳазор узбак ба сар мебаранд) пайдо кунанд. Ҳама чиз марбут аст ба хирадмандии раҳбарони кунунии ҳар ду кишвар ва ҷунбишҳоро ҷараёнҳои гуногуни сиёсӣ.

Агар онҳо муносибати таҳкирони ва таъбизонаи худро нисбат ба тоҷикон, ки дар тӯли солҳои зиёд дар Ўзбекистон идома дорад, ба таври усулӣ ва решаӣ иваз накунанд, ҳар андоза ки мо дар ин бора бигўем ва шиор диҳем, ҳеҷ гуна дустӣ ва боварӣ байни халқҳои мо вучуд нахоҳад дошт. Ягона роҳ, муроти ҳуқуқи конунии тоҷикон дар Ўзбекистон, эҷоди шароити

баробар барои онҳо, ҳамонгуна ки дар Тоҷикистон барои узбакҳо фароҳам шудааст, мебошад. Мо бовар дорем, ки дар ин сурат байни халкҳои мо сулҳу оромиши ҳақиқӣ (на дӯстии «дипломатии» забонӣ, ки касе ба он бовар надорад) барқарор ҳоҳад шуд.

Он чи ба масъалаи мавқеият ва шаклгирии қавмҳои, ки дар ҳоли ҳозир дар Осиёи марказӣ зиндагӣ мекунанд, марбут мешавад, он аст ки тибқи манобеи ҳаттӣ ва таъйиди аксари шарқшиносон, қадимтарин бумиёни ин минтақа, тоҷикон мебошанд. Таассур ва норизоятин баъзе аз муҳаққиқон ва ҳамкории наздики худро дар бораи ин далели мусаллам, хуб мефаҳмем. Аммо бояд бо онҳо ба бемаънӣ будани ин баҳс дар оянда мувофиқат кард. Таърихро ба суди амёл ва ғаразҳои сиёсатмадорони муҳталиф ва ҳатто ба хоҳири «дӯстии халкҳо» наметавон бознавис ё таҳриф кард. Дӯстии воқеӣ наметавонад бар пояи чунин иддаои дуруғин устувор бошад, ки ҳамаи қавмҳои Осиёи миёна дар як вақт, дар як сол ва ё ҳатто дар як садсола шакл гирифта бошанд. Чунин чизе дар ториҳ набуд ва на ҳоҳад шуд. Ҳақиқати талх аз он иборат аст, ки аксари муаллифон ҳангоми омӯзиш ва ошноӣ бо ториҳи қавми худ, этногенез (ториҳи пайдоиш ва шаклгирии қавм) ва дигар масоили гузаштаи он, бо таҳриф кардани ҳақоқиқоти ториҳӣ, халқи худ ва доираи густурдаи ҳонандагонро ба иштибоҳ меандозанд.

Ҳамин гуна, омӯзиши манобеи ҳаттӣ ва осори илмӣ нишон медиҳад ки қадимтарин сокинони бумии Осиёи миёна тоҷикон буданд ва ҳастанд. Бинобар ин агар ба даврабанди илмӣ давраҳои бостон (то милод) қуруни вусто ва давраи навин истинод кунем, тоҷикон ва нёкони эронӣ онҳо ҳуқуқи қомил ва мусаллам доранд, ки яке аз поягузори дастовардҳои тамаддуни ҷаҳонӣ дар машриқзамин маҳсуб шаванд.

Қавмҳои алоҳида, ки баъдан ба Осиёи миёна омадаанд, мумкин аст машмули раёанди ташаққули дастовардҳои фарҳанг ва тамаддуни қавмҳои охири қуруни вусто (асрҳои миёна), давраи нав ва навин бишаванд. Ин нукта низ мусаллам аст, ки муҳаққиқон, осори бостоншиносии давраҳои бостон, аҳди бириҷӣ, оҳан ва ибтидои қуруни вусторо, ки дар Осиёи миёна ёфт

шудааст, комилан ба тамаддуни тоҷикон ва ниёкони онҳо мутааллиқ медонанд.

Нишонаҳои фарҳанги қabilaҳо ва ақвоми турк дар сарзамини Тоҷикистони тоҷикӣ фақат дар охири қуруни вусто, кашф мешавад. Агар бо таъбирҳое мувофиқ бошем, ки баъзе бостоншиносон бар мабнои қовишҳои худ дар Осиёи миёна пешниҳод мекунанд, пас мантиқан бояд донист, ки намояндагони фарҳанги урупой (инглисҳо, олмониҳо ва дигарон) дувист сол пеш ба қораи Омрико рафта буданд, вале созандагони фарҳанги бостонии Омрико бумиён яъне сурхпӯстон, моё ва инкҳо мебошанд.

Мунсифонатар аз ҳама он аст, ки бояд қовиши бостоншиносии сарзамини Тоҷикистони тоҷикӣро бо мавозини илмӣ ва ахлоқи инсонӣ татбиқ дод, ки донишмандон воқеии тамоми дунёи мутамаддин тибқи он зиндагӣ ва қор мекунанд. Онҳо ҳеҷ гоҳ аз мулоҳизоти рӯзмарра ва фишори сиёсӣ пайравӣ намекунанд, ба хотири манфиати шахсӣ вичдони ҳудро намефурӯшанд.

Мо тоҷикон, ки ҳудро қадимтарин қавми бумии Осиёи миёна медонем, бояд давраҳои алоҳидаи тоҷикӣ гузашта ва наздики ҳудро бипазирем, ки замоне дар ақалият қарор гирифтаем, ифтихороти гузаштаи ҳудро аз даст додем, аз ҷиҳати бисёре, қабл аз ҳама аз назари иқтисодӣ, аз ҳамсоягони худ, ки муддатҳо баъд ҳамчун қавми миллат шакл гирифтанд, ақиб мондем ва хеле дер ҳамчун миллат ва қавми воҳид шакл гирифтаем. Бар мо воҷиб аст, ки ба вазъи пешомадаи имрӯз розӣ шавем ва онро бипазирем. Бақижа дар ин давраи муштараки тоҷикӣ набояд равобити ҳудро бо ҳамсоягони турки худ тира созем. Мо бояд қонуни сулҳ ва оромӣро дар байни халқҳо ва давлатҳоямон ба таври дақиқ мувофиқ кунем. Тоҷикон дар тӯли тоҷикӣ ба хотири тасарруфи сарзаминҳои бегона ва истило бар қавмҳои дигар, даст ба ҷангу ҷидол назадаанд.

Дар тӯли тоҷикӣ на танҳо давлатҳои қаблӣ, балки ҷумҳуриҳои собиқӣ мо ки ҳоло давлатҳои мустақил ҳастанд, ҷандмиллиятӣ будаанд. Дар сарзамини ҳар як аз ин давлатҳо бо қавме ки номи давлат ба номи он қавм гузошта шудааст, тоҷикон яъне қадимтарин сокинони Осиёи миёна зиндагӣ мекунанд, ки дағ натиҷаи «табартаксим» дар ҳориҷ аз давлати миллии худ қарор

гирифтанд. Акнун ба хотири дӯстӣ ва бародарӣ, ки дар бораи он ҳамеша мегуфтем ва имрӯзо такрор мекунем, мисли солҳои гузашта ва наздик барои табдили ҷумҳурии чандмиллияти худ ба ҷумҳурии якмиллатӣ набояд, ки тоҷикон иҷборан ҳамгун шаванд. Чунин кор қорест хатарнок ва торих гувоҳ аст, ки ин амал пайомадҳои хубе нахоҳад дошт. Чунин қушишҳо дар торихи қавми тоҷик як бору ду бор рух надодааст ва ҳамаи онҳо бидуни натиҷа мондааст; ҳатто метавон гуфт, ки натиҷаи баръакс ба бор овардааст, дар чунин шароит тоҷикон ҳамеша голиб будаанд. Оё беҳтар нест, ки ҳуқуқи баробар ҳам барои қавми худ ва ҳам барои қавмҳои дигар, бавижа тоҷикон ба вуҷуд оварда шавад, ки аҷнабӣ нестанд ва дар замини меросиву аҷдодии худ зиндагӣ мекунанд.

Мо умедворем, ки раҳбарони кунунӣ ва ояндаи Ўзбекистон, иштибоҳоти фоҷиабори гузашта ва хатоҳои кормандони хизбии Ҷумҳурии Ўзбекистони шӯравии сусиёлистӣ, дабирони кумитаҳои ноҳия ва вилоят ва дигар раҳбаронро нисбат ба тоҷикон ислоҳ кунанд. Охир, тоҷикон дар шаклгирии давлатмодории қавми узбек ва эҷоди ҷумҳурии шӯравии онҳо дар соли 1924, рушди фарҳанг, маориф ва илми узбекҳо саҳми бузурге доранд. Мо умед дорем, ки байни қавмҳои узбек ва тоҷик дӯстии ҳақиқӣ тавсия ва таҳким хоҳад ёфт.

Дар фејсбук ба гурӯҳи Китобхона
ҳамроҳ шуда, садҳо китоби дигарро ба
таври ройгон аз худ кунед

ЗАМИ МАҲО

НАЗАРИ ШАРҚШИНОСОНИ РУС ДАР БОРАИ ТОҶИКОН (СОЛҲОИ 1835- 1924.)*

ГОГОЛ Н.В. ДАР БОРАИ ХАРАКАТИ ҚАВМҲО
ДАР ОХИРИ ҚАРНИ 5
(аз маҷмӯаи «Арабески» СПб., 1835)

Нависандаи бузурги рус барои нахустин бор дар Русия рочеъ ба ориёӣ будани қавмҳои эронии Осиёи миёна изхори назар кардааст. «Ин қавмҳо тамаддуне доштанд, ки бо тамаддуни Рум ихтилоф дошт ва комилан бо он фарқ мекард. Табиати зоҳирӣ ва ботинии онҳо дорои нишонаҳои барҷастаи асил ва вилжа буд.

Шакли зоҳирии онҳо ба шакли зоҳирии қавмҳои аҳди бостон пахлу мезад; чашмони сиёҳи дурахшон, муҳои сиёҳ, хутути боризи чехраи ҷанубӣ, ки гуё аз ҳавои фарру шукӯҳ танаффус мекунад, дорои сурати пур аз лаззати бостонӣ буд.

Ҳангоми нахустин ошноии румӣҳо бо онҳо, вазъияти онҳо нишон меод, ки онҳо сокинони қадимии Аврупо ҳастанд ва муҳочирати онҳо дар аҳди хеле бостон сурат гирифтааст. Шабоҳати шигифтангези баъзе вожаҳои решагии забони жармани (олмонӣ) бо забони форсӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки онҳо аз Осиё бархостаанд. Ба ҳар сурат пайдоиши ибтидоии жарманиҳо ва олмониҳо аз Осиё будааст ва муҳочирати онҳо дар гузаштаҳои дур сурат гирифтааст.

* Гогол Н.В. Собр. соч. Т.6. Статьи. — М., 1978, саф.129.

Вилжагӣҳои сабк ва забони муаллифон дар пораҳои нақлшуда, мутабокии меъёри забони адабии ҳамон вақт, бидуни тағйирот, оварда шудааст.

ХАНИКОВ Н. ТАВЗЕҲОТ ДАР БОРАИ БУХОРОИ ХОНӢ СПб., 1843

С. 55. «Тоҷикон». Аз ин сокинони бумии Бухорои хонӣ иддаи хеле кам боқӣ монда, онҳо сокинони аслии шаҳри Бухоро мебошанд.»

ХАНИКОВ Н. ЁДДОШТҲО РОҶЕЪ БА МАРДУМШИНОСИИ ФОРС. МАСКАВ, НАУКА, 1977

С. 25-26. «Қабилаҳои гуногун, ки аз ин сарзаминҳои густурда ва кӯҳҳои биёбонӣ гузар кардаанд, сокинони шаҳрҳо ва деҳот, танҳо теъдоди ночизи қавми пуршуморест, ки аз дерзамонҳо соҳиби ин сарзамин будааст. Қавме ки мо ҳоло дар бораи он сухан мегӯем ва гузаштаи он ғоҳе қаҳрамонона ва ғоҳе таассуфбор буда, асароти махвнотуданӣ доштааст.

Ҳамин гуна, ҷафат омӯзиши қабилаву қавмҳои эронӣ ва рангорангии онҳо ба мо имкон медиҳад то ба ошкор кардани баъзе далелҳои кулӣ умед дошта бошем, ки иҷоза медиҳад ҷои ҳар як аз узви хонаводаҳои қавмҳои эронӣ ва хонаводаи бузурги башарио дуруст таъйин кунем.»

С. 61. «Тоҷикони кунунӣ ё ба иборати дигар ҳамоно порсҳо, ки туркон онҳоро қизилбошӣ мегӯянд, қавми ғавқулӯдда зебо мебошанд; онҳо ҳеҷраи бе андоза зебои ғирд бо хатҳои дуруст, абрувони сиёҳи зебо, ҷашмҳои сиёҳи қалон — «ҷашмҳои ғизолӣ» доранд, ки дар байни мардуми машрикзамин нишонаи зебоии истисноӣ ба шумор меравад.

С. 98. Дар муқоиса бо афғонҳо аз тоҷикон бӯҷ бештар ситонида мешавад, барои артиш ва пулис аз онҳо сарбози бештар талаб мекунанд. Аксари тоҷикон дар манотиқи кӯҳистонӣ зиндагӣ мекунанд.

С. 118. Қавмҳои турк, ки ҳудашон дар натиҷаи равобити судманд бо қавмҳои эронӣ ба андозаи қобили таваҷҷӯҳ шакли худро иваз карданд, натавонистанд, ки таъсири ҷашмрас ба

симои маҳаллӣ ворид кунанд, ки шаклгирии ин мардум ҳамоно гуна ки дар боло дидем бист қарн пеш дар замони бостон сурат гирифтааст.»

**ЁДДОШТҲОИ САРГУРД БЛАНКЕННАГЕЛ ҲАНГОМИ
САФАРИ Ӯ АЗ ОРЕНБУРГ БА ХИВА ДАР СОЛИ 1793-94.
СПб., 1858**

С.11. Сортҳо қадимтарин сокинони ин сарзамин ҳоло тобеъи узбакҳо мебошанд ва тахти ситами онҳо қарор доранд. Сарфи назар аз он ки онҳо бештар аз ҳама боҷ мепардозанд, ки узбакҳо иҷборан ба души онҳо бор қардаанд, бештар аз дигарон ба тичорат шугъл меварзанд ва қуллан дар пешаҳо маҳорат доранд ва нисбат ба сокинони дигар сарватмандтар ҳастанд.

**БОЙҶОНИИ ШАРҚШИНОСОНИ ПАЖӮҲИШҶОҲИ
ШАРҚШИНОСИИ АКАДЕМИЯИ УЛУМИ ШӮРАВӢ. АЗ
МАХЗАНИ П.И. ЛЕРХ
АҲБОРИ П.И. ЛЕРХ ДАР БОРАИ ШАҲРҶО ВА АҲОЛИИ
ОСИЁИ МИЁНА БА СОЛҶОИ 60 ҚАРНИ 19 ТААЛЛУҚ
ДОРАД. МУАЛЛИФ ДАРҶОЛ БАӢД АЗ ИЛҶОҶИ
ХИТТАИ МО БА РУСИЯ БА ОСИЁИ МИЁНА САҶАР
ҚАРД. МАХЗАНИ 36, САБТИ ШУМОРАИ 1,
ПАРВАНДАИ 15.**

Барги 47. «Тоҷикон ба сокинони муқими Туркистон ва ба аҳолии бумии тамоми Осиёи миёна тааллуқ доранд ва узбакҳо истилогарони ин хитта мебошанд. Тоҷиконро дар сарзамини Хива сорт ва узбакҳоеро, ки дар шимоли хоки Хива ба сар мебаранд, арал мегуянд.»

Барги 43. «Роиҷтарин забонҳо дар Бухоро форсӣ ва туркӣ мебошанд. Ба забони форсӣ тоҷикон, шаҳриён ва қуллан ҳар бухорӣ, ки каме савод дорад аз он дар тақаллум, қорғузӯрӣ ва муқотиба истифода мекунад.»

ВАМБЕРҶ О. РИСОЛАҶ ДАР БОРАИ ОСИЁИ МИЁНА. МАСКАВ, 1868

с.318-319. «Тоҷикон аз замонҳои қадим аксарияти қулли аҳолиро ташкил медиоданд, ки тамоюлҳои фарҳангии то исломиро идома медиоданд, харчанд ки аз ҳукумат маҳрум буданд, вале нисбат ба ҳокимони худ нақши фарҳангварӣ доштанд. Мисли қарнҳои нахуст, баъд аз пазируфтани ислом дар арсаи донишҳои мазҳабӣ ва фалсафа, тоҷикон аз дигарон фарқ доштанд, ҳамчунон ки ҳоло дар Бухоро, Қуканду Қошғар муллоҳо ва эшонҳои машҳур ба ин миллат тааллуқ доранд. Дар дарбори Бухоро, сарфи назар аз решаи қавмии узбакии хон, вазирони аввал ва мансбдорони олироғуба ба таври истисноӣ аз тоҷикон интиҳоб мешаванд ва ҳатто аз хонигарии ваҳшии узбакии Ҳива ба мансаби меҳтар, (дабири давлатӣ) мансаби аз ҳама боло, ки рушди бештари фикриро тақозо мекард, истисноан аз байни форсҳои маҳалли интиҳоб қарда мешуданд.»

РОБЕРТ Ш.А. РИСОЛА ДАР БОРАИ ТОТОРИСТОНИ БОЛО, ЁРКАНД ВА ҚОШҒАР. СПб., 1872

С.27. «Сортҳо ё мардуми муқим машғули тоҷикони ориёӣ ва узбакҳои тоторӣ ва ғайра мебошанд. Дар сар то сари Бухоро то ҳуди Сирдарё (Яксарт) тоҷикон аксарияти аҳолиро ташкил медиҳанд. Онҳо кишоварз, тоҷир, қосиб, дабир, мирзо-номанавис мебошанд. Тоҷикон қабилаи бисёр зебо ҳастанд.»

ГРЕБЁНКИН А.Д. ТОҶИКОН. ТУРКИСТОНИ РУС. МАҶМУАИ НАШРШУДА БА МУНОСИБАТИ НАМОИШҶОҶИ ПОЛИТЕХНИКӢ ШУМОРАИ 2, БО ТАҲРИРИ В.Н. ТРОТСКИЙ. МАСКАВ, 1872

С.1. «Баъд аз тасҳири шаҳрҳои Туркистон (1834) мо ба кишвари тоҷикон ворид шудем ва ҳар ҷи қадар аз он замон ба самти шарқ ва ҷануб ҳаракат мекардем, ҳамон қадар ба тоҷикон бештар бармеҳурдем, ва ниҳоят дар бахшҳои ҷанубии қўхҳои Тиёншон ҳамон ҷое, ки рўдҳои Чирчик, Ангрен, Сир, Оксу ва

Зарафшон сарчашма мегиранд, онҳо бар турӣ он бартарӣ доранд ва дар баъзе ҷоҳо ҷафат тоҷикон бидуни омезиш бо қавмҳои дигар зиндагӣ мекунанд.»

С.З. ВОДИИ ЗАРАФШОН

«Тоҷикон дар панҷ шаҳр: Самарканд, Ургут, Катта-қўрғон, Панҷакант ва Панҷшанбе зиндагӣ мекунанд.»

«Мафҳуми шаҳр ва тоҷик дар фаҳмиши Осиёи миёнаиҳо ончунон ба ҳам марбутанд, ки масалан узбакҳо гумон мекунанд, ки ҳамаи онҳо ки дар шаҳр зиндагӣ мекунанд, тоҷикон ҳастанд. Ба ин пурсиш ки: дар Янгиқўрғон чӣ қасоне зиндагӣ мекунанд? Узбак посух медиҳад: тоҷикон. Ва агар ба тоҷик будани янгиқўрғониён шубҳа қардӣ, узбак бо эҳсоси ранҷидагӣ меғўяд: чаро онҳо тоҷик набошанд? Зеро онҳо дар шаҳр зиндагӣ мекунанд ва бо тичорат машғул ҳастанд. Равшантар аз ин далеле барои узбак вучуд надорад.»

«Шаҳр маҳалли воқеии сукувати тоҷик аст ва тоҷик дар шаҳр дар муҳити худ аст. Ин ғироиши тоҷикон ба тичорат ва зиндагии пуртақопу, ки дар маҷмӯъ зиндагӣ ва фаъолиятро дар хитта таъмин мекунад ва вучуди тоҷикро барои узбак ба вижа дар ҳоли ҳозир зарур месозад.»

С.21. «Бахши зиёди саноеӣ дастии хитта дар дасти тоҷикон аст; онҳо дар қоргоҳҳои худ нисбат ба қавмҳои дигар, музду-рон ва дастгоҳҳои бештар доранд, ба ҷуз ин дар баъзе пешаҳо на танҳо ҳарифе балки ҳатто муқаллидоне аз қавмҳои дигар надоранд.»

С.37. «Худи тоҷикон дар бораи худ меғўянд: «Мо ҷангро дӯст надорем, мо манзил (хона), замин ва дуқон дорем, мо қор мекунем ва бо маҳсули қорҳои худ метавонем зиндагӣ кунем, ҷанг моро хонаҳароб мекунад. Узбакҳо — ҷизи дигаре ҳастанд! Онҳо танҳо ҳамон вақт серанд ки ҷанг мекунанд...»

С.49-50. Узбакҳо дар суҳан ба тоҷикон беъятиной меку-нанд, баъзе аз қабिलाҳои онҳо бо он худситойӣ мекунанд, ки духтарони худро ба тоҷикон ба шавҳар намедиханд.

Тоҷикон низ бо онки узбакҳо бо такаббуру ғурур ба онҳо нигоҳ мекунанд, табассум мекунанд ва меғўянд: «Узбакҳо биду-

ни мо наметавонанд зиндагӣ кунанд ва аз ин ру мо онҳоро дар дасти худ нигоҳ доштаем; онҳо барбарӣ ва ҷоҳил ҳастанд ва ҳатто тавони дар бораи худ фикр карданро надоранд. Барои худ наметавонанд андеша кунанд. Мо ба онҳо либос медиҳем, ба онҳо меомӯзем, ки чиро бо ҷи бехтар аст бихӯранд ва ҷигуна либос бипӯшанд, онҳоро дар мактабхона ва мадраса омӯзиш медиҳем, ба онҳо козӣ, мулло ва руҳониёро медиҳем, ба онҳо ҳунаро меомӯзем ва бо ҳар гуна коло таъмин мекунем. Рост аст, ки замони ҷанги дохилӣ узбакҳо моро мезананд ва ғорат мекунанд, вале вақте оромиш мешавад, мо метавонем хисоратҳои худро ҷуброн кунем. Узбак хеле сода аст» — бо ин ҳарфҳо ҳамеша тоҷикон суҳанони худро ба поён мерасонанд.

С.51. «Хиттаи Зарафшон гоҳ гоҳе ба фоҷиаҳои гирифтӣ мешуд, ки пас аз он аҳоли бавижа аҳолии заминҳои ҳосилхез ва дорои корезҳои фаровон ба ҳадди қобили мулоҳизае кам мешуд. Аз ин ру, узбакҳоеро, ки имрӯз дар ҳудуди хиттаи Зарафшон ба сар мебаранд, аз насли онҳое доништан, ки ханӯз дар замони ҳаракати умумии узбакҳо ҳавзаи Зарафшонро ишғол карда буданд, ба назари мо дастикам далеле надорад.»

С.70. «Дар ибтидо ҳамаи тӯякҳо (қабилҳои узбак, ки дар байни Панҷаканд (Панҷакент, Панҷекат.- Мутарҷим) ва Самарканд зиндагӣ мекунад.-Р.М.) кӯчанишин буданд. Вале ҷун барои кӯчанишин сарвати муайян ва теъдоди қоғизӣ дом (ҷорво, ҷорпо) лозим аст, бахше аз тӯякҳо, ки дар натиҷаи ҷангҳои зиёд ғолиб шуда буданд, даст ба кишоварзӣ заданд. Танҳо тангдастӣ, ниёзмандии модди онҳоро водоркард, ки зиндагии муқимиҳо бипазиранд.»

С.77. «Муллоҳои рустоҳои минг (қабилҳои минг дар атрофи Самарканд -Р.М.) бештар тоҷикон буданд.

Туркҳо (қабилҳои узбак дар водии Зарафшон -Р.М.) тақрибан ба таври истисноӣ кӯчанишин ҳастанд, танҳо онҳое ки хеле ғолиб ҳастанд ва шумораашон хеле кам аст ба кишоварзӣ ва ё қашондани ҳезуму янтоқ ба Самарканд ва маҳалҳои дигари хитта машғуланд.»

**НАЗАРИ А.В. БУНЯКОВСКИЙ ДАР БОРАИ САРЗАМИН
ВА МЕРОСИ ХИТТАИ ТУРКИСТОН. ДАР МАЧМУАИ:
ТУРКИСТОНИ РУС. МУНТАШИРШУДА БА
МУНОСИБАТИ НАМОИШГОҲИ ПОЛИТЕХНИКӢ,
ТАҲТИ НАЗАРИ Н.А. МАЕВ, ШУМОРАИ 1. МАСКАВ, 1872.**

с.119-133 «Тоҷикон ва ғалча (тоҷикони қўхистонӣ) - қабилаи эронӣ ва бумиёни кишвар мебошанд.

Дар ҳоли ҳозир тӯдаи аслии онҳо дар Хучанд ва Уротеппа ва тақрибан дар ҳамаи водихои қўхистонӣ зиндагӣ мекунанд. Гуруҳбандии қабилаҳои эрониро дар қўхҳои Туркистон ду гуна тавзеҳ мекунанд: бахше аз ин қабилаҳо аз тарафи қабилаҳои ҷангҷӯи узбак ё ба қўхҳо ронда шуданд, ки онҳо тавонистанд хувиати миллии (қавмияти) худро нигоҳ доранд ва ё баръакс онҳо дар қўхҳо зиндагӣ карда, бо дастнорас будани маҳалли зисти худ, аз худ дифоъ мекарданд ва бо ин тавонистанд, ки аз ҳамлаҳои қабилаҳои турк эмин бимонанд ва ҳамин гуна истиқлоли худро ҳифз карданд.»

«Ба ҷуз навоҳии Уротеппа, Чиззах ва Хучанд, ки тоҷикон дар рустоҳои қўхистонӣ гоҳе танҳо ва гоҳе ҳамроҳ бо узбакҳо зиндагӣ мекунанд, онҳо дар улёи (болооби) водии Ангрен (Охангарон -Р.М.) низ ба ҷашм мерасанд, ки яқҳо бо қурамиҳо дар водии Чирчиқ ба сар мебаранд ва рустоҳои сортҳо ва тоҷикон дар паҳлуи ҳам қарор доранд.»

**КОЛДЕВИН Н. НАБАРДИ РУСҲО БО БУҲОРИЁН ДАР
СОЛИ 1868. СПб., 1873**

С.2. «Қавмҳои гуногун дар Туркистон зиндагӣ мекунанд. Асилтарини онҳо ду қавм: тоҷикон ва узбакҳо мебошанд. Тоҷикон — мардуми сарватмандтар ва босаводтар нисбат ба узбакҳо мебошанд.

Аз он ки тоҷикҳо саводи бештар доранд, бар узбакҳо қаме ҳокимият доранд ва тоҷикон дар бораи узбакҳо мегӯянд: «Узбакҳои қамсавод наметавонанд бидуни мо зиндагӣ кунанд.»

Тоҷикон дар рустоҳо, қўхистон ва водихои ҳосилхези рӯдхонаҳо ва дар шаҳрҳо зиндагӣ мекунанд. Тоҷикон қавми

муқимӣ ҳастанд.

Узбакҳо қавми комилан дигар мебошанд, онҳо дӯст надоранд, ҳамеша дар якҷо бимонанд, бо ғалаи ҳуд аз ҷое ба ҷои дигар мераванд, яъне кӯч мекунанд. Агар узбак фақир аст, ӯ дар шаҳр ё русто зиндагӣ мекунад; то он даме ки сарват ба даст биёрад, зиндагӣ мекунад ва чун сарватро ба даст оварад ҳамон лаҳза зиндагӣ муқимиро тарк мекунад ва аз ҷое ба ҷое кӯч менамояд.

Узбакҳо қавме саҳтдил мебошанд, онҳо дӯст доранд аз роҳе ғорат зиндагӣ кунанд, дар ҳоле ки тоҷикон қавми сулҳдӯст мебошанд. Ин тамоюли тоҷикон ба сулҳ мавриди писанди узбакҳо нест ва онҳо бо нафрат ба тоҷикон нигоҳ мекунанд ва онҳоро «сорт» мегӯянд.»

СТРЕМОУХОВ Н. САФАР БА БУХОРО. АХБОРИ РУС, ШУМОРАИ 6, 1875

С.678. «Агар росташро бигӯем, узбакҳо дар дараҷаи ҳеле поин ва ибтидоии рушди ақл қарор доранд ва дар ин замина аз тоҷикони зираку ҷобук ҳеле ақиб афтодаанд».

Тоҷикон баҳши аз ҳама пуршумори аҳолии мебошанд ва дар ҳамаи муносибот аз дигарон бартаранд.»

ХОРОШИХИН А.П. МАЌМӢИ МАҚОЛАҲОИ МАРБУТ БА ХИТТАИ ТУРКИСТОН. СПб., 1876 (АРҚОМИ СОЛИ 1867)

С.809. «Аҳолии Самарқанд 20 000 нафар мебошад. Тоҷикон 6/10 баҳши он, бештар аз нисфи аҳолии шаҳр ва қавмҳои дигар 1/10 баҳши аҳолии шаҳро ташкил медиҳанд.»

С.217. «Тоҷикон мумкин аст бумиёни Самарқанд номида шаванд.»

С.226. «Тошкандиён — ағлаб ҳамон тоҷикон ҳастанд... Онҳо бо узбакҳо омехта шуданд ва ҳатто забони табиӣи худро аз даст доданд, ки он ҳоло дар кӯхистони Чатқал ва Ангрен (Охангарон -Р.М.) роиҷ аст.»

КУН А. ТОРИХҶАИ ХОНИГАРИИ ҚӢҚАНД. 1872

(ИҚТИБОС АЗ МАҚОЛАИ АЛОХИДА)

С.4. «Ба назари ман тоҷиконро сарфи назар аз теъдоди ками онҳо бумиёни водии Фарғона бояд донист, ки дар Осиёи миёна аквомии турк бештар ва бештар онҳоро дар худ хал меку-
нанд.»

**РАДЛОВ В.В. ВОДИИ МИЁНАИ ЗАРАФШОН –
ЁДДОШТҲОИ АНЌУМАНИ ҶУГРОФИЁИИ
ИМПЕРАТОРИИ РУС. ШУЪБАИ МАРДУМШИНОСӢ,
ҶИЛДИ 4, СПб. 1880.**

С.69. «Мукотибаи расмӣ, асноду фармонҳои афроди ҳуку-
матӣ, ҳатто дар Кокан ҳамеша ба забони форсӣ навишта меша-
вад.»*

**МИДДЕНДОРФ А.Ф. ТОРИХҶАИ ВОДИИ ФАРҶОНА.
СПб. 1882**

С.399 «Он қадар ки ба ман маълум аст, тоҷикон ягона қавме
дар кураи замин ҳастанд, ки бо чунин зиндагии саҳт ру ба ру
ҳастанд, ки сарфи назар аз таъсири душманона алайҳи онҳо
дар тӯли садсолаҳо, онҳо барои пешрафти худ роҳ боз мекунанд».

**НАЛИВКИН В.В. ТОРИХҶАИ ХОНИГАРИИ ҚУҚАНД.
ҚОЗОН 1886**

С.18. «Бахше аз узбакҳо ба кишоварзӣ машғул шуда, охи-
ста охиста аз зиндагии кучишӣ ва нимақучишӣ ба зинда-
гии муқимӣ ё таҳтанишӣ гузаштанд. Онҳо фарҳанге, ки тоҷи-
ки бумӣ дар тӯли ҳазорсолаҳо, ё ҳадди ақал тайи қарнҳо эҷод
карда буд, қомилан қабул карданд. На танҳо тарзҳо ва васи-
лаҳои қорқарди заминро аз тоҷикон иқтибос карданд, балки
сохти меъмории манзил ва асбобу риштаҳои муҳталифи тавли-
дот ва васоилу тарзҳои онро низ аз онҳо омӯхтанд. Ҳамин гуна,

* Манзур Қуканд аст. Манзур аз забони форсӣ - забони тоҷикист.

узбак тамоми инҳоро дар шакли омода аз худ карда, дар ин замина шогирди тоҷики истилошуда буд. Узбак вақте аз тоҷик абзоре ё олатеро мегирифт ва дар забони худ номи онро пайдо намекард, чун ин абзор ё олат дар зиндагии кӯчанишон вучуд надошт, ин абзorro ҳамон гуна, ном мебурд, ки тоҷик (ба забони форсӣ).

Аз ин ру вожаҳои зиёди форсӣ ба забони узбакӣ ворид шуд».*

ЯВОРСКИЙ. И. Л. ГУЗОРИШИ МУХТАСАР ДАР БОРАИ МАЪМУРИЯТИ ИЛМӢ БА ОСИЁИ МИЁНА, СУРАТ ГИРИФТА ДАР ТОБИСТОНИ СОЛИ 1894. (МУСОФИРАТ БА БАХШИ КӢХИСТОНӢИ АМОРАТИ БУХОРО ВА ВИЛОЯТИ САМАРҚАНД). ОДЕССА 1895.

С.41. «Дар тамоми тули роҳи тайшуда, аз рустои Кизилим-чок то шаҳри Сариктуй (болооби Қашқадарё ва Сурхондарё - Р.М.) аҳолии ин хитта саросар тоҷик мебошанд, куллан онҳо бисёр зебо ва ҷурҷурат хастанд. Тақрибан дар ҳама ҷо онҳо аз зулм ва ғорате, ки аҳолии узбаки Бухоро ба онҳо раво дидаанд, шикоят мекарданд».

СИВЕРС В. ОСИЁ. ҶУГРОФИЁИ ҶАҲОӢ. СПб., 1896

С. 271 «Тоҷикон бар ҳилофи қабилҳои дигар бештар аз ҳама покии нафъи ҳинду олмонӣ, забони форсиро нигоҳ дошта-анд. Онҳо дар Фарғона, Қаратог, ҳавзаҳои рудии Зарафшон, Бухорои шарқӣ ва Бадахшон сукунат доранд».

ГЕЙЕР И. И. РОҲНАМОИ ТУРКИСТОН. ҶОПИ АВВАЛ. ТОШКАНД 1901.

С.27. «Аз бумиён, онҳо қабилҳои тарбиятдидае хастанд ва

* Ворид шудани вожаҳои форсӣ танҳо ба забонҳои узбакӣ ва олмонӣ ҳос нест. Китоби «Фараҳиғи тафсирии забони зиндаи рус» таълифи Владимир Далро варақ бизанед ва ҳазорон вожаи бархоста аз забони тоҷикиро пайдо хоҳед кард. (-Р.М.)

кишвар мадҷони мувафаккиятҳои онҳо дар хунари кишоварзӣ мебошад. Зеро тақрибан ҳамаи системҳои обёриро тоҷикон сохтаанд, ки зиндагиро дар бузургтарин водихои Туркистон таъмин мекунад.

Тоҷикон аз муборизаҳои тӯлонӣ нотаваҷон шуда сарзамини падарии худро тарк гуфта ба кӯхистон рафтанд ва дар онҳо аз ғорати ҷанг ва ҷашмҳои ҳариси бочғирони ғолиб ҳалос шуданд. Дараҳои саҳтгузари кӯхистонӣ дар берун аз саҳнаи муборизаҳои қавмӣ қарор дошт ва тоҷикон аз ваҳомати нерӯҳои сарфшуда барои дифоӣ хунӣ аз фарҳанг ва истиқлол осуданд ва дараҳои саҳтгузари кӯхистониро ба руствоҳои шукуфта табдил доданд».

**ВЯТКИН В.Л. МАДОРИК РОЧЕЪ БА НАҚШАБАРДОРИИ
ТОРИХИИ ВИЛОЯТИ САМАРҚАНД. ШУМОРАИ 8,
САМАРҚАНД, 1902**

С. 15-16. «Дар замони темуриён номҳои туркӣ ба нудрат дида мешавад, ақсарияти онҳо форсӣ мебошанд. Худи Темур ва авлоди ӯ агарчи туркиюласл буданд, аз гузоштани номҳои туркӣ ба коҳҳо ва рустоҳое, ки худ бунёд ниҳода буданд, иҷтиноб меварзиданд. Ҳамон анбӯхи номҳои туркӣ, ки дар ҳама ҷои вилоят ба назар мерасад, дар сад соли ахир ба вучуд омадааст. Вале куллан метавон гуфт, ки номҳои қадимӣ дар навоҳии суқунати тоҷикон боқӣ мондаанд ва ҳеле банудрат дар маҳалҳои суқунати узбакҳо мушоҳида мешаванд, зеро рустоҳои тоҷикнишин дар наздикии Самарқанд ва доманаи кӯҳҳо мутамаркиз шудаанд ва иллати ин шароитро дар тамоми хиттаи Туркистон аз оғози истилои Шайбонийён бояд шумурд, ҳамчунин аз водихо ронда шудани тоҷикон тавассути туркҳо аст, ки то ин авохир идома дорад. Билоҳира тоҷикҳо дар рустоҳои аз ҳама қалонтари қамтар ё бештар ҳифозатшуда боқӣ мондаанд. Узбакҳое, ки ба водии ҳосилхези Зарафшон омаданд, робитаи қабिलाи худро аз даст надоданд ва дар инҷо ҷудо-ҷудо, қабиларо-қабиларо ва шоҳашоҳа лангар партофтанд ва ҳар қадом ноҳияи муайянро ишғол карданд ва номҳои қабиларо ва шоҳаҳои узбакӣ ба ағлаби ин маҳалҳо гузошта мешуданд».

СЕМЕНОВ А.А. ТОРИХЧАИ МАРДУМШИНОСИИ КЌҲИСТОНИ ЗАРАФШОН, ҚАРОТЕГИН ВА ДАРВОЗ МАСКАВ 1903. П. ТОҶИКОНИ КЌҲИСТОНӢ.

«Ҳамаи ривоятҳои бумиён дар бораи муҳочирати онҳо ба кўҳистон аз он гувоҳӣ медиҳад, ки онҳо аз ҳамворихои Суғд ва Бохтари бостон, яъне воҳаҳои Омударёи кунунӣ омадаанд. Ҳамаи бумиёни Зарафшон, Қаротегин ва бахше аз Дарвоз мегуянд, ки нискони онҳо ба инчӯ аз атрофи Самарканд, ё аз Бухоро омадаанд, дар тамоми Дарвоз бо як забон мегуянд, ки аҳолии ин ҷиловат ба кўҳистон аз тарафи рӯди Ёхсу, аз ҳамвориҳои наздики Қулоб омадаанд.»

ГЕРТНЕР А. РУСИЯ. ҶУГРОФИЯИ ФАРҲАНГӢ ВА СИЁСӢ. МАСКАВ, 1909

С.252. «Тоҷикон дар Туркистон ягона намояндаи наҷоди ориёӣ ва қадимтарин бумии ин хитта мебошанд.

Тоҷикон дар байни туркистониён аҳолии олирутбаеро ташкил медиҳанд ва равшанфикртарин халқҳои Туркистон маҳсуб мешаванд».

ПАВЛОВ Н. ТОРИХИ ТУРКИСТОН. ТОШКАНД, 1910

С.11. «...Бо ҳамлаи Тимучин (Чингизхон -Р.М.) ба миллати эронӣ зарбаи мӯҳише ворид шуд.

Бояд одилона гуфт, қи то ҳоли ҳозир тоҷикон қавме саҳтҷон мебошанд: чунин миллати нодир монанди тоҷикон зарбаҳои зиёде хӯрдааст, бо вучуди ин агар ба онҳо имкон меоданд, ки каме нафаси тоза бикашанд, дубора зинда мешуданд. Ин сатр-хоро ман вақте менависам, ки мо дар арафаи эҳёи нави ин миллати пуртаван ва саҳтҷон қарор дорем, то ин эҳё тоҷикон зиндагӣ намекарданд, балки бо ранҷу азоб зиндагӣ ба сар мебуданд ва ин ранҷу азоб натиҷаи се зарбае буд, ки Тимучин, Темур ва узбакҳо ворид сохта буданд».

ШИШОВ А. СОРТҲО. ПАЖҶҶИШҶОИ МАРДУМШИНОСӢ ВА ИНСОНШИНОСӢ. БАҶШИ 1. ТОШКАНД 1907

С.1-3. *Сортҳо кишоварзони мохир мебошанд. Онҳо кишоварзиро бавижа дар навоҳии дорои аҳолии анбӯх ба ҳадди камол расониданд. Дар сарзаминҳои қадимие, ки имкони хуби обёрӣ вучуд дорад, ҳамаи заминҳои обёришудаи он аз як силсила ободӣ иборат аст. Дар чунин сарзаминҳо ҷолиз (полиз) дар паҳлӯи ҷолиз ва боғ дар паҳлӯи боғ қарор дорад. Даст ёфтан ба маҳорат дар кишоварзӣ танҳо тавассути заҳамоти зиёд, таҷриба ва дониши фаровон мумкин аст.

Сортҳо дар кишти ғалла, улуфа, пунба ва растаниҳои рағандор маҳорати зиёд доштанд.

Ҳамчунон ки дар боло зикраш гузашт, сортҳо ба ҳамаи риштаҳои кишоварзӣ машғул буданд, вале мутамаркиз кардани тамоми нерӯ барои он ва тамоми сарвати худро танҳо дар замин доништан бо зоти онҳо муғоират (муҳолифат) дорад ва доираи ӯзургии ғаёолият ва тавоноииҳои гуногунро дархост мекунад.

Дар ин хитта (минтақа) тақрибан ҳама пешаҳо дар дасти сортҳо мебошад. Пешаварони сорт худро халқи тавоное нишон доданд, ки меҳодад дар қорҳои худ маҳорат дошта бошад, равишҳои бехтарро бипазирад ва ба бехтарин намунаҳо тақлид кунад.

Онҳо ба тавлиди абрешим ва коғазу чарм, сохти зин, шамъу собун ва ҳунари сарроҷӣ, пулодгудозӣ, оҳангарӣ ва қоркарди тило ва нуқраву мис, хирфаҳои ҷубқорӣ, дурудгарӣ, харротӣ ва оҳангарӣ машғул буданд. Ва ҳамчунин банноиву гачқорӣ менамуданд, вале бухорисозӣ ва шервонсозӣ намекарданд.

Оё сортҳо мардуми бофарҳанг буданд? Агар мо бипазирем, ки моҳияти фарҳанг иборат аст аз ҷамъоварии таҷрибаҳои зиёд ва баъд нигоҳ доштани онҳо ва ниҳоят рушду тавсияи онҳо ва низ агар мо бипазирем, ки нахустин шартӣ аслии фарҳанг иборат аз ҷамъоварии дастовардҳои фарҳангӣ дар шакли маҳорат, дониш, нерӯ ё сармоя барои гузор аз тобеияти қомил аз табиат ба

истифодаи огоҳонаи он тавассути кори худ, бавижа дар кишоварзӣ, пас мо бадин натиҷа мерасем, ки сортҳо дар ин замина на танҳо аз ҳокимияти табиат раҳиланд, балки тобеъ кардани табиатро ёд гирифтанд.»

С.83. «Пажӯҳишгарон пайдоиши вожаи сортро ба номи қавми бостонии «яксорт» марбут медонанд, ки тибки тавзеҳоти Птоломей (қарни 4) чуғрофидони аҳди бостон дар канори рӯдхонаи Яксорт (Сирдарё) зиндагӣ мекарданд. Птоломей мутазақ-кир мешавад, ки зистгоҳи яксортҳо дар ҳамон маҳалли рӯдхонаи Яксорт воқеъ аст, ки он дар наздики кӯхҳои Танур маҷроу худро иваз мекунад.»

ШИШОВ А. СОРТҲО. ТАҲҚИҚОТИ МАРДУМШИНОСӢ ВА ИНСОНШИНОСӢ. БАҲШИ 1. ТОШКАНД 1907

С.101-102. «... Тибки тозатарин ахбор, теъдоди куллии сортхоро бояд хеле бештар донист (нисбат ба хониғарии Бухоро, ки тибки гуфтаи А. Шишов теъдоди онҳо дар онҷо 1 428 000 нафар мебошад -Р.М.). Пас дар хиттаи Туркистон тоҷикон аз назари теъдод пас аз қирқизҳо дар ҷои аввал қарор доранд ва 24 дар сади тамоми аҳолиро ташкил медиҳанд. Агар дар назар бигирем, ки тамоми аҳолии Туркистон 5 260 000 буд, теъдоди сортҳо ба 1 262 000 нафар мерасид. Арқоме, қӣ мо аз маъхазҳои дигар дарёфт кардем ба арқоме боло, ки ба тамоми Туркистон марбут мешавад, хеле наздик аст. Ин имкон медиҳад, ки теъдоди сортҳои хиттаи Туркистон 1 256 000 бошад ва он ба ҳадди кофӣ қобили эътимод дар хиттаи Туркистон аст. Агар ба он теъдоди сортҳои кишварҳои ҳамҷаворро (амлоки Бухоро ва Афғон), ки 800 000 аст, изофа кунем, теъдоди куллии сортҳо ба 2 056 000 баробар мешавад.»

С.73-74. «Дар осори хаттӣ, ки ҳоло маъмул аст, вожаи сорт нахустин бор дар асари Қудатқубилик, ки дар сол 1068-9 дар Қошғар навишта шудааст, ба назар мерасад, ва маънии он тибки гуфтаи Вамберӣ «точир» (сортлар бошӣ, яъне раҳбари сортҳо ё қорвони тоҷирон, ки ба Чин меравад) мебошад.»

С.78. «Ба ақидаи Вамберӣ чунин натиҷа метавон гирифт, ки

сортҳо бархости тоҷикӣ доранд. Ӯ зимни баррасии пайдоиши сортҳои Хива ба ин натиҷа мерасад»

С.76-77. «Вамберй мегӯяд: Туркҳо хамеша сортхоро бумиёни Тронс-Уксэниё (Мовароуннаҳр -Р.М.) меноманд. Аз ин ру ба таври мудаллал метавон вожаи сортро номи туркии тоҷик до-нист. Дар ҳақиқат тоҷикон онҳое мебошанд, ки дар ин авохир дар байни узбакҳо сукунат гузиданд ва лахчаи эронии худро нигоҳ доштаанд ва бештар бухориён мебошанд, ва сортҳо онҳое ҳастанд, ки хеле қабл муқимӣ шудаанд ва бахши зиёди онҳо забон модарии худро ба туркӣ иваз кардаанд... Ҳарчанд ки ман байни тоҷикон ва сортҳо фарке намегузорам, вале онро низ наметавонам эътироф кунам, ки сортҳо куллан бо баъзе вижа-гиҳои зоҳирӣ аз тоҷикон тафовут доранд. Сортҳо мардуми хуш-каду комат мебошанд, пешонии борик ва барчаста, руи дароз доранд ва ин бадон иллат аст, ки онҳо аксари аксари авкот бо асирони озодшудаи форсии муқими Осиёи миёна ақди никоҳ мебарданд, ки тоҷикон ҳеч гоҳ чунин намекунанд...»

С.77-78. «Пантусов мегӯяд: «Сортҳо» ё тоҷикон соқинони шаҳрҳо ва рустоҳо мебошанд, ки ба кишоварзӣ, тиҷорат ва ко-сибӣ машғуланд.»

С.80. Тибки гуфтаи Костенко ақвоми зер сорт номида мешаванд:

1. Тоҷиконе ки аз қавми эронӣ, бумиёни Осиёи миёна мебо-шанд, ки ҳоло дар ҳавзаи Зарафшон ва бахше аз вилояти Хучанд зиндагӣ мекунанд».

2. Узбакҳо, тоторҳо, қирқизҳо ва қавмҳои мухталифи муқиме, ки аз омезиши мутақобилаи онҳо ба вучуд омадаанд ва дар шаҳрҳои бумии вилоёти Сирдарё ва Фарғона ва ҳавзаи Зараф-шон соқин ҳастанд ва дар шаҳрҳои вилояти Ҳафтрӯд тиҷорат мекунанд.

3. Тороҷӣ, қабилаи муқимии мусулмон, ки аксарияти аҳолии ноҳияи Кулчинро ташкил медиҳад. Ҳамаи ин қавмҳо, ки номи куллии сортро доранд, худро ба ин ном наменоманд ва тибки номи шаҳре, ки дар он зиндагӣ мекунанд, ном бурда мешаванд... Ҳамин гуна, ба ақидаи Костенко ҳамаи аҳолии муқимии Туркист-он номи куллии сортро доранд...»

ШИШОВ А. ТОҶИКОН. ТОШКАНД 1910

С.163. «Тоҷикон қадимтарин кишоварзони хитта мебошанд. Онҳо дар ин амр муаллими ҳамаи қавмҳои дигар буданд, ки дар ин ҷо сокин шуда буданд. Узбакҳои тобеъқунанда дар шароити комилан нави кишоварзӣ муқимӣ шуданд ва табиист, ки онҳо бояд ҷизҳои оmodаро мепазируфтанд. Аз ин рӯ онҳо фарҳангери, ки таи қарнҳо бумиёни тоҷик эҷод карда буданд, комилан пазируфтанд, онҳо на танҳо васила ва абзори кишоварзӣ, балки тарзи меъморӣ манзил, асбоб ва тавлидоти гуногунро иқтибос карданд...»

ШИШОВ А.П.. ТОҶИКОН. ТАҲҚИҚОТИ МАРДУМШИНОСӢ ВА ИНСОНШИНОСӢ. БАҲШИ 1. МАРДУМШИНОСӢ. ТОШКАНД 1910.

С.223-224. Тоҷикон. «Дар тӯли ҳазорон сол бозичаи истилогарони бе банду бор ва бераҳми ҷаҳонӣ буданд, ки дар натиҷа дар кишвар, тартиботи шарқӣ ва барбарӣ ва истибдоди комили ҳукуматдорон ҳоким буд ва дар байни мардум дахшат эҷод мекард.

Тоҷикон дар чунин замони тӯлонӣ дар зери зулми ҳокимони саҳтдил қарор гирифта, ба ояндаи худ бовар надоштанд ва натавонистанд, ки ҳислатҳои ахлоқии худро пок нигоҳ доранд. Ҳарчанд зулми тӯлонӣ ба рушди баъзе норасой ва нуқсонҳо дар байни тоҷикон саҳт муассир буд, вале он нуқсонҳо дар муқобили қобилиятҳои ғавқулodда ва наққорӣ онҳо тақрибан ба назар намерасад. Кишоварзӣ, ки шугли қадимист ва дар ҳислати қавмҳо наққорӣ эҷод мекунад, ба ҷуз таъсир ба рушди нерӯи маънавӣ ва ҷисмонӣ тоҷикон, дар ҳислати онҳо нармӣ шоирона эҷод мекард.

СЕМЕНОВ А.А. ОСИЁИ МИЁНА. МАСКАВ 1911

С.45. «Тоҷикон аз қадим кишоварз ва боғпарвар буданд. Зистгоҳҳои онҳо дар Осиеи миёна ханӯз дар чанд қарн пеш аз мелод вучуд дошт, аз ин рӯ ин давра қадимтарин аҳолии Осиеи миёна ва дар зимн дар муқоиса бо қавмҳои дигар боғархангтарин ва босаводтарин қавмро дар бар мегирифт.

Тоҷикон ҷангҷу нестанд ва аз дер замонҳо дар шуғлҳои мусолимадомез таҳассусдоранд ва дар ҳама ҷо мегуянд, ки онҳо ба кишоварзӣ, тичорат ва саноат тамоюлдоранд. Ҳамаи ободихои хитта, намуди шукуфои он, қорқарди сахроҳо, боғҳои зебои мева ва ҷӯйборҳои зиёд бо дасти онҳо ба вучуд омадааст.

Тоҷикон аз тарафи узбакҳо истило шуда, ба зудӣ тавонистанд, ки аз вазъи нугувори қавми мағлуб раҳо шаванд, онҳо ба зудӣ бо ғолибон ҳу ғирифтанд ва охиста охиста тавонистанд, ки онҳоро ба даст гиранд. Онҳо ба хоҳири доштани ҳуши тез ва ҷобукиву заранги тақрибан ҳамаи мансабҳои олиро дар давлатҳои узбакҳо ба даст оварданд ва чун онҳо аз нигоҳи рушди ақлаз узбакҳо болотар буданд, ҳамеша ҳамчун муаллим ва намуна барои ҳокимони худ хидмат мекарданд.

**ШИШОВ А. ТОЧИКОН. МАЗҲАБ ВА МАРОСИМҲО.
МАҶАЛЛАИ «ОСИЁИ МИЁНА», ТОШКАНД, 1911.**

Теъдоди тоҷикон дар вилоятҳои ҷудогонаи хиттаи Туркистон ба шарҳи зер аст:

Дар вилояти Самарқанд тибқи саршумории қуллии соли 1897-217 ҳазор нафар буд (Аҳбори Туркистон, 1906, шумораи 45).

Дар вилояти Фарғона тоҷикон 172,200 нафар буданд (Маҷалаи солиёнаи вилояти Фарғона, ҷилди 1, шумораи соли 1902).

Дар вилояти Сирдарё 130 ҳазор нафар.

Ҳамин гуна, теъдоди тоҷикон дар ҳудуди сарзаминҳои русии Осиеи миёна 519,200 нафар мебошад.

Дар Бухоро ва хиттаи Ҳисор 240,000 нафар.

Дар Қаротегин 50,000, Дарвоз 35000, Рушон 5000, Шуғнон 5448, Вахон 3000 ва қуллан 358 ҳазор нафар.

Теъдоди куллии тоҷикон баробар аст бо 1,190,000 нафар.

ШИШОВ А. ТОҶИКОН МАҶАЛЛАИ «ОСИЁИ МИЁНА», КИТОБИ 6. 1911.

С.25. «Тоҷикони асортазада ба хотири бартарии маънавии худ ҳамеша бар узбакҳои асиркунанда, ки ҳатто дини қавми мағлубро пазируфта буданд, бартарии ахлоқӣ ва фикрӣ доштанд.

Аз байни тоҷикон на танҳо кишри олии равшанфикрони кишвар — руҳониён, муаллимони мадрасаҳои халқӣ, додрасҳо, қонунгузорон ба вучуд омаданд, балки гоҳ гоҳе баъзе аз онҳо дар суккони ҳокимият қарор гирифта, қудрати олиро ба даст меоварданд ва ҳоким мешуданд. Дар ҳоли ҳозир тоҷикон ба ин ғуруҳҳо дастабандӣ мешаванд: кишоварзи мохир, коргар, корфармои хурд-тоҷир, пешавари мохир».

ДМИТРИЕВ-МАМОНТОВ А.И. РОҶНАМОИ ТУРКИСТОН ВА РОҶИ ОҶАНИ ОСИЁИ МИЁНА ВА ТОШКАНД. СПб., 1912.

С.57 «Тоҷикон. Аз байни бумиён, намояндагони бештар тарбиятдидае ҳастанд ва дигарон пешрафтҳои ҳунари кишоварзиро марҳуми онҳо мебошанд, зеро бахши муҳими системи обёриро, ки воҳаҳои Туркистонро обшор мекунад, онҳо сохтаанд.»

П.Е. КУЗНЕТСОВ. ДАР БОРАИ ТОҶИКОНИ ВИЛОЯТИ НАМАНҒОН. (АҲБОРИ АНЧУМАНИ ҶУҒРОФИЁИ ИМПЕРАТОРИИ РУС, ШУҶБАИ ТУРКИСТОН) ҶИЛДИ II, ШУМОРАИ 2, БАҲШИ 1. ТОШКАНД 1915

С.1-3. Куллан дар вилояти Намангон тақрибан чихил русҳои тоҷикнишин вучуд дорад, дар 32 тои онҳо мо будем; ба иллати камии фурсат 7 русҳои дигар мавриди таҳқиқ қарор нагирифтанд, вале мо иттилооте дар бораи онҳо дорем, ки аз афроди дигар дарёфт шудааст.

Дар инчо фехрасти 39 русторо бо теъдоди аҳолии ҳар яки онҳо меоварем.

№	Номи русто	Мард	Зан	Ҳавля
1.	Куҷукмазор (дар 32 фарсах аз Намангон)	453	290	210
2.	Косон (30-33 фарсах аз Намангон)	8266	7336	2705
3.	Юмалак шайх (34 фарсах аз Намангон)	148	145	46
4.	Хитой сой (35 фарсах аз Намангон)	2200	1924	736
5.	Боястон (40 фарсах аз Намангон)	495	507	155
6.	Кашкаллоқ (46 фарсах аз Намангон)	196	186	44
7.	Ҳазрати Бува (41 фарсах аз Намангон)	92	90	16
8.	Оққургон (40 фарсах аз Намангон)	295	406	107
9.	Сафед-Булон (48 фарсах аз Намангон)	320	376	92
10.	Подак (43 фарсах аз Намангон)	60	72	19
11.	Мамай (48 фарсах аз Намангон)	475	360	120
12.	Варзик (46 фарсах аз Намангон)	3347	3235	830
13.	Қароқургон (50 фарсах аз Намангон)	60	60	19
14.	Варзигон (44 фарсах аз Намангон)	394	368	141
15.	Чуст	8705	7519	2790
16.	Дува (39 фарсах аз Намангон)	158	135	56
17.	Саримсоқтеппа (38 фарсах аз Намангон)	223	206	83
18.	Садача (37 фарсах аз Намангон)	61	53	25
19.	Чодак (85 фарсах аз Намангон)	2324	1985	884
20.	Пуник (100 фарсах аз Намангон)	800	650	350
21.	Оқчар (93 фарсах аз Намангон)	100	85	60
22.	Чарбулоқ ۽ Аштликгузар (93 фарсах аз Намангон)	80	45	30
23.	Ашт (109 фарсах аз Намангон)	2370	1960	947
24.	Пискоят (116 фарсах аз Намангон)	550	460	150
25.	Гудос (126 фарсах аз Намангон)	470	365	223
26.	Шайдон (126 фарсах аз Намангон)	830	732	250
27.	Улугқурук (129 фарсах аз Намангон)	174	208	60
28.	Бувадархон (131 фарсах аз Намангон)	468	365	85
29.	Понғоз (128 фарсах аз Намангон)	2250	1992	670
30.	Қули хоча (156 фарсах аз Намангон)	168	148	50
31.	Мулломир (160 фарсах аз Намангон)	320	280	97
32.	Қамишқургон (128 фарсах аз Намангон)	1650	1290	325
33.	Қуқумбой (16 фарсах аз Намангон)	680	605	202
34.	Ғалчақишлоқ (5 фарсах аз Намангон)	473	451	245
35.	Шамсиқул (13 фарсах аз Намангон)	176	158	70
36.	Қизилтеппа (34 фарсах аз Намангон)	107	95	28
37.	Қайрма (38 фарсах аз Намангон)	279	168	81
38.	Теппақургон (38 фарсах аз Намангон)	366	341	136
39.	Ярқишлоқ (39 фарсах аз Намангон)	368	330	129

Агар қавмҳои дигарро аз ин ҳисоб ҳазф кунем, пас теъдоди куллии тоҷикон дар 39 рустои ғавқуззикр баробар аст бо 74 ҳазор нафар ва 12 700 ҳавлӣ.

С.17-18 «Шугли аслии тоҷикони вилояти Намангон кишоварзӣ ва боғдорист. Сарчашмаи даромади тоҷикони Кули Хоча тавлид ва интиқоли намаки маъданӣ мебошад. Намакро аз ҳамон ҷои қули Охсикан ба даст меоваранд, ки ҷумиён онро Каракиён гуянд. Дар инҷо чанд олунак (хаскаппа) ҳаст, ки дар онҳо тақрибан 10 нафар тоҷики намаккан зиндагӣ мекунанд. Дар ин ҷо ҳеҷ гуна манзиле, дарахте ва буттае ба назар намерасад. Об аз Камишқургон, ки дар фосилаи 8 фарсах қарор дорад, оварда мешавад, як куза об 20 копек арзиш дорад. Гоҳе қорғари тоҷик омодааст, ки барои як финҷон ҷой 20 копек бипардозад.»*

С.23 «Турк қардани тоҷикон дар вилояти Намангон монанди вилояти Тошканд ба чашм намехӯрад; шояд бадон сабаб бошад, ки дар Намангон тоҷикон бисёранд ва бо ҳамдигар робитаро қатъ намекунанд. Эҳтимолан иллати дигар он аст, ки тоҷикони Намангон номи қавми худро боиси шармандагӣ намедонанд; ҳамчунон ки маълум аст, вожаи тоҷик ва қул (ғулом)-ро туркон муродифи ҳам медонанд».

ЛАВРОВ М.В. ТОРИХ ВА ҶУГРОФИЁИ ХИТТАИ ТУРКИСТОН. М.-ПГР. 1916

С.28. «...Ба сокинони ҷумӣ ва нахустини Туркистон қавме ба номи тоҷик аз наҷоди ориёӣ ва ғуруҳи эронӣ тааллуқ дорад ва онҳо мардуми муқимӣ мебошанд.»

БАРТОЛД В.В. ТОҶИКОН, ТОРИХҶА, ҚУЛЛИЁТ. ҶИЛДИ 2. БАҲШИ 1. МАСКАВ 1923

С.469 «... Туркҳо ба тоҷикон саҳт ниёз доштанд; ҳанӯз Маҳмуди Қошғарӣ ин таъбирро зикр карда буд ки: «турке бидуни тот (яъне тоҷик -Р.М.) ва қулоҳе бидуни сар нест».

* Маоши яқрузаи қорғари тоҷик дар қонҳои намак дар ҳамон замон 1 рублу 76 копек буд.

C.468 «Соли 1920 вақте Қонуни асосии Туркистон тасвиб шуд, миллатҳои бумии он танҳо қирқизҳо, узбекҳо ва туркманҳо шинохта шуданд. Вале тоҷикон қадимтарин сокинони минтақа фаромӯш шуда буданд. Оянда нишон хоҳад дод, ки марзбандии миллии соли 1924 то чи андоза ба эҳёи миллати тоҷик мусоидат хоҳад кард.»

C.467. «Аз 3 хониғарии узбекҳо дар Туркистон, забони тоҷикӣ бештар аз ҳама дар хониғарии Бухоро забони қорғузории давлатӣ ва фарҳангӣ буд, дар Хива камтар аз ҳама ва дар Қўқанд дар ҳадди миёна қарор дошт. Дар муқоиса бо Хива забони тоҷикӣ дар Бухоро он қадар қавӣ буд, ки на танҳо забони расмӣ хониғарии Бухоро шуд, балки дар Қўмхурии Бухоро, ки сентябри соли 1920 таъсис гардид, боқӣ монд.

Ба ҳар дараҷа ва андозае, ки узбекон ба зиндагии муқимӣ меғузаштанд, тоҷикон ва забони онҳо бештар ва бештар ба тарафи қўхистон ронда мешуданд».

БАРТОЛД В.В. ТОҶИКОН. АЗ ДОИРАТУЛМАОРИФИ ИСЛОМ. ҚУЛЛИЁТ, ҶИЛДИ 2, БАҲШИ 1, МАСКАВ 1923

C.470. «Дар замони мо эронӣёни шарқиро гоҳе дар қиболи форсҳо тоҷик меноманд; марзҳои ғарбии суқунати тоҷикон байни Астаробод ва Язд хат қашида мешавад. Дар Туркистон бавижа дар давраи ҳокимияти узбекҳо, тоҷикон тадриҷан аз ҳамвориҳо ба манотиқи қўхистонӣ ронда мешуданд.»

БАРТОЛД В.В. ДАР БОРАИ ТОРИХИ ОБЁРИИ ТУРКИСТОН. ҚУЛЛИЁТ, ҶИЛДИ 3, МАСКАВ 1965

C.105. «Вилоёти он сӯи Амударё дар ин замон ба давлати Форс дохил набуданд, танҳо тахти таъсири ғайримустақими он қарор доштанд, сиккаҳои навъи сосонӣ зада мешуд. Аҳолии ҳамона эронӣҳо буданд. Истилогарони турк бо ситонидани боч қаноат мекарданд, баъзан туркҳоро ба мансабҳои бумиён меғузоштанд, вале дар инҷо гуруҳ гуруҳ сокин намешуданд. На дар давраи истилои аъроб ва на дар нахустин қарнҳои исломӣ марказҳои

туркнишин ва дорои номҳои туркӣ набуданд. Бахши аз ҳама пурнуфустар ва фарҳангӣ хавзаи Зарафшон буд.

С.119. Марказҳои ҷудогона, ҳаммонанди Форс «деҳ» ё ба вожаи маҳаллӣ «кент» номида мешуд, туркҳо бо худ вожаи қишлоқро (маҳалли сукунати зимистонӣ) оварданд, ки дар қарнҳои ахир густариш ёфт ва ба маҳалли сукунати ҳамешагӣ ҳатто ба маҳалоте, ки эронӣён зиндагӣ мекунанд, итлоқ мешуд. Дар асноди авоҳири қарни 16 аҳолии рустонишин (деҳнишин) аз сокинони қишлоқнишин фарқ доштанд.

«ПРАВДА» 15 НОЯБРИ СОЛИ 1924

«То ҳоли ҳозир (то марзбандии Осиёи миёна дар соли 1924) ба тоҷикони Осиёи миёна камтар таваҷҷӯҳ мешуд. Дар ҳоле ки тоҷикон ҳам аз лиҳози теъдод ва ҳам аз лиҳози ҷойгоҳашон дар Осиёи миёна дархури таваҷҷӯҳи бештар мебошанд. Теъдоди кулли онҳо танҳо дар Осиёи миёнаи шӯравӣ бештар аз як миллиён мебошад.»

МАДОРИК ВА АСНОД ДАҲ БОРАИ НОҲИЯБАНДИИ ОСИЁИ МИЁНА.

**КИТОВИ: «САРЗАМИН ВА АҲОЛИИ БУХОРО ВА
ХОРАЗМ». БАҲШИ 1. БУХОРО – ТОШКАНД 1926**

С.150. Ҳасли 5. Аҳоли. Могодович И.

С.149-251. «То муқимӣ шудани узбакҳо, тоҷикон ва забони онҳо бештар ва бештар ба тарафи қуҳистон ронда мешуд. Вале аҳолии шаҳрнишин ҳамоно ба тоҷикӣ сухан мегуфтанд ва дар Бухоро ин забон ҳатто баъд аз сарнагун шудани амир, то марзбандии миллии соли 1924 забони расмӣ буд».

РАСТАНИҲОИ БОРВАРИ ТОҶИКИСТОНИ МИЁНА. ТАҲҚИҚОТИ ҲАЙАТИ ЭЪЗОМИИ ҶОМЕЪИ ТОҶИК ШУМОРАИ 13, ЛЕНИНГРАД, 1935.

М.Г. Попов. Сарватҳои поённопазири навъҳои марғуб ва кайфияти олии навъҳои борвар.

С.4. «Бар пояи далелҳои зиёде, ки вуҷуд дорад, метавон ҳаде зад, ки ҳамин охапетси (навъе зардолу -Р.М.) машҳур низ ҳамон навъи самарқандии тоҷикии бабар аст, ки эҳтимолан ҳамроҳ бо анвои дигар дар қарнҳои 10-13 аз Тоҷикия* ба Испания оварда шудааст.

С.6. Растанипарвар дар Тоҷикия ба дунболи илми гиёҳшиносӣ пеш меравад ва ҳар ҷо, ки тоҷикон ба сар мебаранд осор ва бақои тамаддуни олии кишоварзӣ, анвои пурбор ва арзишманди гиёҳон дида мешавад. Бадин тарик, дар Тоҷикия мавқеи ҷуғрофӣ ва кавми тоҷик бо ҷаҳони гиёҳони ваҳшӣ ва дастовардҳои бузурги пайвандзании рустаниҳои аҳли мутобиқати олии дорад»

* Истилоҳи «Тоҷикия»-ро дар муқоиса бо «Тоҷикистон» мо барои ифодаи пахноии густариши қабил ва фарҳанги тоҷикӣ пешниҳод намекунем.

ГУЗОРИШИ ТУНДНАВИСИШУДАИ ЧАЛАСАИ КУМИСИЮНИ ВИЖАИ АРЗИИ* ДАФТАРИ ОСИЁИ МИЁНАИИ К.М.Х.К.(Б)Р. БАРОИ МАРЗБАНДИИ МИЛЛИ**

(Маркази хифз ва таҳқиқи асноди ториhi навини Русия,
махзани 62, сабти шумораи 2, парвандаи 100, баргҳои 9-39)

Рафиқ Карклин О***. раёсати чаласаро ба уҳда дорад.

Раис: Чаласаи дуввуми кумисиюни ҳалли масъалаи марзбандии миллии ҷамоҳири Осиеи миёна ифтидох мешавад. Ман чунин тартиби кори кумисиюнро пешниҳод мекунам: масъалаҳо мавриди музокирот қарор дода нашавад, зеро ҷанд лойиҳаи тасвибномаи зеркумисиюнҳо вучуд дорад, ки дар охири чаласаи кумисиюни мо мавриди баррасӣ қарор гирифта буд. Ман гумон мекунам, ки салоҳ аст, агар ин лойиҳахоро ба навбат мавриди баррасӣ қарор диҳем.

Фикр мекунам, дар яке аз ин лойиҳаҳо дар мавриди ҳамаи бандҳои аслии табодули назар ба амал хоҳад омад ва бо нуқоти лойиҳаҳои дигар такмил карда хоҳад шуд.**** Хамин гуна, рафикон, ман пешниҳод мекунам, ки баррасиро аз зеркумисиюни узбакҳо шуруъ кунем.

* Дар назди кумисиюни марказии арзи Дафтарҳои муваққатии миллии (кумисиюнҳои миллии) узбакҳо, туркманҳо, қирқизҳо ва қазок, кумисиюнҳои тоҷикҳо ва қарақалпоқҳо фаолият мекарданд. Он кумисиюн иборат буд аз: Н. Аятақуф, К. Атабоёф, И.Ю. Айдорбеқуф, И. Варейкис, Р. Исломуф, Д.И. Манжара, Д. Раҳимбоёф, И.И. Межлаук, Х. Саҳатмуродуф, Ф. Хоҷаёф ва дигарон.

** Чаласа соати 8, 4 июни 1924 шуруъ шуд.

*** Раиси кумисиюн.

**** Дар гузориши тундनावисишуда бо қамолӣ сароҳат ғомулбандӣҳо ва ибороти бюрократӣ ва идорабозии аз нигоҳи замонӣ русӣ бесаводонаи бюрократҳои шӯравӣ, риёкорӣҳо ва бераҳмӣҳои онҳо ғайриқонунии масоили, ки ба онҳо марбут буд, сабаб шудааст.

Холо сухан ба рафик Раҳимбоюф дода мешавад.

Раҳимбоюф А.: Мо нуктаи назари воҳид дорем, нуктаи назари муштараки кумисиюни узбакӣ чунин аст: Ҷумҳурии Ўзбекистон (мустақил) бо узбакҳои Бухорӣ, (ба истиснои қанори чапи Омударё), Ҷаҳорҷу ва Қарқӣ, узбакҳои Хоразм, Самарқанд (ба истиснои Панҷ ноҳияи қучишиёни вилояти Қизилқӯрғон), узбакҳои Фарғона (ба истиснои баҳши қўҳистони қирғизҳо), узбакҳои Тошқанд бо вилояти Тошқанд ва Мирзочул таъсис қардашавад. Дар таркиби Ҷумҳурии Ўзбекистон Вилояти худмӯхтори Тоҷикистон, ки дар баргирандаи баҳши қўҳистони Бухоро, Ғузур*, Қўлоб, Мастҷоҳ ва ғайра мебошад, таъсис қардашавад. Ба ақидаи мо, ба ҳамин тартиб бояд Ҷумҳурии Туркменистон бо туркманҳои Туркменистон, Бухоро ва Хоразм таъсис қардашавад. Ҷумҳурии Ўзбекистон бояд муқтақиман ба иттиҳоди ҷумҳуриҳо дохил шавад. Ҳамчунин Ҷумҳурии Туркменистон. Мо қормандони Ўзбекистон фикр мекунем (ба истиснои рафик Исломуф), ки байни Ҷумҳурии Туркменистон ва Ҷумҳурии Ўзбекистон бояд робитаи иқтисодӣ вучуд дошта бошад. Рафик Исломуф бар ин назар аст, ки ҳар ҷумҳури бавижа дар масоили иқтисодӣ муқтақиман ба иттиҳод ворид шавад. Ончи ба масъалаи қарақирғизҳо марбут мешавад, ба назари мо мақрун ба маслиҳат аст, ки воҳиди қарақирғизҳои навоҳии Ҳафтрӯд, Сирдарё ва вилояти Фарғона таъсис қардашавад. Ба назари мо, бояд байни вилояти қарақирғиз (чун баҳше аз он дар Фарғона қойғир аст) ва Ҷумҳурии Ўзбекистон мутобиқати иқтисодӣ вучуд дошта бошад, вале албатта ҳалли ин масъаларо ба ҳуди қарақирғизҳо воғузур мекунем. Мо ҳамоно қотеона бар ин назар ҳастем, ки федеросиюни Осиёи миёна таъсис қарда нашавад, зеро ин амр мувофиқи маслиҳат нест.**

(Ҳочануфаз қои худ меғӯяд: «Вале фидиросиюни ғайришурравӣ мумкин аст?»)

* Билоҳира Ғузур ба Тоҷикистон дода нашуд.

** Сабқи гузоришгарон ниғаҳ дошта шудааст. Танҳо иштибоҳоти фоҳише ки бар маънӣ ҳалал ворид мекунад, ислоҳ шудааст. Аз муҳтавои гузоришҳо метавон тасаввуроти равшане дар бораи савод ва омодагии аъзои кумисиюн қасб қард.

Инак такрибан ончи мо тасмим гирифтем, мо тасвибномаи зеркумисиюни киркизхоро хондем, онҳо низ масъаларо ба ҳамин тартиб ҳал кардаанд.

Раис: Шумо шояд лойиҳаи худатонро мехонед ва баъд мумкин хоҳад буд табодули назар ба амал ояд.

Абдуррахмонуф Т.: Пиромуни Ҷумҳурии Қирғизистон назари шумо чист?

Раис: Ин масъала баъдан, рафикон. Холо рафик Раҳимбоюф тасвибномаи зеркумисиюни узбакхоро мехонад.

Раҳимбоюф А.: Тасвибномаи зеркумисиюни узбакҳо. (Мехонад.)*

Раис: Сухани навбатӣ ба рафик Айтакуф аз зеркумисиюни туркманҳо. Ман гумон мекунам, ки аз ин «ёддошти мухтасар» бандҳои 29 ва 30 бандҳои асли ва боқимонда тавзеҳоти ин ду банд махсус мешаванд.

Айтакуф Н.: Холо мо бандҳои 29 ва 30-ро мехонем («Иттиҳоди мушаххаси туркманҳо»-ро мехонад.)

Раис: Сухани навбатӣ ба рафик Ҳочануф аз зеркумисиюни қирғиз дода мешавад. (Ҳочануф мехонад). Акнун, рафикон, ман фикр мекунам, ки боз пешниҳоди рафикони ҳоразмӣ шунида шавад. Инчӯ гузориши катбӣ мавҷуд аст, ки рафикон Одинаюф, Абдусаломуф ва дигарон имзо кардаанд. Дар ин ҷо комилан хондани гузориш қобили салоҳ нест, вале бояд пешниҳоди ҳайати Ҳоразм хонда шавад. Рафик Одинаюф лутфан бихонед.

Одинаюф К.: «Салоҳиятҳои иқтисодии ноҳияи Ҳоразм...» (мехонад)**

Раис: Матни ҳамаи лойиҳаҳо шунида шуд. Ман фикр мекунам, дар музокирот бештар аз панҷ дақиқа суҳан нагузем. Масъала равшан аст.

* Чоп нашудааст.

** Чоп нашудааст. Сухан дар бораи майл ва хоҳиши қарақалпоқҳо барои таъсиси вилояти худмухтор дар дохили Ҷумҳурии худмухтори Қирғизистони (Қазоқистон)-и шӯравии суеҷелисти меравад. Дар миёнаи сентябри соли 1924 конфронси хизбӣи вилояти Омударе баргузор шуд, ки дар ҳудуди он қарақалпоқҳо ба таъри мутароқим зиндагӣ мекарданд. Дар конфронс тасмим гирифта шуд, ки вилояти худмухтори қарақалпоқ таъсис ва ба ҷумҳурии худмухтори Қазоқистони шӯравии суеҷелисти вазел карда шавад. -Р.М.

Раҳимбоюф А.: Дар инчо ниёз ба зиёд гуфтан нест, зеро баъд аз шунидани тасмимоти се зеркумисиюн* чунин падидае эҷод мешавад, ки мақомоти рахбарии узбак пиромуни ин масъала тасмими собит доранд, ки дар пленуми Кумитаи марказии хизби Бухоро ва дар тасвибномаи конфронси вилояти Самарканд ва конфронси хизбии вилояти Фарғона пазируфта шудаанд. Ва дар ҷаласоти маҳаллии Бухоро низ ин масъала баррасӣ шуд. Ҳамфикрии комил ҳам дар масъалаи ташкили ҷумҳурии миллии шӯравӣ** ва ҳам дар бораи шакл ва сохтори ин ҷумҳури вучуд дорад. Ҳамин гуна ҳамфикриро мисли он ки дар байни қормандони туркман чи туркистонӣ ва чи бухороӣ мушоҳида мекунем.

Рафикон Одинаюф ва Абдусаломуф шадидан гузоришҳои катбӣ менависанд, дар ҳоле ки дар Хоразм дар ҷаласаи густурда бо ширкати ман, Атобоюф ва дигарон ин масъала пазируфта шуд. Сарфи назар аз ин, ман масъалаи Хоразмро қанор мегузорам, бигзор ин масъаларо дар Хоразм ҳал кунанд. Ҳамин қофист, ки ақидаи кумунистони ду миллати Осиёи миёна вучуд дорад ва чун кумунистони ду миллат*** аз нуктаи назари кумисиюни мо пайравӣ мекунанд, аъзои Дафтари Осиёи миёнаӣ ва аъзои кумисиюн, нуктаи назари моро таъйид хоҳанд кард.

Ба назари мо, танҳо роҳи ҳалли ин масъала бояд ҳамин шева бошад. Фидиросиюни Осиёи миёнаӣ шӯравӣ масъаларо комилан ҳал нахоҳад кард. Эҷоди фидиросиюни шӯравӣ густириши ихтилофоти миллии моро сабаб хоҳад шуд; он аз доираи Туркистон ба доираи Осиёи миёна мунтақил мешавад, бавижа вақте ки рафикони масъули қирқиз қасд доранд Ҷумҳурии бузурги Қирқизистон — Оренбургиро**** ба Қирқизистони Туркистон бипайванданд. Дар ин миён сарфи назари аз ихтилофоти гуногуни миллий, ки моро ба марзбандӣ водор мекунад, эҷоди ҳар гуна пайванде ҳам аз назари нишонаҳои ҷуғрофиёӣ ва ҳам аз назари

* Зеркумисиюнҳои узбакҳо, туркманҳо ва Хоразм дар назар аст.

** Ҷумҳурии Ўзбекистон дар назар аст.

*** Миллатҳои узбак ва туркман дар назар аст.

**** Дар санад ҳамин гуна сабт шудааст.

нишонаҳои иқтисодӣ бо Қирғизистони муттаҳида аз имкон берун аст.

Рафикони қирғиз мудаъии ташкил пойтахти худ дар шаҳри Тошканд мебошанд. Саволе пеш меояд, ки барои Ҷумҳурии Қирғизистон чиҳати идораи сарзамини байни Тошканд ва Оренбург чи фарке вучуд дорад. Ба ҷуз он, Тошканд маркази фарҳангӣ, сиёсӣ ва иқтисодии узбакҳо мебошад. Мо бо рафикон тақрибан масъалаи Тошканд ва вилояти онро гуфтугӯ кардем, ки аксарияти кулли аҳолии онҳо узбакҳо мебошанд ва дар хиттаи ба истилоҳ иқтисодии Тошканд, ки ҳамроҳи вилояти Мирзочул як системаи иқтисодиро ташкил медиҳанд ва узбакҳо бартарӣ доранд ва дар ояндаи наздик, маркази Ўзбекистон ба Тошканд оварда хоҳад шуд. Агар мо ҳоло марказро дар Самарқанд месозем, танҳо барои он аст, то тасавуроте дар бораи Бухоро ба вучуд наёяд, ки онро ба Тошканд пайваस्त мекунанд.

Ба назари ман, суҳбатҳо дар бораи Тошканд ҳамчун пойтахти Ҷумҳурии Қирғизистон ҳеҷ гуна поя ва асосе надорад.

Муҳиддинуф А.: Катъномаҳои (пайнавиштҳои) кумисиюноҳои ҷудогона дар нукоти асли тафовут надоранд. Дар ҳама ҷо лузуми эҷоди ҷумҳуриҳои миллиро эътироф мекунанд. Ман танҳо дар бораи лаҳазоти ҷудогона суҳбат хоҳам кард.

Дар лойиҳаи туркманҳо дар робита бо марз чунин сабт шудааст: «Канори ростӣ Омударё то Чаҳорҷу». Ба ақидаи мо, чун аҳолии туркман дар назар аст, мо метавонем дар канораи рост таваккуф кунем, вале масъаларо бояд кумисиюни вижа ба таври ниҳой равшан кунад.

Дар банди 30 тезисҳои рафикони туркман гуфта мешавад, ки бояд ургонҳои ҷудогонаи иқтисодӣ таъсис гардад ва робитаи мустақими Ҷумҳурии Туркменистон бо Иттиҳоди шуравӣ эҷод шавад. Ба назари ман ин амр барои ҳуди туркманҳо низ қобили салоҳ нест, қобили салоҳ набудани вучуди мусовии ургонҳои иқтисодӣ ба ҳар кас маълум аст. Назари ман ин аст, ки ин масъала дар микёси Осиёи миёна бояд ҳал шавад.

Дар тезиси қирғизҳо, рафикони қирғиз шаҳри Тошканд ва уездии Тошканд ва ҳатто вилояти Сирдарёро шомили марзҳои худ сохтаанд. Ман гумон мекунам, ки рафик Ҳочануф ноду-

рустии ин амрро дармеебад. Мо бояд ба арком таъя кунем ва муайян намоем, ки дар навоҳии Тошканд 53 дарсадузбакҳо ва 24 дарсад киркизиҳо мебошанд. Ҳамон тавр ки дида мешавад рафик Ҳочануф дар ин арком мутобикате пайдо намекунад.

Акнун дар бораи федеросиюн бо Ҷумҳурии Қирғизистон. Адами робитаи иқтисодӣ ва низ ҳудуди густурдае ки Ҷумҳурии Қирғизистонро аз Ҷумҳурии Туркистон ҷудо мекунад, гувоҳи он аст, ки дар инҷо ҳеҷ унсури қобили салоҳ вуҷуд надорад.

Масъалаи саввум: Дар бораи эҷоди ноҳияҳои ҷудогонаи қирғизнишин дар Ҷумҳурии Бухоро. Мо меғуем агар вилоятҳои худмухтори қирғиз таъсис карда шаванд, пас ҳамин гуна вазъ дар робита бо Бухорои шарқӣ низ пеш хоҳад омад.

Тезиси рафикони ҳоразмӣ бо дигар тезисҳои комилан тафовут дорад. Онҳо пешниҳод мекунанд, ки Ҳоразм ҳамчун воҳиди ҷудогонаи мустақил боқӣ монад ва ба он бахши Омударё низ пайваست гардад.* Масъалаи мазкур, ки мо ҳоло ба таври мушаххас таҳқиқ накардаем, бояд дар инҷо мавриди баррасӣ қарор гирад.

Ҳомутхонуф: Ман гумон мкунам, ки ончи рафик Ҳочануф дар бораи марзбандӣ қироат кард, усулан ҳал мешавад. Ончи дар сарзамини Ҷумҳурии Туркистон бо миллатҳои ҷудогона меғузарад, мусалламан густариш хоҳад ёфт ва бо ин масъалаи марзбандии ҷумҳуриҳои ҷудогонаи миллии ҳанӯз ҳал нахоҳад шуд.

Рафик Раҳимбоёф дар бораи Ҷумҳурии Ҳоразм суҳан гуфт. Ман ҳам гузориши рафик Одинаёфро хондам, ки меғӯяд: «Дар Ҷумҳурии Ҳоразм аксарият узбакҳо мебошанд. Аз ин ру, Ҳоразм бояд ба Ҷумҳурии Ўзбекистон бепайвандад» Бо ин ҳам рафик Одинаёф ва ҳам кормандони дигар мувофиқ ҳастанд. Ҳеҷ гуна ҳисорате ба аҳолии ворид нахоҳад шуд, балки баръакс маводи зиндаи** Ҷумҳурии Ҳоразм, Қирғизистон ва Туркменистон

* Вилояти Омударё дар назар аст.

** Бюрократҳои хизбиву шуравӣ аҳолии Ҳоразм, Қазоқистон, Қирғизистон ва Туркменистонро «маводи зинда» меномиданд. Инсонҳо барои онҳо бештар аз «маводи зинда» набуданд.

беҳбуд хоҳад ёфт.

Дар масъалаи иттиҳоди иқтисодии ҷумҳуриҳо, ман нуктаи назари кормандони туркманро дуруст мешуморам. Албатта, инчो ҳам дар хатти машйи шӯравӣ ва ҳам дар хатти машйи ҳизбӣ ихтилофоте вучуд дорад, ба таври умда иқтисод нақши муҳим дорад, ки бидуни он ҳеҷ як аз ҷумҳуриҳо наметавонад вучуд дошта бошад, аз ин рӯ иттиҳоди иқтисодии ҷумҳуриҳои мустақил ва сохтори иқтисодии онҳо комилан амали мусбатест.

Атобоёф К.С.: Ба таври умда, зарур аст, ки пирумунӣ ихтилофи назархое, ки ба миён омада, ақидаи ҳудро ибраз намоём. Ман бар рӯи ихтилофи назархое, ки байни бухороӣҳо, узбакҳо ва туркманҳо ба вучуд омада, таваккуф мекунам. Рафикони узбак мудии канори ростӣ Омударё ҳастанд, дар ҳоле ки аҳолии онҳо истиснонан туркманҳо мебошанд. Инро то ин замон Булотуф таъйид мекард, ки ба ин ноҳияҳо сафар кардааст ва онҳоро хуб медонад. Агар рафикони узбак ба ин ақида ҳастанд, ман таваккуф нахоҳам кард, вале мо туркманҳо кумисионеро ки таркиби ақвомӣ соҳили ростро баррасӣ кунад, қабул дорем. Мо муҳолифи воғузории қаронаи чап ба туркманҳо ва воғузории қаронаи рост ба узбакҳо мебудем.

Ихтилофи дигар пирумунӣ марзҳои Хоразм вучуд дорад. Ба ҳудуди Хоразм шаҳреро дохил карданд, ки ҳуди ҳоразмиҳо онро қаноргузоштаанд, масалан монанди Тошхавз*. Вале хангоми ҳалли ин масъала мо ин асло ро қарор додаем, ки шаҳр бозори милли маҳсуб мешавад. Чун бозор бозори туркманҳост, мо онро ба Туркманистон пайваस्त кардем. Бо таваҷҷуҳ ба ин асл, пирумунӣ марзхое, ки дар шаҳрҳои дигар муқаррар карда шудааст, ихтилоф ба миён нахоҳад омад ва шаҳрхое ҳамчун Ғазавот** ва ғайра ба вилояти Туркманистон дохил мешаванд, ин бозори туркманҳо аст. Тошхавз аз лиҳози таркиби аҳолии шаҳр ба узбакҳо тааллуқ дорад, вале мо онро ҳамчун бозор ба назар

* Дар ҳудуди Туркменистони кунунӣ ҷойгир аст.

** Дар санад иштибоҳ шудааст. Ғазават дар ҳудуди Туркменистони кунунӣ ҷойгир аст.

гирифтем.

Мо то ба Кунгурот* расидем ва харчанд, ки Кунгурот ба Туркменистон тааллуқ дорад, мо тасмим гирифтем, ки ин хитта дар Қирғизистон боқӣ бимонад. Дар ҳоли матраҳ шудани масъала ба чунин сурат, мумкин аст забони муштарақ пайдо кард ва марзхоро таъйин намуд.

Агар рост ва бепарда сухан гуем, мо дар масъалаи марзбандии иқтисодӣ устувор нестем ва дирӯз вақте, ки ҷаласаи кормандони туркман баргузор мешуд, мо ба чунин ақида будем, вале дар онҷо марксистҳое ҳузур доштанд, ки мегуфтанд: сиёсат бар мабной иқтисод сохта мешавад ва истиқлоли сиёсӣ, ки мо эълон мекунем дар иттиҳоди иқтисодӣ ҳеч гуна маънӣ нахоҳад дошт. Туркманҳо ҳамчун омили собиткунанда, як силсила аркомро дар заминаи кооператив ва тичорат меоваранд, ки ҳамаи захираҳои зинда** комилан ба эҳтиёҷоти аҳолии узбак мутавачҷех сохта шудааст. Аз ин рӯ мегӯянд, ки агар мо ягонагии иқтисодиро нигаҳ дорем, чунин истисмор аз тарафи узбакҳо дар оянда низ идома хоҳад дошт; мо қотеона бар марзбандии иқтисодӣ исрор меварзем.

Карклин О: Ягона лоиҳае, ки метавон онро асос қарор дод, лоиҳаи кумисиюни руфақои узбак аст. Имрӯз зарурате ба баррасӣ қардани ҷузъиёт нест ва масъалаи марзхоро бояд мавқулу гузошт, зеро мо иттилооти кофӣ дар ин бора надорем, ки ба таври комилан мушаххас сухан гуем. Мо бояд масъалаи Ҷумҳурии мустақили Ўзбекистон, ки оё Ўзбекистон мустақиман ба Иттиҳоди ҷамоҳири шуравӣ дохил мешавад ва низ масъалаи шаҳри Тошкандро ҳал кунем, ки он боиси ихтилоф бо рафиқони қирғиз мебошад. Ман фикр намекунам, ки яке аз ҷумҳуриҳо қасд дошта бошад, бахше аз ҷумҳурии дигарро ғасб ва ё ишғол намояд. Дар ниҳояти амр, агар ихтилофе пиромони Тошканд ба миён ояд, кунгураеро дар бораи Тошканд созмон медиҳем ва масъаларо ба раъй мегузорем. Ба фикри ман дар инҷо аксарияти

* Дар санад иштибоҳ шудааст. Кунгурот, ки ба Вилояти худмухтори Қарақалпокистон тааллуқ дошт, ба Ҷумҳурии худмухтори Қирғизистони (Қазоқистон) шуравии сусеиелӣ дохил шуд.

** Одамони зинда дар назар аст.

аҳоли узбакҳо мебошанд. Шак мекунам, ки ин масъала ба гунаи дигар ҳал шавад.

Бо эҳтимоли қавӣ метавон гуфт, ки ҳамин гуруби имруз сарнавишти Тошканд қаблан таъин шудааст, мушқил ба назар мерасад, ки Тошканд пойтахти Қирғизистон* шавад.

Ихтилофи дигар. Рафиқ Хочануф пешниҳод мекунад, ки ҳамаи кашмакашҳо, ки дар ҳудуди Ҷумҳурии Туркистон вучуд дорад, ҳамроҳ бо масъалаи марзбандӣ ба Ҷумҳурии Қирғизистон, Бухоро ва Хоразм мунтақил гардад. Билохира эҷоди фидиросиюне, ки рафиқ Хочануф пешниҳод мекунад, моҳиятан чизе ро тағйир нахоҳад дод. Ба назари ман ин масъаларо низ бояд инкор кард.

Ихтилофи дигар, пиромунӣ равобитаи иқтисодии Ҷумҳурии Туркменистон ва Ўзбекистон мебошад. Агар мо банди 30 тезиси рафикони туркманро бихонем, хоҳем дид, ки дар он пешниҳоди рафиқ Исломӯф рад карда шудааст. «Ҷумҳурии Туркистон тибқи шароити маишӣ яке аз манобеъи ашъеи хом мебошад» (Меҳонад). Агар дар инҷо гуфта мешуд, ки онҳо ба ҳадди баробар ба якдигар марбут ҳастанд, пас эҳтимолан инҷо робита вучуд дорад. Идомаашро меҳонем: «Мисли дигар ҷумҳуриҳои Осиёи миёна, эҳтиёҷоти саноеъи давлатӣ дархост мекунад, ки бо пойгоҳи аслии таъминоти он, робитаи мустақим вучуд дошта бошад аз ин рӯ бояд ягонагии иқтисодии ҷумҳуриҳо таҳким ёбад ва ғайра.» Инҷо ихтилофи назарҳо чи қадар бихоҳед зиёд аст.

Садо аз толор: Оё мешавад ислоҳ кард?

Карклин О.: Ислоҳ кардан мушқил аст. Агар ба фидиросиюни Моварои Қафқоз — (Озарбойҷон, Арманистон ва Гурҷистон) нигоҳ кунем, онҳо аз нигоҳи иқтисодӣ бо ҳамдигар марбут буданд ва ҳоло аз лиҳози сиёсӣ бо ҳам иртибот доранд. Мушқили дигаре наметавонад бошад ва агар шумо ба таври дигаре фикр мекунед, он ба далел ниёз дорад. Ба назари ман, дар ин маврид низ нуктаи назари зеркумисиюни узбакҳо ро бояд қабул кард. Он

*Тавачҷӯх кунед ба адами комили истидлол дар тасмиоти О. Карклин. Зимни тӯл кашидани ихтилофот у масъаларо бо шеваи саҳти иродаӣ, ҳушаҳал мекард.

чи ба масъалаи охарӣ марбут мешавад, ки рафикони хоразмӣ пешниҳод карданд, он аст ки он низ шабеҳи ҳамон пешниҳоди рафикони қирқиз аст, вале он каме маҳдуд аст. Ва онҳо меҳоханд Ҷумҳурии Хоразмро бо пайвастанӣ вилояти Омударё густариш бидиҳанд. Рафик Ҳочануф баландпарвозӣ мекунад ва пешниҳод менамояд, ки ин густурдагӣ то Сибир идома ёбад.

Ман тақрор мекунам, танҳо лоиҳае, ки метавон ҳамчун поя пазируфт — ин лоиҳаи пешниҳодии рафикони узбак мебошад.

Файзулло Ҳочаюф: Ончи ман меҳостам бигӯям, инчо рафикон каму беш онро гуфтанд, ба ҳар сурат чанд калимае пиромуни масъалаи марзӣ изофа мекунам. Агар онро поя ва асос қарор диҳем, ки марзҳои ҷумҳуриҳои ҷудогона хутути муайяне хоҳад дошт, дар ҳар сурат мавзӯ ҳал нашуда боқӣ мемонад, чун кумисиюни мо масъаларо ба ҳукми поя қарор медиҳад.

Нахуст — дар бораи марзҳои Туркменистон. Дар мавриди Калиф ҳақ ба ҷониби туркманҳо нест, зеро аксарияти қулли аҳолии онҷо узбакҳо ва танҳо чанд дарсад туркманҳо мебошанд. Туркманҳо метавонанд дар онҷо ҳамчун ақалияти миллии зиндагӣ кунанд, ҳамчунон ки узбакҳо дар навоҳии Аулие-Атин. Ҳамин гуна, қаронаи чап дар дасти туркманҳо ва қаронаи рост дар дасти узбакҳо боқӣ хоҳад монд, бидуни ҷунин тарзи тақсим эҷоди Ҷумҳурии Ўзбекистон аз имкон берун аст. Дар идома рафик Ҳочануф мегӯяд, ки дар вилояти Бойсун бояд ноҳияи маҳсусе таъсис карда шавад.

Ман бояд иттилоъ бидиҳам, ки дар вилояти Бойсун мисли ин ки як қирқиз ҳам вучуд надорад. Дар сурате ки дар вилояти Бойсун онҳо 8 дарсад мебошанд. Он қирқизхое, ки дар вилояти Қургонтеппа боқӣ мемонанд, ба унвони ақалияти миллии бояд бимонанд. Ҷунон ки рафик Қарқлин зикр қард бояд тасвибномаи кумисиюни узбак ба ҳайси поя ва асос пазируфта шавад.

Акнун роҷеъ ба масъалаи иқтисодӣ. Ба ақидаи ман назари рафикони узбак ва туркман роҷеъ ба марзбандии иқтисодӣ нодуруст аст. Зеро ташкилотхое вучуд доранд, ки ба ҳеҷ ваҷҳ қобили тақсим нестанд ва ба ҷуз он Ҷумҳурии Ўзбекистон ва Туркменистон, ки ворида иттиҳод мешаванд, бояд сарзаминҳои худро на ҳамчун ноҳияҳои муқтакили иқтисодӣ, балки ҳамчун

навоҳии якпорча бо иқтисоди Иттиҳоди ҷамоҳир бидонанд Инҷо зарур аст, ки намояндагии иқтисодии ҷумҳуриҳои Иттиҳоди ҷамоҳир масалан ба сурати ташкилоти иқтисодии Шурои иқтисодии Осиёи миёнаӣ ва ғайра ташкил карда шавад.

Раис: Сухан ба рафиқ Герман.

Герман: Тибки лойиҳаҳои пешниҳодкардаи зеркумисионҳои гуногун метавон гуфт, ки масъала то ҳадде равшан мешавад. Албатта, ҳанӯз зуд аст натиҷа бигирем, ки масъала мушаххас ба таври ниҳойӣ шакл гирифтааст, вале бояд гуфт, ки дар равшан кардани масъалаҳои печида ғоме ба пеш бардошта шудааст. Вале инҷо як нуктаро бояд мутазакир шуд. Музокирот нишон дод, ки нуктаи заъфи масъалаи марзбандӣ имконоти иқтисодӣ мебошад. Албатта, масъалаи гуруҳбандии миллий низ масъалаи ҷолиб аст ва хеле хуб мебуд агар касе нақшаро нишон медод, ҳамин гуна ман фикр мекунам, ки бо фароҳам шудани ин маводи изофай, ки феълан дар дасти мо нест, масъала хеле равшан мешуд.

Роҷеъ ба лойиҳаҳои пешниҳодшуда бояд гуфт, ки лойиҳаи узбакҳо бидуни шак муназзамтар аст, вале бо ин ҳама ман намехоҳам бигӯям, ки ҳамаи муқаррароти он комилан дуруст аст. Масъала дар ин ҷост, ки баъд аз пешниҳоди ин лойиҳаҳо таъсиси Ҷумҳурии Ўзбекистон комилан мусаллам аст ва ҳамин чиз дар мавриди Ҷумҳурии Туркменистон низ содик аст, ки масъалаи он низ муайян аст, вале он чи ба сарнавишти Хоразм ва вилояти Қирғизистон* марбут мешавад он аст, ки ин масъала ончунон сода нест. Маълум аст ки агар ҳоло кормандони маъмул ба зершӯбаҳои** миллий тақсим шудаанд, пас нуктаи дигар низ маълум аст, ки рафикони туркман роҷеъ ба сарнавишти қирғизҳо ва баръакс қирғизҳо роҷеъ ба сарнавишти туркманҳо қазоват нахоҳанд кард.*** Ҳамин гуна, инҷо масоиле вучуд дорад, ки

* Ба Вилояти қўхистонии Қирғизистон бояд навоҳии Пишпек, Қароқул ва Норинро мутааллиқ месохтанд.

** Инҷо иштибоҳ рафтааст: Ба ҷои зеркумиссионӣ милли — зершӯбаи милли омадааст.

*** Герман ба таври равшан бадон ишора мекунад, ки сарнавишти қирғизҳо, туркманҳо ва қавмҳои дигар на дар Осиёи миёна ва на аз тарафи ин қавмҳо, балки дар пушти деворҳои сурхи Кремли Маскав ҳал карда хоҳад шуд.

доираи мавзӯи онҳо аз ҳудуди гурӯҳҳои алоҳида фаротар ме-
равад. Дар оянда ба онҳое, ки ба ҳалли ин масоили мавриди их-
тилоф машғул мешаванд, ин масоилро дар назар бигиранд: чи
силсиламаротибе пеш хоҳад омад? Дар кучо ин масоил ҳал кар-
да мешаванд? Ончи ба таври ниҳойӣ маълум шуд метавон аз ба-
деҳиёт донист, вале масоиле, ки то ҳанӯз равшан нест, бояд
баррасӣ шавад ва бояд зикр кард, ки дар лоиҳае, ки рафик
Хочануф хонд, омадааст, ки бояд Ҷумҳурии Қирғизистон ба
вилояти қирғизии Туркистон ва Ҷбаръакс пайваست карда шавад,
ин масъала ҳалнашуда боқӣ мемонад. Агар дар лоиҳаи зеркуми-
сиюни узбакҳо ишора мешуд, ки Ҷумҳурии Қирғизистон ба вилояти
Туркистон пайваст шавад, пас пиромуни ин масъала назари
тарафи Ҷумҳурии Қирғизистонро бояд донист ва роҷеъ ба
масъалаи баҳсомези шаҳри Тошканд, бояд гуфт, ки бо изофа
шудани шаҳри Тошканд ранги масъала комилан дигаргун ме-
гардад. (Раис: вақти шумо тамом шуд). Ман ҳоло сухани ҳудро
тамом мекунам. Агар мо дар навоҳии Тошканд ҳамапурсӣ баргу-
зор кунем, он гоҳ тасаввуроти дигаре нисбат ба ҳамапурсии
шаҳри Тошканд ба вучуд хоҳад омад. Инҳо ҳама тасвирҳои
гуногуноро эҷод хоҳад кард. Ҳамин гуна инчо масъала хеле
печίδαаст. Масъалаи тақсимот, таъйини хутути марзӣ — ҷузьиё-
те мебошанд, ки бояд дар оянда муайян карда шавад. Бо ин ҳама
мехоҳам бигӯям, ки ончи равшантар ва муайянтар аст, таъсиси
Ҷумҳурии Туркменистон ва Ўзбекистон аст. Дар мавриди
Ҷумҳурии Қирғизистон ва Хоразм бояд баҳс кард.

Исломов Р.: Ман фикр мекунам, ки масъала равшан аст ва
бояд ки ба ҳалли он шуруъ намоем. Албатта, ихтилофи назари мо
пиромуни марзи туркманҳо ихтилофи кучакест ва онро ҳар вақт
метавон ҳал кард, агар мо инчо марзхоро таъйин мекунем, ин
марзҳо шартӣ ва муваккати* хоҳанд буд. Мо ба ин масъала ҳар
вакте метавонем муроҷиат кунем ва он чи рафик Атобоюф дар
бораи волостҳо гуфт, ки қадом волост ба қи тааллуқ дошта

* Ин ва дигар гуфтаҳои аъзои кумисиюн вижаи марзбандӣ гувоҳӣ ме-
дихад, ки муҳимтарин масъалаи марзбандии милли — аломатгузорӣ ва таҷдиди
аломатгузории марзҳо байни ҷумҳуриҳои оянда омода карда нашуда буд.

бошад; ин масъаларо бояд баррасӣ кард ва ба тавофуқ расид. Ба назари ман ихтилофи зиёд дар лоихаи рафикони қирқиз вучуд дорад. Дар лоихаҳои зеркумисиюни узбакҳо ва туркманҳо пиромуни эҷоди ҷумҳуриҳои мустақил сухан меравад, вале зеркумисиюни қирқизҳо пешниҳод мекунад, ки дар бораи истиклол сухан нагуем, балки роҷеъ ба пайвасти ҷумҳуриҳое, ки ҳоло вучуд доранд ва таъсиси фидиросиюн гуфтугу кунем ва ин тафовути аслист, ки байни мо вучуд дорад ва бояд ҳал кард, ки мо чиро бояд қарор медиҳем: эҷоди фидиросиюн, ки ба мо чизе намендихад ва ин вазъи гарони моро каме ҳам сабук нахоҳад кард. Амалан лоихаи рафикони қирқиз чизе ба мо намендихад, ба ҷуз фазои густурда дар риштаи маориф, додрасӣ ва ғайра, вале он мочароҳо, ки бар пояи ихтилофоти миллии вучуд дошанд, боқӣ хоҳанд монд. Аз ин рӯ ҳоло зарур аст, ки ҷумҳуриҳои мустақилро таъсис кунем; умдатан тасмим дар бораи таъсиси Ҷумҳурии Ўзбекистон бо бартарии аҳолии узбак, Ҷумҳурии Туркменистон бо бартарии аҳолии туркман, Ҷумҳурии Қирғизистон бо бартарии аҳолии қирқиз боқӣ бимонад. Агар мо тарҳи пешниҳодкардаи туркманҳоро бояд қарор диҳем, лозим меояд, ки масъалаи усулии эҷоди маркази иқтисодӣ ҳал карда шавад, чунин қарор шуданист ё хайр? Ба назари ман рафикони туркман мегуянд, ки узбакҳо дар оянда онҳоро истисмор хоҳанд кард, чун онҳо аз назари иқтисодӣ қавӣ ҳастанд; албатта онҳо мехоҳанд истиклоли комил дошта бошанд ва дар ин бора бояд мувофиқат ҳосил шавад. Агар ба Тошканд чун ба маркази тичоратӣ гироиш вучуд дорад, ҳамчунин гироиш аз тарафи дигарон низ вучуд дорад; инчӯ масъала бояд ба таври усулӣ ҳал карда шавад: ё пешниҳодҳои мо ё пешниҳодҳои рафикони қирқиз ба сифати бояд қарор дода шавад.

Ҳочануф С.: Асли мавзӯ чунин аст, ки дар ин маврид на танҳо назари қирқизҳо ва узбакҳо, балки назари давлати бояд вучуд дошта бошад ва рафиқ Карқлиев бояд ҳамин назари охириро ибраз мебошад, вале дар суханронии ӯ чунин назаре вучуд надиҳад. Инчӯ масъалаи беҳзистии хурдабуржуозӣ ва ё беҳтар зиндагӣ қардани мо матраҳ нест, балки масъалаи давлатӣ ҳал мешавад. Рафиқон бояд бифаҳманд, ки мо зуд ва ба осонӣ наме-

тавонем тақсим шавем ва он ҷанҷолхое, ки ҳама аз он метарсанд ва ё ин ки вонамуд мекунанд, ки метарсанд, боз ҳам тақвият хоханд ёфт ва қабл аз он ки оромиш фаро расад, як дафъа оташ хоханд гирифт ва дар солҳои наздик асароти дардоваре хоханд дошт ва пиромуни ғуруҳбандӣ ба пояи ҳасисаҳои милли, на танҳо баҳсҳои доманадоре ба амал хоханд овард, балки дарди сархое низ ба дунбол хоханд дошт ва инро огоҳона бояд тасаввур кард. Дар ин ҳама ваҳшатҳо роҷеъ ба ихтилофоти милли дарунмояи дигар нухуфтааст ва инҳо суҳанҳои ҷуқ нестанд. Ман гумон мекунам чун мо ба ин зудӣ тақсим намешавем, зеро инҷо ҷаҳат масъалаи ҳуқуқи дар миён нест ва амалан чун мо ба ин зудӣ тақсим намешавем ва наметавонем ихтилофоти байни миллатҳоро аз байн бибарем, аз ин рӯ ҳамчунон, ки мебояд омода шавем ва аз шеваҳои риёкорона ва фиребгарона эҳтироз кунем.

Раис: Рафиқон, ман бояд зикр кунам, ки инҷо ҳеҷ кас касеро фиреб намедихад.

Хочануф С.: На, ин арқоме, ки инҷо зикр шуд, бовар накарданист. Яке аз рафиқони туркман гуфт, ки касоне онҳоро истисмор мекунанд ва аз ин рӯ лозим аст, ки мо аз нигоҳи ҳуқуқи тақсим шавем. Ин тасаввуроти рафиқ Исломов ва ҳамфикрони ӯ аз туркманхост. Вале ин кори оқилона нест. Чун иқтисод танҳо ба қонунҳои руи коғаз марбут намешавад. Бинобарин ҳар кадар, ки мо тақсим шавем аз ягонагии иқтисодии Осиёи миёна мо наметавонем даст бикашем. (Садо аз толор: «Ин воқеият аст»).

Хочануф С.: Бале, рост аст, шумо ҳоло дуруст меғӯед, вале гоҳе ҳам нодуруст гап мезанед.

Раис: Рафиқон хоҳиш мекунам баҳс накунед.

Хочануф С.: Истиклол чизи хубест, вале он мутобики ҳолати онҳое низ бояд бошад, ки амалан мустақил нестанд, барои онҳое, ки амалан мустақил ҳастанд ва ҳукумат мекунанд, истиклол як ҳарфи пучест. Агар мо дар бораи марзбандии милли ва мановфеи ҳар миллате суҳбат мекунем, пас бояд гуфт, ки истиклол танҳо барои узбакҳо, ки аз истиклоли иқтисодӣ бархуроранд, балки барои онҳое, ки аз лиҳози иқтисодӣ тобеъ ҳастанд, низ арзиш дорад, ҷаҳат бо як эълони зоҳирий ва қонунҳои ҳоли шумо наметавонед истиклоли иқтисодиро эҷод кунед. Бояд ба ин

кор омода шуд ва бидуни шак бояд корҳои фарҳангӣ, ободгардонӣ, сохтмонӣ ва воқеан шӯравӣ анҷом дода шавад. Аз ин ру бояд дар бораи марзбандии иқтисодӣ ва истиклоли онҳое сухан гуфт, ки ба он нӣёз доранд, на барои ҳокимон, ва он гоҳ лоиҳаи узбакҳо то ҳадде тағйир хоҳад ёфт. Агар дар тезиси узбакҳо Ҷафариҷа дар бораи узбакҳо ва дар дар тезиси туркманҳо Ҷафариҷа дар бораи туркманҳо сухан равад, ин комилан наҳваи бархӯрди шӯравӣ ба масъала нест. Рафикон меҳомонд собит кунанд, ки дар уезди Тошканд тибқи маълумоти 1920 теъдоди зиёди узбакҳо вуҷуд доранд, вале тибқи арқомӣ омӯри дар онҳо 61,5 дарсад қирқизҳо ва қурамаҳо, 26,6 узбакҳо ва сортҳо ба сар мебаранд, дар ноҳияи Ғолодний степ 40 дарсад қирқизҳо ва агар дар онҳо аз баҳши русии аҳоли сарфи назар кунем, теъдоди узбакҳо ва қирқизҳо баробар хоҳад шуд. Агар шумо намеҳомонд, ки ғуруҳҳои миллии дигар низ қаме рифоҳ дошта бошанд, пас шаҳри Тошканд бояд амалан маркази Ҷумҳурии Қирқизистон бошад, зеро мо онҷунон содалавҳ нестем, ҳамҷунон, ки рафикони туркман фикр мекунамд, ки ба онҳо қоғи нест.

Раис: Вақти шумо ба охир расид.

Садо аз толор: Ман пешниҳод мекунам, ки музокира идома ёбад ва табодули назар сурат бигирад. Хоҳиш мекунам, ки барои суханронӣ 5 дақиқа дода шавад. (Садоҳо: 10 дақиқа, 2 дақиқа).

Раис: Инак, ман раъй мегирам рафикон! Ки тарафдори 5 дақиқа? Ки тарафдори ду дақиқа? Инак, ду дақиқа.

Хочануф С.: Мо нисбат ба рафикони туркман ва узбак саҳоватмандтар ҳастем ва масъаларо аз назари давлатӣ матраҳ мекунем. Мо дар вилояти Фарғона 5 ноҳияи қирқизнишин, дар ноҳияи Марғиён — 2 ва дар ноҳияи Қуканд 2 ноҳия ва дар ноҳияи Намангон ва боз дар як ноҳияи дигар чанд ноҳияи қирқизнишинро боқӣ мегузорем. Мо лузуми вуҷуди ақалиятҳои миллиро дар онҳо инкор намекунем ва бар он ҳастем, ки вилояти Омударё ба вилояти Хоразми қирқизнишини қарақалпоқҳо пайваस्त қарда шавад. Мо меғуем, ки ноҳияи Адаев бояд ба Ҷумҳурии Хоразм мулҳақ шавад, зеро ба ақидаи мо ин масъаларо на аз ин нуқтаи назар баррасӣ бояд қард ки: ин шаҳр аз онӣ ман, ин ҷуӣ

аз они ман, ва ту рамаи худро дар ҷои дигар бичарон, ин шеваи рафикони туркман ва узбак аст. Афроди давлатӣ бояд ба чунин формулбандӣ роҳ надиханд.

Раис: Вақти шумо тамом шуд.

Хочануф С.: Шумо бисёр хурдагир ҳастед, рафик Карклин. Хуб ман даст мекашам, дар ҳар сурат наметавонӣ собит кунӣ.*

Раис: Сухан ба рафик Межлаук — 5 дақиқа.

Межлаук И.И.: Дар ин ҷаласа меҳостам як эродро зикр кунам, ки шарҳи он ба қарори зер аст: мо бояд дар инҷо на танҳо нуктаи назари танги маҳаллиро таҳия кунем, балки мутааххид ҳастем нуктаи назари Дафтари Осиёи миёнаи Кумитаи марказиро эҷод кунем. Ман намехоҳам бигӯям, ки лоиҳаи узбакҳо нодуруст аст, он аз назари Ҷумҳурии Ўзбекистон дуруст формулбандӣ шудааст ва барои рафикони туркман низ қобили қабул аст. Вале кумисиюни мо ночор аст, масъаларо фаротар матраҳ намояд. Ва инҷо рафик Герман комилан ҳақ буд. Канор гузоштани Ҷумҳурии Қирғизистон ҳам аз лиҳози сиёсӣ иқтисодӣ ва ҳам аз нигоҳи органҳои иттиҳод масъаларо ҳал намекунад; шумо рафикон дидед, ки дар ин ҷо намояндагон ҷи гуна иброз доштанд. Осиёи миёна сиёсати воҳид дорад ва рафикон дар назар доранд, ки Осиёи миёна иқтисоди воҳид дорад ва ин дар он зоҳир мешавад, ки дар шаҳри Тошканд сармояҳои бонкӣ ва сармояи саноативу тичоратӣ мутамаркиз шудааст ва ногузир аст фаолияти худро дар тамоми сарзамини Осиёи миёна густариш диҳад ва ҳеҷ гоҳ чунин нахоҳад шуд, ки ду бонк бо ду раёсат яке барои Ўзбекистон ва дигаре барои Сирдарё вучуд дошта бошад ва шумо наметавонед ягонагии маркази сиёсӣ ва вучуди Дафтари Осиёи миёнаи Кумитаи марказии Ҳизби кумунисти Русияро инкор кунед. Вале сиёсат бидуни иқтисод вучуд надорад. Аз ин ру бояд гуфт, ки чунин шакли мутобиқати Ҷумҳурии Қирғизистон дар Осиёи миёна ногузир дар симои иттиҳоди иқтисоди

* Ба Хочануф С. ҳатто вақти сухан гуфтан наметоданд, даҳони уро мебастанд. Ў танҳо касе аз аъзои кумисиюн аст, ки мардона ва содиқона ва ошкоро вазъиятро тавзеҳ меод ва оқибатҳои фоҷиабори ҳар иштибоҳи аъзои кумисиюнро гӯшзад мекард.

Осиёи миёна зохир мешавад ва ин дуру наметавон аз ҳам чудо кард. Ин каноргузори аз назари иқтисодӣ қобили қабул нест ва ба мутобикати иқтисодӣ ва сиёсӣ ниёз дорад. Ман фикр мекунам, ки нукоти зер ба лоиҳаи узбакҳо бояд изофа шавад: зарур аст, ки ба маркази сиёсӣ ҳамчунин Ҷумҳурии Қирғизистон дар ҳамон шакле ки ташкил карда мешавад, мулҳақ карда шавад. Даст кашидан аз он масъаларо ҳал нахоҳад кард. Бо ҳамин ба сухани худ хотима мебахшам.

Раис: Сухан ба рафик Абуррахмонуф.

Абуррахмонуф Т.: Ман мехоҳам дар бораи лоиҳаи рафикони узбак таввақуф кунам. Маълум мешавад, ки Ҷумҳурии Туркменистон ва Ўзбекистон аз нигоҳи иқтисодӣ муттаҳид мешаванд, чун маркази ягонаи иқтисодӣ доранд, чаро ба он як қисми марокизи дигари иқтисодиро, ки рафикони қирғиз ишора карданд ҳамроҳ накунем, чун иқтисоди қирғизҳо бо иқтисоди дигарон саҳт марбут аст. Масалан бахши қирғизнишини вилояти Фарғона бо вилояти Ҳафтрӯд ва вилояти Сирдарё* робитаи қавӣ дорад. Онҳоро ҳеҷ гоҳ аз назари иқтисодӣ наметавон аз ҳам чудо кард. Дар ҳар сурат қавми қирғиз, ки ба домпарварӣ иштиғол дорад ба Тошканд ва Фарғона барои фуруҳтани маҳсулоти худ ва дарёфти маводи мавриди ниёз хоҳад омад. Аз ин ру, робита ҳаст ва хоҳад буд, ки нодида гирифтани он ҳеҷ мумкин нест. Масъалаи дигар — масъалаи фарҳангист, ҳар чӣ қадар, ки мо бихоҳем ба ҷуз Тошканд, маркази фарҳангии дигаре дар Осиёи миёна вучуд надорад.

Садо аз толор: Магар Самаркандро намедиханд?

Абуррахмонуф Т.: Оре, Самаркандро намедиханд, ҳамчунин аз нигоҳи фарҳангӣ қирғизҳои Ҳафтрӯд ва Сирдарё албатта на ба Оренбург балки ба Тошканд ғироиш хоҳанд дошт ва қирғизҳои Фарғона низ ба ғироиш хоҳанд дошт.

Ман замоне муҳолифи таъсиси фидиросиюни Осиёи миёна

* Дар натиҷаи марзбандии миллии вилоятҳои Сирдарё ва Ҳафтрӯд ба Ҷумҳурии худмухтори Қазоқистони шӯравии сусиёлисті дода шуд, ки ҳоло вилоятҳои Алма-ато, Толдиқурғон, Ҷамбул, Қазоқистон ҷанубӣ ва Қизилордаро ташкил медиҳанд.

будам ва мегуфтам, ки дар ҳудуди Осиёи миёна таъсиси Қирқизистон мумкин нест, вале маълум мешавад, ки иқтисод моро бо ҳам мепайвандад. Чун иқтисоди мо дар ҳудуди Осиёи миёна бо ҳам марбут аст, бо як нуки қалам наметавон онро канор гузошт ва роҳи дурустро бояд пайдо кард. Дар айни ҳол масъалаи матраҳкардаи рафиқ Межлаук дуруст аст.

Межлаук И.И.: Ман муҳолифи фидиросиюн ҳастам.

Абуррахмонуф Т.: Агарчи тарафдори фидиросиюн ҳам бошед. Ақнун дар бораи таъсиси вилояти худмухтори Қарақирқиз ва дохил шудани он ба Ҷумҳуриҳои Қирқизистон ва Ўзбекистон ва маркази он. Мавқеи ҷуғрофиеи қарақирқизҳо боис мешавад, ки онҳо дар марҳалаи аввал шаҳри Тошкандро маркази худ интихоб кунанд. Мо ба таври вижа ба ин амр иерор намекунем ва мегӯем, ки ин вазъ танҳо то кунгураи нахусти шӯроҳо бошад ва баъд аз он мо шаҳреро дар Фарғона интихоб карда ва маркази вилояти худро ба онҷо интиқол хоҳем дод. Аз тарафи дигар, Тошканд маркази ҳубест ба-дин маънӣ, ки мо метавонем бо Пишпек ва Аулеъ-Ато робита дошта бошем. Агар марказ ба Андичон оварда шавад, як бахши вилояти Қарақирқиз барканда хоҳадшуд. Эҳтимолан пирумунӣ Тошканд мубоҳисаҳои зиёде ба вучуд хоҳад омад, ҳарчанд ки рафиқони тошкандӣ мехоҳанд Тошкандро аз роҳи ҳамапурсӣ ба даст биёваранд; дар ҳар сурат мо ҷое пайдо хоҳем кард.

Раҳимбоюф А.: Ман фикри Хочануфро дар бораи лонҳан кумисиюни қирқиз роҷеъ ба равобити иқтисодии вилоятҳои Урал, Акмалинск, Семипалатинск бо Туркистон ва Бухоро ва ғайраро комилан инқор мекунам. У дар бораи ба таркиби Қирқизистони Туркистон ҳамроҳ кардани Оренбург ва ба Осиёи миёна пайвастани Ҷумҳурии бузурги Қирқизистон ва фидиросиюни он суҳан мегӯяд, ки балоҳате беш нест.

Ончӣ ба суҳанронии рафиқ Абдуррахмонуф роҷеъ ба қарақирқизҳо марбут мешавад, он аст ки мо дар ҷаласаи кумисиюни узбакҳо масъаларо дар назар гирифтем; чун бахше аз қарақирқизҳо дар Фарғона мебошанд, мо масъалаи вижае дар бораи пайванди иқтисодӣ ва фарҳангии қирқизҳо матраҳ накардем ва ҳалли ин масъаларо ба худӣ қарақирқизҳо вогузор

кардем. Чун дар бораи ба киркизҳои Туркистон ҳамроҳ кардани Киркизистони бузург ва ба Осиёи миёна пайвастанӣ фидиросиюни ҳамаи киркизҳо сухан намерафт, бинбар ин ҳарфест пуч. Рафик Хочануф бо тақя бар тасаввуроти шӯравӣ ва давлатӣ меғӯяд, ки ташкили ҷумҳуриҳои имкон надорад ва ҷанҷолу ихтилоф бештар хоҳад шуд. Чунин даргирӣ агарчи бесадост, дар ҳар сурат вучуд дорад, идомаи он дар оянда комилан мумкин нест. Такрор мекунам, ки ташкили ҷумҳуриҳои мустақили Ўзбекистон ва Туркменистон комилан зарурӣ ва ноғузир аст; роҷеъ ба каракиркизҳо ман чизе намеғӯям. Ва ин амр барои рушди қавмҳои Осиёи миёна ғоме ба пеш хоҳад буд. Эҷоди фидиросиюни Осиёи миёна густариши низоъҳои Туркистон дар тамоми Осиёи миёна ва ҳатто то Сибир хоҳад буд.

Дар робита бо бахсе, ки байни бухориён ва туркманҳо дар бораи марзҳо вучуд дорад, масъаларо бояд чунин ҳал кард: Агар аксарияти аҳоли туркманҳо ҳастанд, он маҳал ба туркманҳо ва агар узбакҳо ҳастанд ба узбакҳо дода шавад. Дар дасти ман китобчае ҳаст, ки идораи омор таълиф кардааст, таҳти унвони «Навоҳии Тошканд». Дар ин китоб ахборе роҷеъ ба навоҳии Тошканд ва Мирзочул вучуд дорад, аз ҷумла гуфта мешавад, ки инҳо 45 дарсад узбак ба изофаи 7,9 дарсад қурамаҳои узбак, 2,2 дарсад тоҷик ва қуллан 55 дарсад ба сармебаранд. Ин арқом маҳсули таҳайюли Исломуф ӯ Раҳимбойӯф нест, балки арқоми расмӣ воқеӣ мебошад. Теъдоди киркизҳо 25,6 дарсад ва каракиркизҳо 1,9 дарсад мебошад. Масъала равшан аст, масъалаи Тошканд мусаллам аст ва мо қотеона баррӯи қарори худ пофишорӣ мекунем.

Пулодуф К.Ю. (Файзулло Хочаюф тарҷума мекунад). Рафик Пулодуф тавзехотеро роҷеъ ба истиноди рафик Атобойӯф арз мекунад, ки дар қаронаи рости Омударё мардуме зиндагӣ мекунанд, ки ба забони туркмани сухан меғӯянд ва ин мардум қурама* номида мешаванд, ки қурама ҳамон узбакҳо мебошанд. Бинбарин гуфтаи Атобойӯф дуруст нест. Роҷеъ ба масъалаи Тошканд, рафик Хочануф дар суҳанронии худ бадон ишора кард, ки

* Қурама — қабилаи узбак.

пойтахти Ҷумҳурии Қирғизистон бояд шаҳри Тошканд ё Бухоро бошад; барои узбакҳо танҳо шаҳри Самарканд боқӣ-мемонад, вале агар дар онҳо ҳам 7-8 нафар қирғиз пайдо шавад, он гоҳ рафиқ Ҳочануф шаҳри Самаркандро низ аз онҳо худ мекунад ва узбакҳо ҷое барои рафтани нахоҳанд дошт.

Бояд гуфт, ки кумисиюн на танҳо ин нуктаи назар, ки Тошканд шаҳри узбакҳо ё миллати дигарест, балки зарурати танзими муносиботи байни миллатҳоро низ дар мадди назар доштааст. Ин далел, ки Қазалинск ва Оқмаҷит* ва навоҳии дигар ба Ҷумҳурии Қирғизистон дода шудааст, дар ҳоле ки аксарияти аҳолии онҳо узбакҳо мебошанд, аз он гувоҳӣ медиҳад, ки кумисиюни узбакҳо** дар ин масъала бегараз будааст. Мо хостори он ҳастем, ки рафиқ Ҳочануф, вақте дар бораи узбакҳои Ҷумҳурии Қирғизистон фикр мекунад, ҳамчунин бегараз бошад.

Раис: Хоҳиш мекунам назмро муруот кунед. Мо аз ҷаҳорҷуби баррасии масъала, ки Дафтари Осиёи миёна ба ӯҳдаи мо вогузор кардааст, дур шудаем. Дар масъалае, ки Дафтари Осиёи миёна 28 январ матрах кард, аз ҷумла гуфта мешавад: «Марзбандии Ҷумҳуриҳои Осиёи миёна бар пояи хусусиятҳои миллии ва арзӣ бамавҷе шинохта шавад». Аз ин ру ман пешниҳод мекунам, ки дар ҷаҳорҷуби ҳамин тасвибнома қарор бигирем. Инҳо танҳо кумисиюн ҷаласа дорад.

Сухани навбатӣ ба рафиқ Саҳат-Муродов.

Саҳат-Муродов: Ба назари ман, инҳо ду масъалаи усули вучуд дорад. Нахуст, ҳамоно ки дар бораи он дар ҷаласаи умумии Кумитаи марказӣ суҳан рафта буд, ё ба таври мушаххас: оё ҷомаи Тошканд ба қомати узбакҳои бухорӣ мувофиқ ҳаст ё на? Ва оё муттаҳид шудани Бухоро бо Хоразм имконпазир аст? Масъалаи дигар: Оё бо ин равиш марзбандӣ имконпазир аст ва оё фидиросиюни Осиёи миёна ташкил хоҳад шуд? Мо ба ин натиҷа расидем, ки дар миқёси Осиёи миёна бар пояи 3 миллат бояд

* Ноҳияҳои Оқмаҷит (Перовск) ва Қазалинск бо шаҳрҳои ҳамноми худ ба Ҷумҳурии худмухтори Қазоқистони шуравии сувиётистӣ дохил шуданд.

** Зеркомисиюни узбакҳо дар назар аст.

марзбандӣ сурат бигирад: узбак, киркиз ва туркман. Чунин ба назар мерасад, ки мо ба тасмими мушаххас даст ёфтаем. Дар масъалаи мавриди баҳс пирумунӣ муттаҳид шудан дар микёси Осиёи миёна, мо тасмим гирифтём, ки на аз роҳи шуравӣ ва сиёсӣ, балки танҳо аз назари иқтисодӣ муттаҳид шавем.

Дигарон низ тасмим гирифтанд, ки муттаҳид шаванд. Мо меғӯем ки ташкили фидиросиюни Осиёи миёна қобили қабул нест, лузуме ба чунин иттиҳод нест, ва мо бар онем, ки иттиҳод аз назари иқтисодӣ сурат бигирад. Чунон ки рафиқ Атобоюф изҳор кард, онро морксистон нагуфтаанд.

Хамин гуна, мо мехоҳем боз ин масъаларо мавриди баррасӣ қарор бидҳем, агар ба мо собит кунанд, ки мо наметавонем аз назари иқтисодӣ тақсимбандӣ шавем; харчанд ки рафиқ Исломуф эътироф кард, ки ӯ туркманхоро истисмор мекард ва хоҳад кард, пас бояд масъалаи иттиҳоди иқтисодиро ба сурати дигар матраҳ кард. Чун Дафтари Осиёи миёнаӣ вучуд дорад иттиҳоди сиёсӣ ва ҳамчунин иттиҳоди иқтисодӣ низ мумкин аст. Вале чун масъалаи иттиҳоди иқтисодӣ ҳал мешавад ва узбакҳо аксарият доранд, албатта масъалаи мо аз байн хоҳад рафт. Ва ин як тарафи масъала аст.

Аз тарафи дигар наметавон бовар кард, ки омори Файзулло Ҳочаюф пирумунӣ қаронаи рости Омударё қобили эътимод аст. Қаблан рафиқ Пулодов меғуфт, ки дар онҳо аксарият туркманҳо ҳастанд, вале баъдан ки ӯро таблиғ карданд, ҳоло ӯ меғӯяд ки аксарият қурамаҳо ҳастанд. Мо пешниҳод мекунем, ки қаронаи рост ба туркманҳо дода шавад ва дар мавриди қурамиҳо — кумисиюни баробархукук* ташкил карда шавад. Вале дар мавриди Тошканд, мо ҳарфе надорем.

Муҳиддинуф А.: Мо масоили куллиро тақрор мекунем, ки ба ҳама маълум аст. Ман пешниҳод мекунам, ки фақат ба ихтилофҳо таваҷҷӯҳ кунем.

Раис: Пешниҳод шуд, ки ба музокиротӣ кулӣ хотима дода шавад. Кӣ тарафдори ин пешниҳод аст? Аксарият. Ба масоиле мепардозем, ки дар лоиҳаҳо пешниҳод шудааст. Ман пешниҳод

* Кумисиюни баробархукук ташкил дода нашуд.

мекунам, ки масъалаи аслии фидиросиюни Осиёи миёна ё марзбандӣ бидуни фидиросиюн матраҳ шавад. Дар ин бора дар банди аввали лоиҳаи рафикони киркиз гуфта мешавад. Барои иброи назари худ бар рӯи пешниҳодҳо кофист, ки ба сурати «тарафдор» ё «муҳолиф» ақидаи худро баён намоед. Хочануф тарафдори фидиросиюн аст.

Межлаук И.И.: Ман пешниҳод мекунам бидуни «тарафдор» ва «муҳолиф». Масъала равшан аст.

Айтакуф Н.: Ман масъалаи иттиҳоди иктисодии Осиёи миёнаро матраҳ мекунам.

Раис: Ду пешниҳод вуҷуд дорад; он ҳам аъзои кумисиюн раъй медиҳанд. Пешниҳоди нахуст: марзбандӣ бидуни фидиросиюн дар микёси ҷумҳуриҳои кунунии Осиёи миёна — Ҷумҳуриҳои Тоҷикистон, Ҷумҳурии Бухоро ва Хоразм. Пешниҳоди дувум: аз ҷумҳуриҳои Осиёи миёна ва Ҷумҳурии Қирғизистон фидиросиюни Осиёи миёна таъсис шавад. Ки тарафдори пешниҳоди нахуст аст? — 9 нафар. Пешниҳоди якум пазируфта мешавад.

Хочануф С.: Мо ҳақи истиноф дорем, (ҳақ дорем масъаларо дубора матраҳ кунем).

Одинаюф К.: Мо на тарафдори пешниҳоди аввал ва на пешниҳоди дувум ҳастем, чун нуқтаи назари мо бо ҳеҷ кадом аз инҳо мутобиқ нест.

Раис: Ҳоло мо бояд ин масъаларо ҳақ кунем, ки дар ҳудуди Осиёи миёна кадом ҷумҳуриҳоро ташкил мекунем. Масъала он аст, ки дар лоиҳаи рафикони узбек як масъала ончунон равшан нест; оё Қирғизистон «вилояти худмухтор» номида шавад ё «ҷумҳури»? Ки назари муҳолиф дорад?

Абдурахмонуф: Ман гумон мекунам, ки бояд дар бораи вилояти қарақирғиз суҳбат гуфта.

Рикунов: Бояд ин масъаларо матраҳ кард, ки оё қарақирғизҳо мустақиман ворида иттиҳод хоҳанд шуд ё хайр?

Раис: Мо дар бораи ҳукуки ин ҷумҳуриҳо баъд суҳбат хоҳем кард, ҳоло бояд ин масъаларо ҳақ кунем, ки қӣ тарафдори ин ақида аст, ки қарақирғизҳо вилоят дошта бошад? Ман масъалаи вилояти қарақирғизро ба раъй мегузорам; қӣ «тарафдор»

аст, хоҳиш мекунам даст боло кунад (8 нафар), пас вилояти худмухтор мешавад. Акнун роҷеъ ба ҳуқуқ ин вилояти худмухтор ниёзе ба сухан гуфтан нест; эҳтимолан он ба Ҷумҳурии фидироли Русияи шӯравӣ дохил мешавад, ё ба яке аз ҷумҳуриҳои дигаре, ки тархрезӣ мегардад. Холо, роҷеъ ба ҷумҳуриҳои Туркистон ва Ўзбекистон як пешниҳод ҳаст: мустақиман ворид шудани ин ҷумҳуриҳо ба Иттиҳоди ҷамоҳири шӯравӣ. Акнун, рафикон, пиромуни тоҷикон чунин пешниҳод ҳаст, ки вилояти худмухторӣ Тоҷикистон дар ҳудуди Ҷумҳурии Ўзбекистон таъсис карда шавад. Кӣ тарафдори ин пешниҳод аст, хоҳиш мекунам даст баланд кунад (аксарият). Пазируфта мешавад.

Эшонхоҷаюф И.: Дар бораи вилояти Тоҷикистон, ман ме-
хоҳам бигӯям, ки дар кумисиюн тоҷикон ширкат накарданд ва
ҳеҷ гуна зеркумисиюни тоҷик вучуд надошт.

Раис: Ман тавзеҳ медиҳам. Дар нахустин ҷаласаи умумӣ
кумисиюни мо, се зеркумисиюн ва кумисиюни узбакхоро ҷудо
кард.

Хомутхонуф: Вакте мо ин масъаларо дар Самарканд бар-
рася мекардем, ин масъала бо иттифоқи оро тасвиб шуд*.

Раис: Масъала равшан аст. Акнун роҷеъ ба маркази хизбӣ.
Ҳеҷ кадом аз рафикон чунин чизро пешниҳод накард ва Дафта-
ри Осиёи миёнагии Кумитаи марказии Хизби кумунисти Русия
нигоҳ дошта мешавад. Акнун роҷеъ ба шӯрои иқтисодӣ, ман
фикр мекунам, ки пиромуни ин масъала низ ихтилофи назар
вучуд надорад ва ҳеҷ як аз рафикон нагуфт, ки равобити иқти-
содӣ вучуд надошта бошад.

Межлаук И.И.: Ман пешниҳод мекунам, ки мустақиман
раъйгирӣ шавад.

Раис: Ду пешниҳод вучуд дорад; як пешниҳод дар бораи он
ки шӯрои Осиёи миёнаӣ таъсис карда шавад, яъне нигоҳ дошта
шавад.

Межлаук И.И.: Масъала он аст, ки ақидаи рафик Исло-

* Тоҷикон ба зеркумисиюни узбакҳо дохил нашуданд ва ҳатто даъват
нашуда буданд. Бо иттифоқи оро тасвиб шуда буд, ки Самарканд бояд ба
Ўзбекистон дохил шавад.

муф ва дигарон ба ҳалли масъалаи дигар марбут аст. Дар он сурат, ки агар вилояти қирқизҳо, ки дар таркиби Ҷумҳурии Туркистон аст ва аз назари иқтисодӣ ба инҷо тамоҷул дорад, бо Ҷумҳурии Қирғизистони бузург муттаҳид нашавад, пас дар он сурат бояд аз назари иқтисодӣ дар шӯрои иқтисодии Осиёи миёна муттаҳид гардад, вагарна хориҷ карда шавад. На ҳамаи Ҷумҳурии Қирғизистон аз назари иқтисодӣ ба Тошканд ғироиш дорад, балки истисноан ҳамон бахше, ки ҳоло ҷузъе аз Ҷумҳурии Туркистон мебошад; аз ин ру агар ҷумҳурии воҳиди Қирғизистон* таъсис карда шавад, онро наметавон ба хотири аз ҳам ҷудо будани манотиқи иқтисодӣ ба шӯрои иқтисодии Осиёи миёна пайваст кард ва ба-дин сабаб бояд ҳар ду вариант зикр шавад ва ин кор сурат бигирад.

Исломуф Р. Кумиссиюни узбак изҳор кард, ки иттиҳоди иқтисодӣ бо Ҷумҳурии Туркменистон амри зарурист, вале чун Ҷумҳурии Қирғизистон бо Ҷумҳурии Қирғизистони бузург муттаҳид карда мешавад, дар бораи он сухан намеравад, балки танҳо дар бораи Ҷумҳуриҳои Туркменистон ва Ўзбекистон сухан меравад.

Раис: Боз мо аз доираи масъала хориҷ мешавем. Мо набояд ба масъалаи Ҷумҳурии Қирғизистон даст бизанем, балки масъаларо дар микёси Осиёи миёна мавриди баррасӣ қарор бидиҳем. Ҷумҳурии Қирғизистон ҳанӯз ба ҷумҳуриҳои Осиёи миёна дохил намешавад. Мо бояд муқаррар кунем, ки равобити иқтисодие ки ҳоло дар байни ҷумҳуриҳои Осиёи миёна вуҷуд дорад ба ҳар тарзе, ки тақсим шаванд, дар ҷаҳорҷуби шӯрон иқтисодии кунунӣ бояд нигоҳ дошта шаванд; ба ин иттиҳоди иқтисодӣ ҳамчунин вилоятҳои худмӯхтор ва ҷумҳуриҳои, ки дар сар то сари Осиёи миёна таъсис карда мешаванд, дохил хоҳанд шуд. Ба ҳар роҳе, ки шуда, бояд ин вазъ нигоҳ дошта шавад. Агар мо тасмим бигирем, ки равобити хизбӣ хифз карда шавад ва он аз тариқи Дафтари Осиёи миёнагӣ сурат бигирад, пас равобити иқтисодии мо аз тариқи иттиҳоди иқтисодии Осиёи миёна сурат

* Сарзаминҳои Қазоқистон ва Қирғизистони кунунӣ дар назар аст.

мегирад. Масъалаи Ҷумҳурии Қирғизистон ҳалнашуда боқӣ мемонад, мо наметавонем масъалаеро қаблан ҳал кунем, ки ба мо дахл надорад.

Раҳимбоюф А.: Вакте ки мо ин масъаларо дар зеркумисиюни узбакҳо баррасӣ мекардем, онро ҳалнашуда боқӣ гузоштем, зеро медонистем, ки кумисиюни қирғизҳо тасмим гирифт, ки Ҷумҳурии Қирғизистони бузург ба Тошканд* пайваст шавад ва низ мо медонем, ки дар Оренбург кумитаи қирғизҳои вилояти Оренбург тасмим гирифт, ки бо қирғизҳои Туркистон дар Тошканд муттаҳид шавад. Чун байни қирғизҳои Туркистон ва Ҷумҳурии Қирғизистон мувофиқат вучуд дошт, пас ба назари мо иттиҳоди иқтисодӣ аз имкон берун аст. Агар сӯхбате дар бораи пайваст шудани Ҷумҳурии Қирғизистони кучак бо бузург** дар миён набуд, пас матраҳ кардани ин масъаларо мо зарурӣ медонистем. Мо медонем, ки ақидаи пайваст шудани ду ҷумҳурии қирғизҳо вучуд дорад.

Садо аз толор: Матраҳ кардани масъалаи мавҷудияти ду ҷумҳурии қирғиз лузуме надорад, эҳтимолан як ҷумҳурӣ хоҳад шуд.

Хочануф С. Вале ду ҷумҳурии тоторҳо вучуд дорад: Ҷумҳурии Крим ва Тоторӣ.

Раҳимбоюф А. Рафиқ Хочануф дар зеркумисиюни худ масъалаи пайваст кардани Ҷумҳурии Қирғизистонро ба Ҷумҳурии Қирғизистони Туркистон ҳал кардааст, аз ин ру мо иттиҳоди ғайримумкинӣ иқтисодии Осиёи миёнаро бо Қирғизистони муттаҳида рад мекунем. Агар қирғизҳои Туркистон ба онҳо пайваст намешаванд, пас метавон масъаларо мавриди баррасӣ қарор дод.

Хочануф С.: Рафиқ Карқлин масъаларо на ончунон окило-

* Дар санад чунин омадааст.

** Таҳти унвони Ҷумҳурии Қирғизистон (Қазокистон)-и кучак Ҷумҳурии худмухтори Қирғизистони (Қазокистон) шӯравии сусеиелӣ дар назар аст, ки 26 августи 1921 дар таркиби Русияи фидирол таъсис шуда буд. Таҳти унвони Ҷумҳурии Қирғизистон (Қазокистон)-и бузург Ҷумҳурии худмухтори Қирғизистони (Қазокистон)-и шӯравии сусеиелӣ дар назар аст, ки бар мабноси марзбандии миллии соли 1924 аз сарзаминҳои Ҷумҳурии худмухтори Туркистони шӯравии сусеиелӣ ташкил карда шуд.

на ҳал мекунад; бахши қирқизнишини Туркистон, бидуни шак вобаста аз он, ки ба Ҷумҳурии Қирқизистон пайваст хоҳад шуд ё хайр, истиқлол дорад. Ва ин бахши қирқизнишин як вилоятро дар бар хоҳад гирифт, як вилояти иқтисодии новобаста аз он ки муттаҳид карда мешавад ё хайр. Агар он воҳиди иқтисодии як вилоятро дар бар мегирад, шумо бояд дигар гуна сӯхбат кунед, вагарна ин муносибати ғайришуравӣ хоҳад буд.

Раис: Агар масъалаи равобити иқтисодиёро матраҳ кунем, пас бояд дар бораи нигоҳ доштани равобити иқтисодӣ дар байни воҳидҳое, ки дар ҳудуди ҷумҳуриҳои Осиёи миёна таъсис хоҳанд ёфт, суҳан гуфт.

Раҳимбойф А.: Хочануф бисёр оқилона меғӯяд, ки новобаста аз муттаҳид шудани қирқизҳои Туркистон бо Ҷумҳурии Қирқизистон бояд дар бораи равобити иқтисодӣ суҳан гуфт, пас маълум мешавад, ки як бахши ҷумҳурий бо ҷумҳуриҳои Осиёи миёна пайваст мешавад ва бахши дигар ҳар тавр, ки бошад, бошад. Ин комилан ғайримумкин аст, инчो бояд масъаларо чунин матраҳ кард: оё қирқизҳои Туркистон ба Ҷумҳурии Қирқизистон ворид мешаванд ё на? Ва онгоҳ масъалаи равобити иқтисодӣ аз байн меравад, вагарна бояд дар бораи он суҳан гуфт.

Межлаук И.: Ман бояд тазаққур диҳам, ки ин амр аз назари теория на танҳо қобили пазируфтани, балки зарурист ва арқомии иқтисодӣ ногузир онро дархост мекунад, ки ин гулулапораҳо аз ҳам пош нахӯранд. Ба ҷуз ин, мо аз ду тараф муҳолиф дорем: рафиқ Исломӯф марди хеле дурандеш ва рафиқи неққоҳ Айтакӯф. Ҳақ ба ҷониби рафиқ Исломӯф аст, вақте, ки ӯ талаб мекунад, зеро Ҷумҳурии муқтадири Ўзбекистон аз назари иқтисодӣ ба ҳеҷ чо вобастагӣ нахоҳад дошт ва ба маркази воҳид ҳам ниёз надорад. Аз ин ҷо Туркманистон алоқаманд аст, ки органе вуҷуд дошта бошад, то туркманҳо ва узбакҳо намоёндагии баробар дошта бошанд. Вале чун шумо зарурати маркази сиёсиро дар Осиёи миёна эътироф мекунад, аз рӯи содалавҳӣ гумон мекунад, ки маркази иқтисодӣ вуҷуд нахоҳад дошт. Ин ногузир аст. Фикр кардан дар бораи чизе, ки мумкин аст гунаи дигар дошта бошад, қори беҳуда аст ва нодида гирифтани ин амр мумкин нест ва қабл аз ҳама ба суди ҳудуди ҷумҳуриҳо ва намоёндагии баробари

онҳост.

Раис: Мо чунин фикре надорем, ки касеро аз таркиби ҷумҳуриҳои Осиёи миёна берун кунем, вале ман фикр мекунам, ки дахл кардан ба Ҷумҳурии Қирғизистон ғайримумкин аст, чун аз доираи баҳси мо берун аст.

Хочануф С. (Аз ҷой): Вале вилояти Ҳафтрӯд ба баҳси мо марбут мешавад?

Раис: Оре, мо ба Сирдарё ва Ҳафтрӯд дахл мекунем, чун ба доираи баҳси мо марбут мешавад, вале на Ҷумҳурии Қирғизистон. Мо ба қирғизҳо дар ҳудуди Ҷумҳурии Туркистон дахл мекунем. Масъалае ба миён меояд, ки равобити иқтисодӣ, ки дар байни ҷумҳуриҳои Осиёи миёна — Туркменистон, Хоразм ва Бухоро вучуд дорад, нигоҳ дошта шавад.

Нахустин масъалаи мо низ ҳамон аст, ки матраҳ шудааст, яъне нигоҳ доштани равобити иқтисодӣ дар микёси Осиёи миёна.

Исломуф Р.: Эҷоди маркази иқтисодӣ дар Осиёи миёна салоҳ нест ва агар лузуме ба эҷоди он ҳаст, пас органе бояд бошад, ки раҳбарӣ кунад. Мо медонем, ки дар оянда баъд аз чанд сол назми дигаре барқарор хоҳад шуд. Чун мо бо Ҷумҳурии Қирғизистон равобити иқтисодӣ барқарор намекунем ва чун мо робитаро қатъ мекунем, пас робита хеле кам хоҳад буд. Чун равобити иқтисодӣ дар Туркистон вучуд нахоҳад дошт, ки дар муқоиса бо Аулиа-Ато дар фосилаи каме қарор дорад ва ғайра.

Исломуф Р.: Дар инҷо сухан гуфтан дар бораи онки ин марказ хатман лозим аст, қомилан нодуруст аст, вагарна мо наметавонем қор кунем ва иқтисодро тараккӣ диҳем. Бо Ҷумҳурии Туркменистон мо ҳамеша метавонем робита барқарор кунем. Масалан бигиред ширкатҳои пахтаро; онҳоро метавон таъсис қард, онҳо ва мо суди муайяне хоҳем дошт. Ва ниҳоят мо «Туркшелк» (Абрешии Туркистон)-ро дорем, ки масалан 40 дар сади сахми он сармоли хориҷӣ мебошад ва «Туркшерст» (пашми Туркистон), ки сахми хориҷии он 45 дар сад аст.

Куллан сармоли Туркистон нақше бозӣ намекунад, мо метавонем бар мабноси сахмҳои худ органҳои қуллӣ дошта бошем. Дар назар дошта бошед, ки мо бо эҷоди иттиҳоди иқтисодии

Осиёи миёна, чизе ба даст нахоҳем овард. Тамоми иқтисод дар ин ҷо мутамаркиз шудааст, ҳама чиз аз Тошканд дикта хоҳад шуд ва дар онҷо шумо метавонед тасвибнома содир кунед, ки кори фарҳангиро чигуна идора кунед ва бидуни пашизе дар даст нишинед. Дар ҳар сурат шумо наметавонед коре бикунед, чун ҳама кори шумо аз Тошканд бастагӣ хоҳад дошт.

Раҳимбоюф А.: Агар рафиқ Хочануф ақидаи худро дар бораи пайваст кардани Ҷумҳурии Қирғизистони бузург бо Қирғизистони кунунӣ идома бидиҳад ва агар у мушаххасан бигӯяд, ки дар оянда низ чунин ақида хоҳад дошт, дар ин сурат мо бояд ин масъаларо ба рағб бигузorem.

Хочануф С.: Масъала он аст, ки Хочануф хони қирғиз нест ва аз ин ру изҳороти фардӣ содир накунад.

Раис: Рағб медиҳем.

Раҳимбоюф А.: Рағбгирӣ ғайримумкин аст, чун Хочануф сиёсатбозӣ мекунад. Бигузор у ақидаи худро ошкоро бигӯяд.

Раис: Дар ҳар сурат у нахоҳад гуфт.

Исломӯф Р.: Холо метавон масъалаи иттиҳоди иқтисодии Ўзбекистон ва Туркманистонро матраҳ кард. Масъалаи Ҷумҳурии Қирғизистон ҳоло ҳал нашудааст. Агар ду Ҷумҳурии Қирғизистон муттаҳид шаванд, пас танҳо ду ҷумҳурии дигар боқӣ мемонад.

Раис: Кӣ мехоҳад роҷеъ ба масъалаи қирғизхое, ки дар Туркистон, Хоразм ва Бухоро зиндагӣ мекунанд, ибрази ақида кунад. Оё онҳо бо Ҷумҳурии Қирғизистон муттаҳид карда шаванд ё чун воҳиди мустиқил ҳар қадам алоҳида бошанд.

Хочануф С.: Мо ба фидиросиюни Осиёи миёна дохил мешавем.

Раҳимбоюф А.: Ман пешниҳоди рафиқ Исломӯфро дар бораи иттиҳоди иқтисодии ҷумҳуриҳои Ўзбекистон ва Туркманистон комилан тарафдорӣ мекунам. Рафиқ Хочануф бояд ақидаи худро ба таври мушаххас ва равшан баён кунад.

Раис: Инҷо на танҳо ончи рафикони қирғиз пешниҳод мекунанд, муҳим аст, балки бояд ақидаи худро изҳор ва назари кумисиюнро равшан кард, зеро фардо дар чаласаи Дафтари Осиёи миёна дар ин бора сухан гуфтан лозим меояд, ки бо

киркизҳои ҷумҳуриҳои Осиёи миёна чи бояд кард?

Худойқулуф.: (Хочануф тарҷума мекунад): Рафиқ Худойқулуф меғӯяд, ки дар ин маврид тарзи матраҳ кардани масъала чандон воқеъбинона нест. Инчо дар мавриди Тошканд сухбат карданд, дар ҳоле, ки Тошканд дастоварди ҳама аст. Дар ин бора касе эътироз намекунад. Ин тасаввуроти ғалатест, ки гуё мо масъалаи марзбандиро матраҳ мекунем, пас баъд аз он мо ҳеҷ гоҳ ҳамдигарро нахоҳем дид. На, мо ҳамеша аз назари иқтисодӣ ба ҳамдигар ниёз хоҳем дошт.

Инчо дар бораи узбакҳо низ суханҳои бисёр гуфта шуд ва низ гуфта шуд, ки Хоразм дур аст, вале вақте кумисиюн масъалаи ба Осиёи миёна пайваст кардани Ҷумҳурии Қирғизистонро матраҳ кард, ҳатто намехоҳанд, ки онро мавриди баррасӣ қарор диҳанд ва ин ба ақидаи ӯ тазоҳур (худнишондихӣ) аст. Дар бораи сарнавишти муштарақ дар гузашта ва ногузир будани ин муштаракот дар оянда хочат ба сухан нест, чун он ба ҳеҷ ваҷҳ тағйир нахоҳад ёфт. Холо набояд танҳо масъалаи иттиҳоди иқтисодии туркманҳо матраҳ карда шавад. Дар ин иттиҳод ба хоҳири вазъияти воқеии худ, бояд қирқизҳо низ ширкат кунанд. Пас фуруғузор кардани ин масъала мумкин нест.

Раис: Тақрор мекунам, ки мо метавонем масъаларо дар ҷаҳорҷуби тасвибномаи Дафтари Осиёи миёнагӣ баррасӣ кунем. Кори мо иборат аст аз баррасӣ кардани масоил дар микёси ҷумҳуриҳои Осиёи миёна ба изофаи қирқизхое, ки ба ҷумҳуриҳои Осиёи миёна дохил мешаванд.

Межлаук И.И.: Ман пешниҳод мекунам, ки дар ҷараёни марзбандӣ аз минтақаи нуфузи Дафтари Осиёи миёнагӣ ва иттиҳодияҳои иқтисодии зидаҳл ҳориҷ шудани қирқизхое, ки ҳоло дар Ҷумҳурии Туркистон ба сар мебаранд, ғайримумкин шумурда шавад, пас зарур аст, ки иттиҳоди ҷудогонаи қирқизҳо таъкил карда шавад.

Раис: Пешниҳоди мушаххасе вучуд дорад, ки қирқизҳои Ҷумҳурии Туркистон бидуни қирқизҳои Бухоро ба воҳиди ҷудогона дар ҷаҳорҷуби ҷумҳуриҳои Осиёи миёна ҷудо карда шаванд. Қӣ тарафдори ин пешниҳод аст? — 7 нафар. Муҳолиф? — нест. Аъзои боқимондаи кумисиюн бетараф мебошанд. Пас пеш-

ниҳод пазируфта мешавад. Масъалаи дуввум дар бораи робитаи иктисодӣ. Пешниҳоди вучуд дорад, ки робитаи иктисодӣ, ки дар байни ҷумҳуриҳои Осиёи миёна вучуд дорад, хифз шавад, ё ки ин робита таъмин карда шавад ва низ шӯрои иктисодии Осиёи миёна хифз карда шавад, пешниҳоди муҳолиф ба ин, пешниҳоди рафиқ Исломуф аст.

Айтакуф Н.: Пешниҳод мекунам, ки ин робитаи иктисодӣ нигоҳ дошта нашавад, балки бо марказ робита баркарор карда шавад.

Хомутхонуф: Ман пешниҳод мекунам, ки масъалаи иттиҳоди иктисодии ҷумҳуриҳои Осиёи миёна ҳалнашуда боқӣ бимонад ва ба ҷумҳуриҳои миллӣ, ки ҷадидан ташкил мешаванд, барои баррасӣ вогузор шавад.

Исломуф Р.: То замони таъсиси Ҷумҳуриҳои Туркменистон ва Ўзбекистон, масъала ҳалнашуда боқӣ бимонад ва баъд ба онҳо ҳуқуқи ҳалли он вогузор карда шавад.

Раис: Кӣ тарафдори он аст, ки масъала то замони таъсиси ҷумҳуриҳои миллӣ, ҳалнашуда боқӣ бимонад? — 2 нафар. Кӣ тарафдори он аст, ки робитаи иктисодӣ нигоҳ дошта шавад? — 6 нафар (Рафиқ Раҳимбоюф аз раъйдихӣ худдорӣ кард).

Масъалае, ки боқӣ мемонад, масъалаи марзӣ аст. Ман пешниҳод мекунам, ки ба иллати адами далоили мушаххас ин масъала мавриди баррасӣ қарор нагирад, балки баррасии масъалаи марзӣ омода гардад.*

Исломуф Р.: Албатта, мумкин аст, ки марзҳо ишора нашавад, вале дар ҳар сурат бояд гуфт, ки Ҷумҳурии Ўзбекистон аз ҷи муташаққил хоҳад шуд.

Хочануф С.: Ман пешниҳод мекунам, ки марзбандии миллӣ дар навоҳии иктисодӣ бар асоси маҳдуд кардани аксарияти миллатҳои алоҳида сурат гирад.

Раис: Ман фикр мекунам, ки масъаларо дар шакли фор-

* Ба таъйини марзҳои давлатии ҷумҳуриҳо ва вилоёти худмухтори тозатаъсис кумисияи марказии арзӣ машғул буд, ки мураккаб буд аз 15 нафар узвӣ мусовиюлхуқуқ ва онҳо ҳамаи ҷумҳуриҳо ва вилоёти Осиёи миёнаро (ба ҷуз тоҷикон. - Р.М.) намояндагӣ мекарданд. Ин кумисия бояд кори худро дар гули моҳи сентябри 1924 анҷом меод.

мулбандии кудлӣ набояд пазируфт. Худ ба худ маълум аст, ки Чумхурии Ўзбекистон аз навоҳие таъсис хоҳад шуд, ки узбакҳо дар онҳо зиндагӣ мекунанд.

Одинаюф К.: Бо мувофиқати узбакҳои Хива.

Раис: Хамин тавр, имрӯз ғуруб мо масъалаи марзиро баррасӣ нахонем қард, шояд Дафтари Осиёи миёнагӣ кумисиюни вижае* барои тақмили ин масъала таъсис хоҳад қард.

Исломуф Р.: Ба назари ман формулбандии куллиро метавон ироа қард, вале барои таъйини марзҳои дақиқ бояд кумисиюне ташкил қарда шавад.**

Раис: Хамин гуна, бегоҳии имрӯз масъалаи марзиро баррасӣ нахонем қард, балки пиромони Тошканд ихори назар хонем қард. Қӣ дар ин бора меҳонад суҳан бигӯяд?

Исломуф Р.: Масъала он аст, ки арқоми Хочануф бо дигар арқоми сабтшуда тафовут дорад. Теъдоди узбакҳо ва қурамаҳо — 34 ҳазор нафар, вале қирқизҳо ва қарақалпоқҳо 22 ҳазор нафар.*** Хеч масъалае набояд дар бораи Тошканд вучуд дошта бошад, Тошканд бояд аз онҳо узбакҳо ва ҳатман пойтахти онҳо бошад. Мо муваққатан дар бораи Самарқанд розӣ ҳастем.

Файзулло Хочаюф: Агар инчӣ дар бораи Тошканд чун пойтахт суҳан гуфта мешавад, мо ҳоло ақидаи ҳудро дар ин бора баён нақардаем ва ин масъала бояд дар зеркумисиюни узбакҳо мавриди баррасӣ қарор гирад. Вале онқи Тошканд шаҳри узбакҳост — ин дуруст аст.

Хочануф С.: Дар Тошканд бояд қирқизҳои Туркистонро мутамаққиз қард.

Айтақуф Н.: Ба шаҳрҳо набояд вижагии милли дод. Дар Хоразм як шаҳр вучуд надорад, ки дар он турқманҳо зиндагӣ кунанд, турқманҳо дар қанораҳо зиндагӣ мекунанд. Бинобар ин,

* Чунин кумисиюни вижа ташкил нашуд.

** Масъалаи марзҳои чумхуриҳои тозатаъсисро кумисиюни марқазии арзӣ ҳал меқард.

*** Ҳамчунон қи хонандагон муътақид мешаванд, сарнавишт ва маҳали зисти даҳо ҳазор узбак, қирқиз ва қарақалпоқҳои нигаронии аъзои кумисиюни (он ҳам қомилан мунсифона) буд. Вале ҳамчунон, қи мо медонем, онҳо нисбат ба сарнавишти миллионҳо тоҷик бетафовут буданд. Дар бораи онҳо ҳатто суҳан намегуфтанд.

ман пешниҳод мекунам, ки шаҳрҳо ба ҳамон аҳолии мутааллиқ шаванд, ки онҳоро муҳосира кардаанд.

Муҳиддинуф А.: Дар ноҳияи Тошканд низ бештар узбакҳо зиндагӣ мекунанд. Ман бо пешниҳоди рафиқ Айтакуф мувофиқам.

Атобоюф К.С.: Қабл аз он ки дар бораи Тошканд сухан гуфта шавад, бояд бо далел таъйин карда шавад, ки амалан шаҳри Тошканд ба кӣ тааллуқ дорад, чун бозор ва ё маркази иқтисодӣ; ба узбакҳо ё қирқизҳо. Агар ба ториҳ мурочиа кунем, маълум мешавад, ки шаҳри Тошканд маркази узбакҳо набуд. Аз ин рӯ, ман пешниҳод мекунам, ки масъалаи шаҳри Тошканд чунин ҳал шавад: чун бозор ба яке аз ғуруҳҳои миллии тааллуқ доштани он маълум гардад.

Межлаук И.И.: Ман пешниҳод мекунам, ки ҳоло музокира катъ ва ба раъй гузошта шавад.

Раҳимбоюф А.: Ин ҷо ноҳиябандии идорӣ вучуд дорад, ки созмони тарроҳии давлатӣ (госплан) ва дигар созмонҳои иқтисодии Туркистон таҳия кардаанд. Бисёр таассуфовар аст, ки рафиқ Атобоюф, ки замони тулонӣ раиси кумисарҳои халқ буд, ошнотии комил нисбат ба Тошканд, ки ҷи гуна бозорест, надошт. Дар ин ҷо Туркистон тибқи вижагиҳои иқтисодӣ ба чандин ноҳияҳо тақсимбандӣ шудааст. Ин ҷо дар банди 9 роҷеъ ба хиттаи Тошканд, гуфта мешавад, ки дар Тошканд ва навоҳии он аксаран узбакҳо зиндагӣ мекунанд, бинобарин ин масъала мавриди баҳс нест ва муҳимтар он ки Тошканд маркази фарҳангии узбакҳо мебошад.*

Ҳочануф С.: Агар шумо ноҳияи Тошкандро бигиред, хоҳед дид, ки теъдоди қурамаҳо ба ҳисоби дар сад 15, ва дар шаҳри Тошканд 7,9 дар сад аст, яъне 1,5 баробар тақлил меёбад. Агар мо танҳо ноҳияи Тошкандро бигирем, пас қирқизҳо дар он ҷо 45,8 дар сад ва узбакҳо 28 дар сад мебошанд, вале вақте шаҳри қўҳнаро низ ба он меафзоем, теъдоди онҳо баробар мешавад ва

* Шевае ки А. Раҳимбоюф мекушид аз тариқи он «ҳақ» будани худро собит намояд, боиси таҳайюр аст. Ў на ба қонун ва далоили ториҳӣ таъя мекунад, балки ба банди 9 ва дастурҳои бюрократӣ ва ношинос.

ба кулӣ сар дар гум мешавем ва аз ин рӯ хангоми таъйин кардани тааллуки шахр, бояд ки танҳо аҳолии шахри Тошканд дар назар гирифта нашавад. Рафиқ Исломуф ин аркомро ба ҳам омехта ва беҳабар аз он аст, ки дар ин ҷо тамоми шахри кӯҳна дар назар гирифта шудааст.

Исломуф Р.: Ман ба оморӣ расмӣ истинод мекунам. Аҳолии бумӣ яъне узбакҳо дар инҷо дар рустоҳо — мардҳо 96 ҳазор нафар, занон — 86 ҳазор нафар ва қирқизҳо — 79 ҳазор нафар мард, 84 ҳазор нафар зан мебошанд. Ин аркоми идораи марказии омор мебошад. Агар аҳолии шахрҳоро дар назар бигирем, пас аксарияти кулл узбакҳо мебошанд вале қирқизҳо 82 ҳазор нафар мард ва 76 ҳазор нафар зан мебошанд.

Раис: Ҳама тавзеҳот дода шуд, акнун ба раъйгирӣ шурӯъ мекунем. Ду пешниҳод вуҷуд дорад: яке пешниҳоди рафиқ Хочануф, ки Тошканд ба иттиҳоди қирқизҳо дохил шавад ва дигар пешниҳоди рафиқ Исломуф, ки Тошканд ба иттиҳоди узбакҳо дохил шавад. Ба раъй мегузорам: касе, қи тарафдори ба иттиҳоди узбакҳо дохил шудани Тошканд аст, хоҳиш мекунам, даст боло кунад (6 раъй). Касе ки тарафдори ба иттиҳоди қирқизҳо дохил шудани Тошканд аст, хоҳиш мекунам даст боло кунад (2 нафар) — ақалият. Ҳамин тавр, пешниҳоди рафиқони узбак пазируфта мешавад.

Акнун, рафиқон масъалаи марзӣ ва дигар масоили кучак боқӣ мемонад, ки албатта дар оянда ҳал хоҳад шуд. Ман чунин пешниҳод дорам: як кумисиюне ташкил карда шавад, ки ҳамаи пешниҳодҳое, ки мо пазируфтем, тасхех намояд. Касе муҳолифи чунин пешниҳод нест? Ман пешниҳод мекунам, ки аъзои кумисиюн 3 нафар бошад, хоҳиш мекунам аъзои кумисиюнро таъйин кунед. (Қарқлин, Раҳимбоюф ва Атобоюф узви кумисиюн интиҳоб мешаванд).

Чаласа баста эълон мешавад.*

* Имзоҳо дар нусаха вуҷуд надорад. Вале речет ба аркоми идораи марказии омор бавижа дар он солҳо ин таъбири халқ хуб виҷф мекунад: «Ҳам дуруғи маъмули вуҷуд дорад ва ҳам омор».

Рохнамои

номҳои рафиқоне, ки дар баррасии масъалаи марзбандии миллии ҷумҳуриҳои Осиёи миёна, дар ҷаласаи Дафтари тадорукоти Кумитаи марказӣ (4 январ 1924) ширкат карда буданд. Маркази ҳифз ва таҳқиқи асноди торихи навини Русия. Маҳзани 17, сабти шумораи 112, парвандаи 566, барги 42 ва пушти барги 42.

Номи хонаводагӣ	миллат	мансаб ва вазифа	маҳалли қор
Исломуф Р.	узбак	Раиси шӯрои кумисорҳои халқии Ҷумҳурии худмухтори Туркистони шӯравии сусиёлистӣ, узви Дафтари Осиёи миёна, узви ҳайти раисаи Кумитаи марказии иҷроияи иттиҳод ва Кумитаи марказии иҷроияи Иттиҳоди ҷамоҳири шӯравии сусиёлистӣ	Тошканд
Манжара	украин	Раиси кумисияи марказии бозрасии Туркистон ва кумисори халқии бозрасии қорғару деҳқон	Тошканд
Хочануф С.	қирқиз*	Дабири саввуми Кумитаи марказии Ҳизби қумунистӣ Туркистон, узви Дафтари Осиёи миёна, муовини раиси Кумитаи марказии иҷроияи Туркистон ва кумисори халқии кишоварзӣ	Тошканд
Раҳимбоюф	узбак	Дабири Кумитаи марказии Ҳизби қумунистӣ Туркистон, муовини раиси Кумитаи марказии иҷроияи Туркистон	Тошканд

*казок

Номи ҳонаводагӣ	миллат	мансаб ва вазифа	маҳалли кор
Варейкис	литвонӣ	Узви Дафтари Осиёи миёнаӣ, дабири Кумитаи марказии Ҳизби куму- нисти Туркистон	Тошканд
Карклин	латиш	Муовини раиси Дафтари Осиёи миёнаӣ, узви хай- ати раисаи Кумитаи марказии иҷроияи Тур- кистон	Тошканд
Атобоюф	туркман	Муовини раиси нозирони Бухоро	Бухоро
Хочаюф Ф.	узбак	Узви Дафтари Осиёи миёнаӣ, раиси шӯрои но- зирони Бухоро	Бухоро
Тухтабуюф	киркиз*	Сардабири рӯзномаи «Ок жӯл»	Тошканд
Абдуррахмонуф кара- киркиз**	киркиз**	Узви хайати раиса ва дабири масъули Кумитаи марказии иҷроияи Тур- кистон, узви Кумитаи марказии Туркистон	Тошканд
Мендешуф	киркиз***	Раиси Кумитаи марка- зии иҷроияи Қирғизис- тон, узви хайати раисаи Кумитаи вилояти қирқи- зҳо ва узви хайати раисаи Кумитаи марка- зии иҷроияи Ҷумҳурии Русияи фидироли шӯра- вии сусиёлиятӣ.	Оренбург Тошканд
Жургануф	қир- қиз****	Намояндаи Қирғизистон дар Кумитаи иҷроияи	

*казок

**киркиз

***казок

****казок

Номи хонаводагӣ	миллат	мансаб ва вазифа	маҳалли кор
Туркистон			
Коростелев	рус	Дабири Кумитаи вилояти Қирғизистон, узви хайати раисаи Кумитаи марказии иҷроияи Қирғизистон ва номзад ба узви Кумитаи марказӣ	Оренбург
Абдусаломуф	узбак	Намояндаи салоҳиятдо-ри Хоразм дар Маскав	Маскав
Ҷонгелдин А.Б.	кара-кирғиз*	Кумисори халқии таъминоти иҷтимоӣ ва узви хайати раисаи Кумитаи марказии иҷроияи Қирғизистон.	Оренбург

Ҳамин тавр, феҳрасти ғавқ таркиби зерини кумисияро нишон медиҳад, ки сарнавишти тамоми мардуми тоҷикро ҳал кард (бо дар назардошти миллияти аъзои кумисия):

1. Узбак-4.
2. Украин-1.
1. Қазок-5.
4. Литвонӣ-1.
5. Латиш-1.
6. Рус-1.
7. Тоҷик-нест.
8. Туркман-1.
9. Қирғиз-1.

*қазок

Дар фејсбук ба гурӯҳи Китобхона
ҳамроҳ шуда, садҳо китоби дигарро ба
таври ройгон аз худ кунед

Рохнамои номҳои коркунони олирутбаи хизбиву давлатии Осиёи миёна, ки мустақиман дар марзбандии милливу давлатии Осиёи миёна ширкат карда буданд

Айтакуф Нодирбой — корманди давлатӣ, аз соли 1922 узви Хизби кумунисти Иттиҳоди шӯравӣ. Дар нимчазираи Манкишлок, дар хонаводаи мохигир мутаваллид шудааст. Соли 1920 раиси шӯрои авул ва баъд узви Кумитаи инқилобии волост, намояндаи кунгураи 1 шӯроҳои И.Ч.Ш.С. (1922), узви Кумитаи иҷроияи Туркистон ва аз январи 1924 раиси Кумитаи марказии иҷроияи Туркистон, баъд аз марзбандии миллӣ аз моҳи ноябри 1924 — раиси Кумитаи инқилобии Ҷумҳурии Туркменистони шӯравӣ сусиёлиست. Аз соли 1925 раиси Кумитаи марказии иҷроияи Ҷумҳурии Туркменистони шӯравӣ сусиёлист ва муовини раиси Кумитаи марказии иҷроияи И.Ч.Ш.С. Соли 1938 тирборон шуд.

Атобоюф К.М. — корманди хизбӣ ва давлатӣ, соли 1920 узви Кумитаи марказии Хизби кумунисти Туркистон. Дар мактаби муовини раиси шӯрои нозирони халқии Ҷумҳурии халқии Бухорои шӯравӣ, муовини раиси Кумитаи иҷроияи Туркистон, раиси шӯрои кумисорҳои халқии Ҷумҳурии худмухтори Туркменистони шӯравӣ сусиёлист (то октябри 1922) ва раиси шӯрои кумисори халқии Ҷумҳурии Туркменистони шӯравӣ сусиёлист ифои вазифа кардааст. Соли 1937 тирборон шуд.

Имомуф Чинор — корманди хизбӣ ва давлатӣ, аз охири соли 1918 то миёнаи соли 1920 раиси Кумитаи хизбии ноҳияи Уротеппа. Аз соли 1920 то соли 1923 роҳбари ташкилотҳои хизбӣ дар вилояти Чиззах, Самарқанд ва Каттакӯрғон буд. Дар охири соли 1923 муовини аввали раиси кумисияни марказии бозрасӣ ва

контроли халкии бозрасии коргару деҳкони Ҷумҳурии худмухтори Туркистони шӯравии сусиёлиستӣ таъйин шуд. Аз октябри соли 1924 дабири Дафтари муваккати хизби дар Ҷумҳурии худмухтори Тоҷикистони шӯравии сусиёлистӣ, узви Дафтари Осиёи миёнагии Кумитаи марказии Х.К.(б)Р. буд. Аз декабри 1924 дабири масъули Дафтари тадорукотии хизби кумунисти (болшевикони) Ўзбекистон дар Ҷумҳурии худмухтори Тоҷикистони шӯравии сусиёлистӣ ва ҳамзамон намоёндаи ҳамешагии Тоҷикистон дар Ҷумҳурии Ўзбекистони шӯравии сусиёлистӣ буд. Аз охири соли 1930 раиси кумисорҳои халкии маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистони шӯравии сусиёлистӣ ва аз соли 1931 то 1933 кумисори халкии тандурустӣ ва дар солҳои 1933-35 раиси кумисорҳои халкии додгустарии Ҷумҳурии Тоҷикистони шӯравии сусиёлистӣ буд. Солҳои 1935-37 дабири масъули Кумитаи марказии иҷроияи Ҷумҳурии Тоҷикистони шӯравии сусиёлистӣ ва мудири умури шӯрон кумисорҳои халкии Ҷумҳурии шӯравии сусиёлистӣ Тоҷикистон буд. Соли 1935 тирборон шуд.

Исломуф Рустам — корманди хизби ва давлатӣ. Дар мақомҳои Кумисори маводи ғизоии Ҷ.Х.Ш.С. Туркистон, раиси шӯрои кумисорӣ халкии Ҷ.Х.Ш.С. Туркистон, дабири Дафтари тадорукотии Хизби кумунисти болшевикони Ҷ.Ш.С. Ўзбекистон, кумисори халкии кишоварзии Ҷ.Ш.С. Ўзбекистон ифои вазифа кардааст. Солҳои 1929-1934 узви Дафтари Осиёи миёнагии К.М.Х.К.(б) Иттиҳод буд. Соли 1937 тирборон шуд.

Эшонхочаюф Усмонхон — рӯзноманигор ва омӯзгор. Аз соли 1919 узви хизби кумунист. Дар солҳои 1922-24 кумисори халкии маорифи Ҷ.Х.Ш.С. Туркистон ва дар солҳои 1924-25 сардабири рӯзномаи «Ўзбекистони сурх» ва ҳамзамон мудири шӯъбаи таблиғоти К.М.Х.К.(б) Ўзбекистон буд. Баъд дабири Кумитаи хизбии вилояти Сирдарё, мудири Кумитаи тадорукотии Х.К.(б) Иттиҳод дар Нижни-Новгород, дабири Кумитаи хизбии вилоятҳои Кафкази шимолӣ ва Кросноуфинск буд. Иттилои дигар дар даст нест.

Мавлонбекуф Аҳмадбек — корманди хизби ва давлатӣ. Солҳои 1918-1921 дар мақомҳои мудири шӯъбаи кор ва таъминоти иҷтимоии Кумитаи иҷроияи ҷония ва шаҳри Хучанд, раиси

Кумитаи хизбии ноҳия ва шаҳри Хучанд ва Кумитаи инкилобӣ ва Кумитаи иҷроияи шаҳр ва ноҳияи Хучанд ифои вазифа кардааст. Солҳои 1921-23 раиси кумисияни Ҷавқуллоддаи мубориза бо зиддинкилобӣ ва коршикании вилояти Фарғона, раиси Кумитаи инкилобии вилояти Фарғона ва раиси Кумитаи хизбии вилояти Самарқанд буд. Баъд дабири аввали Кумитаи марказии Х.К. Бухоро, раиси К.М. кумисияни бозрасии Х.К. (б) Ўзбекистон. Кумисори халқии бозрасии коргару деҳкони Ўзбекистон, кумисори халқии додгустарӣ, додситони Ҷ.Ш.С. Ўзбекистон буд. Аз соли 1934 то миёнаи соли 1937 мудири шуъбаи таблиғоти К.М.Х.К. (б) Тоҷикистон буд. Соли 1937 тирборон шуд.

Раҳимбоюф А. — корманди хизбӣ ва давлатӣ, аз соли 1919 узви хизби кумунист. Аз хонаводаи тоҷир, омӯзишгоҳи омӯзгорӣ шаҳри Тошкандро хатм кард. Аз соли 1918 дар Хучанд муаллим буд. Солҳои 1919-1920 раиси Кумитаи иҷроияи ноҳия ва шаҳри Хучанд, раиси Кумитаи Х.К. (б) Туркистон дар вилояти Самарқанд, аз сентябри соли 1920 раиси Кумитаи марказии иҷроияи Туркистон ва дабири К.М.Х.К. Туркистон, узви ҳайати кумисориеи халқии миллатҳои Ҷ.Ф.Ш.С. Русия. Аз соли 1923 дабири К.М.Х.К. Бухоро, дабири К.М.Х.К. Ўзбекистон (1924-1925), баъд дар умури хизбӣ ва давлатӣ. Аз соли 1933 раиси шурои кумисорҳои халқии Ҷ.Ш.С. Тоҷикистон буд. Соли 1937 тирборон шуд.

Рискулуф Турар — корманди давлатӣ ва хизбӣ, аз соли 1917 узви хизби кумунист. Аз хонаводаи деҳқон. Солҳои 1918-1919 - кумисори халқии беҳдошт ва раиси кумисияни марказии мубориза бо ғуруснагии Кумитаи марказии иҷроияи Ҷумҳурии Туркистон, аз марти 1919 то январи 1920 раиси Дафтари мусулмонон ва узви ҳайати раисаи Х.К. (б) хиттаи Туркистон ва ҳамзамон аз марти соли 1919 муовини раис ва дар моҳҳои феврал — июни 1920 раиси Кумитаи марказии иҷроияи Туркистон буд. Аз соли 1921 муовини кумисори халқии умури миллатҳои Ҷ.Ф.Ш.С. Русия ва аз соли 1922 раиси шурои кумисорҳои халқии Ҷ.Х.Ш.С. Туркистон буд. Аз соли 1924 дар умури хизбӣ ва давлатӣ. Соли 1938 тирборон шуд.

Рудзутак Ян Эрнстович — корманди хизбӣ ва давлатӣ, аз соли 1905 узви хизби кумунист. Аз хонаводаи деҳкон, коргар. Аз соли 1917 узви хайати раисаи шуҷоҳои иттиҳоди нассочони вилояти Маскав ва сар то сари Русия, шуҷои иттиҳодияи синфӣи Маскав, ширкаткунандаи набардҳои октябри соли 1917 дар Маскав. Солҳои 1917-1920 раиси шуҷои иқтисодии Маскав, раиси маркази нассочӣ ва Кумитаи марказии иттиҳодияи синфӣи коргарони нақлиёт. Соли 1920 узви К.М.Х.К.(б)Р. Солҳои 1920-21 — раиси кумиссионии Кумитаи марказии иҷроияи сар то сарии Русия ва шуҷои кумисорҳои халқии Ч.Ф.Ш.С. Русия дар Туркистон ва раиси Дафтари К.М.Х.К.(б)Р. дар Туркистон. Солҳои 1922-24 раиси Дафтари осеи миёнаи К.М.Х.К.(б)Р. Раҳбари умури омодагӣ барои таъсиси ҷумҳуриҳои миллии шуравӣ дар Осиёи миёна буд. Солҳои 1926-32 узви Дафтари сиёсии К.М.Х.К.(б) иттиҳод, узви хайати раисаи Кумитаи иҷроияи сар то сарии Русия ва Кумитаи марказии иҷроияи И.Ч.Ш.С. буд. Соли 1937 тирборон шуд.

Хочаюф Файзулло — корманди давлатӣ, аз соли 1920 узви Хизби кумунист. Аз хонаводаи тоҷир солҳои 1920-24 раиси шуҷои кумисорҳои (нозирони) халқии Ҷумҳурии халқии Бухорои шуравӣ буд. Аз ноябри 1924 то феввали 1925 раиси Кумитаи иқтисодии Ч.Ш.С. Ўзбекистон ва аз феввали 1925 то июни 1937 раиси шуҷои кумисорҳои халқии Ч.Ш.С. Ўзбекистон буд. Соли 1938 тирборон шуд.

Хочибоюф Абдурахим — корманди сиёсӣ. Соли 1918 ба симати муаллими мадраса дар вилояти Моварои Ҳазар (Закаспий) ба фаолият шурӯъ кард. Солҳои 1919-20 мушовир ва баъд мудири шуъбаи кишоварзӣи ноҳияи Хучанд буд. Солҳои 1921-22 дар вилояти Фарғона ба симати раиси кумиссионии ислоҳоти обу замин ифои вазифа кард. То 1-и июли соли 1934 раиси шуҷои кумисорҳои халқии Ч.Ш.С. Тоҷикистон буд. Соли 1939 тирборон шуд.

Карқлин У. — муовини раиси Дафтари Осеи миёнагии К.М.Х.К.(б)Р. Иттилооте дар бораи ӯ дар даст нест.

Одинаюф — дабири масъули К.М.Х.К. Хоразм. Иттилооте дар бораи ӯ дар даст нест.

Межлаук И.И. — корманди давлатӣ, узви Дафтари Осиёи

миёнагии К.М.Х.К.(б)Р., узви Кумитаи инқилобии Ҷ.Ш.С. Туркменистон. Дабири масъули тадорукотии Х.К.(б) Туркменистон ва аз феввали 1925 дабири К.М.Х.К.(б) Туркменистон, узви Кумитаи марказии иҷроияи И.Ҷ.Ш.С. буд. Соли 1938 тирборон шуд.

Варейкис И.М. — корманди хизбӣ, дабири Дафтари Осиёи миёнагии К.М.Х.К.(б) Иттиҳод, узви кумисияни марказии бозрасии Х.К.(б)Р. ва аз соли 1930 узви К.М.Х.К.(б) Иттиҳод, узви Кумитаи марказии иҷроияи сартосарии Русия ва Кумитаи марказии иҷроияи И.Ҷ.Ш.С. буд. Соли 1939 тирборон шуд.

Сахатмуродуф Х. — туркман, узви Дафтари Осиёи миёнагай ва узви Кумитаи инқилобии Ҷ.Ш.С. Туркменистон. Дабири масъули Дафтари тадорукотии Х.К.(б) Туркменистон ва аз феввали 1925 дабири К.М.Х.К.(б) Туркменистон буд. Иттилои дигаре дар даст нест.

Ихтисорот

И.Ч.Ш.С.—Иттиҳоди ҷамоҳири шӯравии сусиёлисти

К.М. — Ҷумитаи марказӣ

К.М.Х.К.(б)Р.— Ҷумитаи марказии Ҳизби кумунисти
(болшивикони) Русия

Ч.Ш.С — Ҷумҳурии шӯравии сусиёлисти

Ч.Х.Ш.С. - Ҷумҳурии худмухтори шӯравии сусиёлисти

Вожаномай мухтасар

Вожаномай форси ба форсиву русӣ

Абъод — андоза.

Авосит: чамъи васат — миёнаҳо.

Авкот: чамъи вақт.

Асафбор — печальный.

Аснод: чамъи санад — документи.

Асолат — хусусият, покӣ.

Арози: чамъи арз — замин, хок, сарзамин, бум.

Ахлоф: чамъи халаф — фарзанд, чонишин.

Бардадорӣ — гуломдорӣ.

Барчасб — тамға — ярлык.

Басич — сафарбар — мобилизация.

Бойгонӣ — архив.

Бориз — равшан.

Бумӣ — тахчой, мардуме, ки аз ҷои дигар наёмада, дар ватани аҷдоди худ зиндагӣ мекунад.

Вижа — махсус — особенный. Вижагӣ — хусусият — особенность.

Бавижа — махсусан — особенно. Вижа калимаи тоҷикист, вижа-ро аз вожа, ки он ҳам калимаи тоҷикист, бояд фарқ кард.

Вова — калима.

Гузориши тундnavисишуда — стенографический отчет.

Гуруҳи наҷодӣ — этническая группа.

Даврабандӣ — периодизация.

Зисалоҳ — салоҳиятдор.

Илал: чамъи иллат — сабабҳо — причины.

Илҳок — пайваст. Илҳок қардан — пайвастан. Мулҳақ шудан — пайваст шудан.

Имтидод ёфтан — тул қашидан.

Искон — маҳалли зист.

Истеъломнома — запрос.

Итлоқ қардан — нисбат додан, гузоштани ном.

Ифтихори миллӣ — национальная честь.

Иҷтиноб варзидан — худдорӣ қардан.

Кудито — переворот.

Кули — ҷуги.

Латма — зарба.

Мадорик: чамъи мадрак — документи.

- Манотик: чамъи минтака — минтақаҳо.
Манофеи сиёсӣ — политические интересы.
Маохиз: чамъи маъҳаз — манбаъҳо — источники.
Мардумшиноӣ — этнография.
Маҳзан — бунёд — фонд.
Мудаллал, мустадал — аргументированный.
Мудовим — давомдор.
Мунҷар ба ҷизе шудан — приводить к чему-либо.
Мусиррона — боисрор — настойчиво.
Мустакар(р) — баркарор, побарҷо.
Мустакиман — непосредственно.
Мутааддид — пуршумор.
Мутаводӣ — дароз.
Муштаракот — общность.
Мучозот шудан — ҷазо дидан.
Муҳкам — саҳт, қавӣ, ин вожа дар тоҷикӣ ба сурати маҳкам ва маҳкам роиҷ шудааст, ки ғалат аст.
Натиҷагирӣ қардан — ҳулоса қардан.
Накз шудан — вайрон шудан.
Нуфус — аҳоли, мардум.
Нуктаи ҳод — минтакаи пурушӯб — горячая точка.
Отӣ — оянда.
Парванда — дело.
Парчам — дирафш — флаг, знамя.
Сабти шумораи — опись.
Самтгирӣ — ориентация.
Сариъан — зуд, тез — быстро.
Суд — ғоида.
Тааррузӣ — наступательное.
Таъйиз — дискриминация.
Тавоноӣ — способность.
Талаккӣ қардан — фаҳмидан, қабул қардан — воспринимать.
Тарҷеҳ додан — предпочитать.
Тасхир — тасарруф, забт, истило, ишғол.
Теъдод ва раддабандии миллии аҳоли — национальный состав населения.
Устони кулл — генерал-губернаторство.
Фарзанди халаф — фарзанди шоиста, сазовор.
Ҷокиди замин — безамин.
Якпорчагии арзӣ — территориальный менталитет.

Калил — кам. Таклил ёфтан — кам шудан.

Куруни мутамоҷӣ — қарнҳои тулонӣ.

Ғайримустақим — косвенный.

Ҳамгун қардан — омехта қардани қавме бо қавми дигар. Ҳамгуншавӣ — нобуд шудани миллате дар миёни миллати дигар, фаромуш қардани забон ва русуми миллати худ ва пазируфтани забон ва русуми миллати дигар.

Вожаномаи русӣ ба форсӣ

Абориген — бумӣ. Коренной народ — қавми бумӣ.

Антропология — инсоншиносӣ.

Архив — оршӣв, бойгонӣ.

Ассимиляция — ҳамгуншавӣ, омезиш.

Генерал-губернаторство — устони кулл.

Генеральный секретарь — дабири кулл.

Голосовать — раъй додан. Голосование — раъйдихӣ, раъйгири.

Поставить на голосование — ба раъй гузоштан.

Гриф — муҳр, рамз.

Диалект — ғӯйиш.

Династия — дудмон, хонадон, силсила, ол.

Дискриминация — таъбиз.

Добровольно — довталабона.

Документ — санад, мадрак. Документы — аснод, мадорик.

Закавказье — Моварои Қафқоз.

Идеолог — андешапардоз.

Интеллектуальное развитие — рушди фикрӣ.

Исследование — пажӯҳиш, таҳқиқ.

Кочевник — кучнишин. Полукочевник — нимақучнишин.

Край — хитта, минтақа.

Манкурт — манкурт, манкурт.

Менталитет — яқпорчагӣ, яқлаҳтӣ.

Метис — дураға.

Монолитный — яқпорча, яқлаҳт.

Накануне — дар остонаи, дар шуруфи.

Народ — қавм. Народность — қавм: қамъаш ақвом.

Насильственный — иҷборӣ.

Национально-территориальное разделение — тақсимоти милливу арзӣ, марзбандии миллий.

Национально-территориальное размежевание — марзбандии миллӣ.

Оседлый — муким, мукимӣ, тахтанишин, сокин.

Особенность — вижагӣ, хасиса.

Оставить вопрос открытым — масъаларо халношуда боқӣ гузоштан.

Оценивать — арзёбӣ кардан.

Переворот — кудито, табаддулот.

Пленум — чаласаи умумӣ.

Постановление — тасвибнома.

Принцип — асл. Принципы — усул.

Присоединение — илҳок, пайваст.

Причерноморье — Хавошии (атрофи) Бахри сиёҳ.

Происхождение — бархост, пайдоиш. Этническое происхождение — пайдоиши наҷодӣ, бархости қавмӣ, бархости наҷодӣ, пайдоиши қавмӣ.-

Противостояние — рӯёруйӣ, муқобила.

Самоназвание — номи худбофт, номи худсохт.

Секретный — сирри. Совершенно секретно — комилан сирри.

Скотовод — домпарвар, чорвопарвар.

Сосредотачивать — мутамаркиз кардан. Сосредоточение — та-маркуз.

Специальный — вижа — махсус, хосс.

Средние века — асрҳои миёна, қуруни вусто.

Строго — ақидан. Строго запрещено — ақидан мамнӯъ.

Тенденция — гиройиш, тамоюл.

Фактор — омил: ҷамъаш: авомил. Факторы — авомил.

Формирование — шаклгирӣ, ташаккул. Формироваться — шакл гирифтан.

Ханство — хонигарӣ.

Численный состав — теъдоди афрод. Численный состав населения — теъдоди ва раддабандӣ (таркиби) аҳоли.

Экономические рычаги — аҳрумҳои (дастакҳои) иқтисодӣ.

Экспансия — таҷовуз, истило.

Этногенез — пайдоиши наҷодӣ.

Этногруппа — ғуруҳи наҷодӣ.

Эноним — истилоҳи қавмӣ, вожаи наҷодӣ.

Этнос — қавм.

Ярлык — барчасб.

مؤلف از رهبران و کارمندان این مرکز برای کمک و انتخاب اسناد ارزشمند پیرامون تاریخ مرزبندی ملی و ساختار دولتی مردمان آسیای میانه صمیمانه سپاسگزار است.

مؤلف همچنین از یو. س. مالتسوف، ا. ک. میربابایوف و ا. ایشانقلاف برای آماده کردن مدارک و نقل قولهای فصل «نظر شرق‌شناسان روس در باره تاجیکان»^۱ متشکر است.

ما به روشن کردن آن صفحاتی از تاریخ مردم تاجیک می‌پردازیم که قبلاً کاملاً سَرّی بود و در زمان شوروی از جانب تئورسینهای ساختار «آینده درخشان» مردمان اتحاد شوروی سخت پاسداری می‌شد. تئورسینهای شوروی کوشش می‌کردند که مسایل مهم تاریخی بویژه پیدایش خلقهای علیحده و تعلق نژادی آنان، استیلا بر اهالی بومی و سرزمینهای آنها، از آن خود کردن معنویت و فرهنگ قومهای تسخیر شده را از مردم پنهان بدارند. کتب و اسنادی که در این باره گواهی می‌دادند، تحت کنترل و سانسور کمیته خاصی قرار داشتند. انتشار، نقل قول و حتی بازگو کردن محتوای چنین تحقیقاتی اکیداً ممنوع بود.

اکنون در این باره بدون ترس از برچسب ملت‌گرایی بورژوایی و مخالفت با انترناسیونالیسم و «دوستی خلقها» می‌توان آزادانه گفت و نوشت. اکنون برای مردم تاجیک دانستن حقیقت تاریخی نه تنها ممکن، بلکه ضرور است. فقط با دانستن همه حقایق تاریخی است که مردم تاجیک این ملت خلاق و متفکر و در عین حال رنج‌کشیده می‌تواند دوباره هم از لحاظ معنوی و هم از لحاظ جسمانی احیا شود.

مؤلف

۱ این مدارک اکنون از نگاه کتاب‌شناسی خیلی کمیاب شده است. اغلب نوشته‌های قبل از انقلاب تنها یک نسخه باقی مانده و از این رو ارزش تاریخی آنها خیلی زیاد است. مؤلف.

چگونه؟ و در نتیجه کدام جریان؟ به وجود آمده است، توجه مارا به خود جلب کرد. سارته‌ها که بودند؟ کدام یک از اقوام کنونی آسیای میانه از نظر هم‌خونی، هم‌زبانی و خصیصه‌های مردم‌شناسی به آنها نزدیک بودند و دیگر علامتهای مردم‌شناسی از آنجمله جمعیت و منطقه زیست آنها در دوره‌های گوناگون تاریخی تازمان مرزبندی ملی باید مشخص شود. و سرانجام آنها چه شدند؛ مردند، همگون شدند یا به طور مصنوعی و دقیق‌تر بگوییم اجباری در نتیجه سرشماریهای نفوس، به نام ملت دیگر ثبت شدند؟ خلاصه، به این پرسشها حتی الامکان باید پاسخهای بی‌غرضانه داده شود. به سبب پرهیز از تکرار غیرضروری، تمرکز توجه به مسائلی که به بهانه‌های مختلف سیاسی، ایدئولوژیک (به خاطر دوستی در میان خلقها در زمان خود) مورد ممنوعیت اکید قرار داشت، بسیار مهم بود. محققین از ترس آنکه سخت مجازات نشوند، از انعکاس حقایق تاریخی پرهیز می‌کردند. برای آنها نوشتن در باره مطالبی که در چهارچوب سیاست حزبی نمی‌گنجید، ممنوع بود. با وجودی که تمام منابع اطلاعاتی ممنوعه و اسناد و بسیاری از کتابها در آرشیوهای حزبی و کتابخانه‌های ویژه موجود بود، ولی محققان به آنها دسترسی نداشتند.

مؤلف در اثر قبلی خود «تاریخ تبرتقسیم» (دوشنبه ۱۹۹۱) عمدتاً اشتباهات فاحشی را که در جریان مرزبندی ملی در حق ملت تاجیک اعمال شده بود، مورد بررسی قرار می‌دهد. کمیسیون تام‌الاختیار ازبکی که اعضای‌ش به زهر پان‌ترکیسم آغشته بودند، حقیقت موجودیت تاجیکان را همچون ملت و حق آنها را بر سرزمینهای تاریخی خود، کاملأ انکار می‌کرد؛ در نتیجه اهالی تاجیک را در طول قرون متمادی به زور به مناطق کوهستانی و ادیهای تنگ می‌رانند.

نادیده گرفتن احیای پروسه پان‌ترکیسم که تاجیکان از آن سخن می‌گویند و روسها نیز نگران احیای آن در روسیه هستند، غیرممکن است. ن. آ. ناروچنیتسکایا مورخ روس در اولین کنگره بین‌المللی روسها که در ۲۶-۲۸ مه سال ۱۹۹۳ در مسکو برگزار گردید، پیرامون پیدایش ایده «توران بزرگ»

مطالبی ارائه داد و از جمله گفت: در ترکیه نقشه‌هایی منتشر شده که سرزمینهای حواشی دریای سیاه، کریمه، قفقاز، ارمنستان و گرجستان با ترکیه با یک رنگ نقاشی شده‌است و علامتهای حرکت به سوی تارتارستان و باشقیرستان در آن کشیده شده‌است که شعار «ترکها متحد شوید» را بر روی آن نوشته‌اند.^۱

در این کتاب اختلاف نظرها میان رهبران پیرامون تقسیمات مرزی ازبکها، قزاقها و ترکمنها به طور مفصل مورد بررسی قرار گرفته که قبلاً به عللی که حالا معلوم است، چیزی نوشته نمی‌شد. مؤلف هنگام بررسی این مسئله که کدام یک از اقوام کنونی آسیای میانه به راستی بومیان قدیمی این منطقه محسوب می‌شوند، اساساً به تحقیقات شرق‌شناسان نامی پیرامون تاریخ مردمان آسیای میانه و خطه ترکستان که زمانی به امپراتوری روسیه تعلق داشت، استناد می‌کند. پیش از همه باید گفت که در بین شرق‌شناسان، مکتب شرق‌شناسان روس سهم بزرگی در تحقیقات بی‌غرضانه و قضاوت عینی تاریخ تاجیکان و دیگر اقوام همسایه آنها در آسیای میانه دارد. دلایل غیرقابل انکاری که این محققان در پژوهشهای خود آورده‌اند، بر این گواهی می‌دهد که قدیم‌ترین بومیان آسیای میانه تاجیکان می‌باشند. محققان قزاق، قرقیز و ترکمن نیز بر چنین عقیده‌اند، به استثنای محققان ازبک که به طور غیرواقعی قوم خود را بر خلاف نژادشناسی تاریخی آسیای مرکزی قدیمی نشان می‌دهند.

مؤلف برای نخستین بار از مآخذ و اسنادی استفاده کرده که قبلاً به عنوان اسناد سرّی خارج از دسترس بود. این مآخذ از جانب «مرکز حفظ و تحقیق اسناد تاریخ نوین روسیه» در اختیار ما گذاشته شده که شماره آنها به قرار ذیل است: مخزن ۱۷، ثبت شماره ۲، پرونده ۱۵۴؛ مخزن ۱۷، ثبت شماره ۳، پرونده ۴۳۱، ۴۴۳، ۴۶۸؛ مخزن ۱۷، ثبت شماره ۸۴، پرونده ۴۸۵، ۵۰۸، ۷۳۸، ۷۳۹؛ مخزن ۱۷، ثبت شماره ۱۱۲، پرونده ۵۶۶؛ مخزن ۵۰، ثبت شماره ۱، پرونده ۳۴؛ مخزن ۶۲، ثبت شماره ۲، پرونده ۸۷، ۸۸، ۱۰۱، ۱۰۲، ۱۰۵؛ مخزن ۵۵۸، ثبت شماره ۱، پرونده ۲۵۵۶، ۲۶۹۴، ۳۲۴۴، ۳۲۴۵، ۳۴۱۴.

۱ ناروچنیتسکایا ن. آ. Geopoliticheskaya missiya Rosii. 1 Vsemirniy Russkiy Sobor. ۲۶-۲۸ Perviy etap: Rossiyskaya sobornaya misl.

مسکو، ۱۹۹۳، ص. ۲۴.

مقدمه

مؤلف این کتاب بر مبنای بایگانیهای مستند و منابع ویژه کوشیده است تا به مسائل پیچیده تاریخ پر فاجعه تاجیکان پاسخ بگوید، چونکه تا به امروز در آثار و نوشته های پژوهشگران به طور شایسته مورد بررسی قرار نگرفته است.

قبل از هر چیز باید به این پرسش پاسخ داد که: چرا تاجیکان به عنوان قدیمی ترین ساکنان آسیای مرکزی قادر نبوده اند استقلال دولتی و ملی خود را حفظ کنند؟ چه عاملی باعث شد که آنها در روند رشد خود نتوانستند به یکپارچگی ارضی دست یابند؟

مؤلف کوشش می کند که پیشینه های تاریخی و عواقب فلاکت بار تسخیر آسیای میانه را توسط قبائل ترک و مغول برای تاجیکان روشن نماید. به نظر مؤلف تاخت و تاز قبائل ترک و مغول نسبت به مجموع وقایع دیگر از جمله حمله اسکندر مقدونی، استیلای اعراب و قبول اجباری اسلام و مرزبندی ملی و منطقه ای که منجر به تشکیل جمهوریهای ملی شوروی در سال ۱۹۲۴ شد، وحشیانه تر و فاجعه بارتر بود.

بسیاری از صفحات این کتاب به تجزیه و تحلیل این مسئله و مسایل دیگر تاریخ خونبار و اسفناک مردم تاجیک اختصاص داده شده است. مؤلف بر این است تازمینه ها و دلائل تاریخی بلایا و مصیبت های جاری در آسیای میانه، از آنجمله حملات بیگانگان، جنگ های داخلی و تقسیمات اجباری اراضی را (که بیشتر از همه بر سر تاجیکان وارد شد و باعث نابودی آنان گردید) روشن سازد. تاجیکان همواره مورد تعقیب قرار می گرفتند، نابود می شدند و شرایط

دشوار زندگی را برای آنها ایجاد می نمودند، آنان را همگون^۱ می کردند و از نظر اخلاقی و روحی مورد تحقیر قرار می دادند.

پس راه رهایی چیست؟ چگونه می توان از این پس خود را، آینده، تاریخ، همچنین فرهنگ و هویت ملی خود را حفظ کرد و این کشور کوچک کوهستانی را از خطر نابودی رهانید؟

این مسائل دردناک به پاسخهای دقیق و قانع کننده ای نیازمند است. متأسفانه مؤلف در چهارچوب یک کتاب قادر نیست به همه پرسشها پاسخ کامل دهد. به غیر از این عدم دسترسی به اسناد و مدارک ضروری به ویژه تاریخ تاجیکان دوره شوروی کار مؤلف را دشوارتر ساخته است. لایحه تصویب نامه تقسیمات ملی و ارضی را که سال ۱۹۲۴ تحت رهبری گ. و. چیچرین کمیسر خلقی امور خارجه اتحاد جماهیر شوروی تنظیم شده است، مثال می آوریم. در این سند چنین آمده است که جمهوری تاجیکستان شوروی سوسیالیستی در سال ۱۹۲۴ تشکیل شود و ازبکستان باید به عنوان یک جمهوری خودمختار جزو جمهوری تاجیکستان گردد. ولی در واقع برعکس شد. ما به اسناد کاملاً سرّی جلسه کمیسیون مرکزی پیرامون این مسئله، نتوانستیم دسترسی پیدا کنیم. اطلاعات غیرمستقیم را در باره این واقعیت و دیگر جنبه های تاریک جریان «تبر تقسیم» در بایگانیهای «سرّی» می یابیم که ما از آرشیوهای مسکو و شهرهای دیگر شوروی سابق به دست آورده ایم.

برای نخستین بار بر مبنای دلایل متعدد از نوشته های شرق شناسان روس قبل از انقلاب شوروی، گروه عظیم نژادی آسیای میانه که به «سارت»ها مشهور است، مورد تحلیل مقایسه ای قرار گرفته است. در نوشته های تاریخی شوروی پیرامون اقوام آسیای مرکزی جماهیر شوروی سابق در باره سارتهای تقریباً چیزی گفته نشده است. حتی «پژوهشهای ویژه»ی مربوط به این گروه عظیم نژادی آسیای میانه نیز از بین رفته است. پیدایش سارتهای از کجا؟

از یک این حقیقت تاریخ را فراموش نکرده اند که اکثر بزرگان علم و ادبشان ذواللسانین بودند، نیز بدانند که بزرگانی چون حمزه حکیم زاده نیازی، مختر اشرفی، عبدالله قهار، کامل یارم اف و بسیار شخصیت های برجسته دیگر تاجیک بودند. امروز هم میلیون ها تاجیک در وطن تاریخی خود با شناسنامه ازبکی برای قدرتمندی و شکوفایی جمهوری صاحب استقلال ازبکستان خدمت می کنند.

همچنین در تاجیکستان زیاده از یک میلیون ازبک (با قوم و شاخ و شاخچه ها) زندگی می کنند و تاجیکان عرصه زبان آنها را تنگ نکرده اند، پاسپورت تاجیکی نداده اند و به این امر احتیاجی هم نیست. بزرگواری باید از دو طرف برابر ظاهر شود... آن طور نشود که «دنیا را آب زیر کند، مرغابی را آب تا زانو باشد».

سخن را اینجا کوتاه می کنم. راستی را، از خواندن کتاب رحیم مس اف خسته و دل شکسته شدم. به خدا، آن همه ظلم و بیداد تاریخ را نمی توان تن تنها تحمل کرد. اما چه می توان کرد؟

خلق تاجیک در آسیای میانه

دانی تنها در آسیای زمانه^۱

اما با این همه احساس تنهایی و نومیدی امیدوارم که هر تاجیک جوهر دار، سفینه لنگر دار رحیم مس اف را بخواند و بداند که دوست و دشمنش کیست؟ بخواند، بداند و ذو دست را به زنج ستون نموده بیندیشد که آیا آن «تاجیک گردن کش و لشکر شکن» (خسرو دهلوی) کجا شد؟ آیا آن «جنگی های نامی بخارا و سمرقند که اکثر مرغیلانی (سارت، تاجیک) می باشند» (محمد ظهیر الدین بابر) کجا شدند؟ بخواند و بداند که «سستی و تاجیکی» چه بلاهایی به سرش آورده است... بخواند و بداند که بدون دفاع از

افتخارات و مقدسات ملی، بدون دفاع از وطن، مادر، عار و ناموس ملی و فرّ
 آریایی نمی‌توان خود را صاحب وطن خواند. و باز برای حسن خاتمه یک
 رباعی مولانا جلال‌الدین بلخی را که اصلاً تاجیک و خشان‌زمین بوده، اما گاه
 گاه دعاگران کم‌فرهنگ ترکش خوانده‌اند، می‌آورم و امیدوارم که به
 درونمایۀ آن اندر می‌رسید:

من بنده آن قوم که خود را دانند
 هر دم دل خود را ز غلط بره‌انند
 از ذات و صفات خویش سازند کتاب
 فهرست کتاب را انا الحق خوانند^۱

لایق شیرعلی

ژانویه ۱۹۹۵

۱ در چاپ روسی کتاب به جای این رباعی، رباعی مولانا عبدالرحمان جامی آورده شده است.

عبدالله رحیم بایوف، چنار امام اف، عبدالرحیم حاجی بایوف (دو شخصیت اخیر، نیز در شناسنامه ازبک، اما اصلاً تاجیک) که سال ۱۹۲۴ چندی برای جمهوری مختار و چندی برای ولایت مختار تاجیکستان در هیئت ازبکستان رضایت داده بودند، برای از هیئت ازبکستان بیرون آمدن و بنیاد جمهوری مستقل تاجیکستان تلاشهای بی دریغ کردند. نصرت الله مخسوم، شاتیمور، عبدالقادر محی الدین اف و عبدالرحیم حاجی بایوف در این تلاشها سر خود را باختند. اما باز هم تلاشهایشان کاملاً به ثبوت نرسید. سمرقند و سرخان دریا در هیئت ازبکستان باقی ماند. در این مورد حتی برفیة «پدر خلقها» یعنی ای. و. استالین که سال ۱۹۲۴ به افتخار تأسیس جمهوری مختار تاجیکستان فرستاده شده بود و در آن آمده بود که «تاجیکان تاریخ پر ثروتی دارند و به تاجیکان مراجعت شده بود که «خود را پیرامون فرزندان صادق میهن خویش متحد سازید و به تمام مشرق زمین نشان بدهید که شما وارثان شایسته اجداد خود هستید که درفش آزادی را محکم در دست داشتند»، سودی نبخشید. استالین با آن همه جباری و قهاری در این مرحله سرنوشت ساز به تاجیکان عنایتی نکرد. به گنهگاری خود و دیگر ترک زدگان اقرار کردن عبدالقادر محی الدین اف «که ما این خیانت کاری را سر کردیم (یعنی انکار کردن تاجیکان را) خطای خود را به گردن می گیریم و می خواهیم اصلاح بکنیم» نیز بعد از جشن حنابندان بود....

همین گونه، به تاجیکان چهار سنگ و چهار دره تنگ رسید و به کوهها راندن تاجیکان و سرکوب کردن روح تاجیکان را مهر ننگ آور تاریخ «دست آموز» ثبت کرد.... و سرکوب کردن روح تاجیکی در سمرقند و بخارا و دیگر مناطق تاجیک نشین ازبکستان با آن همه شعارزنیهای دروغین «دلی میز بیر و تلی میز باشقه» دوام دارد....

با این همه روحیة تاجیک ستیزی، بی عدالتی، بی دادی، قدرت طلبی و

قدمت جویی در یک مورد باید اعتراف کرد که ازبکان با بیداری و هشیاری همگانی، با «جُستی ترکی» (تعبیر مولوی)، با «ازبکی و زورکی» (تعبیر خلّقی) با استفاده از سیاستهای بی‌مایه هزاررویه، از نیرو و مغزهای نمایندگان چندین ملت، به خصوص از ناخودآگاهی و خودفراموشی تاجیکان ازبک‌شده و یا تاجیکان خانه‌شیر میدان غریب، خلاصه از همه دار و دسته، دولت قوی و پهن آور ساخته‌اند. اما ما با «سُستی و تاجیکی» (تعبیر مولوی) در گریه‌روک صندلی پنهان شده، یکدیگر را پیش پای داده، چهار سنگ کوهستان را وطن خود خوانده (شکر قسمت که لا اقل این وطن را داریم!) به ورطه‌ای رسیدیم که خون همدیگر را می‌ریزیم... صد دریغ و حیف آن فرهنگ عالی!..

اما در این باره که در ازبکستان همه تاجیکان را جبراً شناسنامه «ازبک» داده، نفوس ازبکان را زیاد ساخته، تاجیکان را آهسته آهسته به «صفر» رسانیده‌اند و رساندن هستند، من به دل خود ایمان دارم که با شناسنامه ازبکی تاجیک سربلند، نافرمان و شخ‌سر ازبک نمی‌شود، در دل او آتش سفیدی باقیست، دل او، جوهر او، اصل و نصب آریایی او، با هزاران جلد شناسنامه ازبکی به این زودی و آسانی زدوده نخواهد شد.

از آنکه در ازبکستان تا امروز عرصه زبان فارسی تاجیکی را تنگ می‌کنند و شرایط مساعدی را برای گسترش آن فراهم نمی‌آورند، یک نکته را باید بگویم که بوادران ازبک هر قدر زبان فارسی تاجیکی را خوار کنند، آن قدر خودشان ضرر می‌بینند. زیرا یک وقت انشاءالله در ازبکستان نیز خردمندان والا‌همتی خواهند پیدا شد که جهل چنگیزی را رها کرده، با کمال پاس تاریخ ضرورت آموختن و دانستن زبان فارسی تاجیکی را درک خواهند کرد، زیرا تمام آثار گذشته ازبکی بدون دانستن زبان فارسی تاجیکی و عربی شرح و توضیح و ترجمه امکان‌پذیر نخواهد بود. زبان امروزه ازبکی هم بدون استفاده فراوان از زبان فارسی تاجیکی و عربی غنی نخواهد شد. برادران

معلوم بود و امروز هم معلوم است. اما شیوۀ تیرآوران خودی، یعنی زادگان ملت خودمان را که این قدر خیانت‌های سنگین و ننگین را به خلق خود روا دیده‌اند. چه سان تعبیر کنیم؟ آه، آه. دلم دارد می‌ترکد، در این کشور سنگستان نمی‌دانم سرم را به کدام سنگ بزنم؟

ببینید: فیض‌الله خواجه یوف در (شناسنامه‌اش ازبک، اما اصلاً تاجیک!) به حیث رئیس ناظران خلقی جمهوری خلقی بخارا اولین کاری را که سامان می‌دهد، زبان تاجیکی را از مکتب‌های بخارا طرد می‌کند؛ عبدالله رحیم‌بایوف (در شناسنامه ازبک، ولی اصلاً تاجیک!) در مقام رئیس کمیسیون مرزبندی آسیای میانه، ترکیب خلق‌های آسیای میانه را اساساً ازبک‌ها، قرقیزها، ترکمن‌ها و دیگر خلق‌های کم‌نفوس یا خُرد قلمداد می‌کند و تاجیکان را حتی در شمار این «خلق‌های خُرد» هم نمی‌گیرد. حتی برای آموختن متن مردم بخارا به بخارا مخصوص سفر می‌کند. گویا از مریخ تازه به روی زمین افتاده باشد و در این شهر تخم تاجیک را نمی‌بیند. به حرف‌های عبدالقادر محی‌الدین اف (در شناسنامه ازبک، ولی اصلاً تاجیک!) این مرد در اول ترک زده، بعد از خیانت کاری‌های خود و پیروان خود نسبت به خلق خود یعنی خلق تاجیک پشیمان و خاک بر سر، یک سر مو اعتنا نمی‌کند که می‌گوید و ثابت می‌کند که در بخارا به جز یک محلهٔ دُرْمَن که پنج یا شش خانواده به ازبکی گپ می‌زنند، دیگر مردم سراسر تاجیکند. عبدالرئوف فطرت - ترک زده (در شناسنامه ازبک و اصلاً تاجیک، بیش از این نویسندهٔ تاجیک، معارف پرور و اصلاح طلب تاجیک) در مقام عضو دفتر سیاسی کمیتهٔ مرکزی حزب کمونیست بخارا در بخارا و سمرقند با هم سلوکانش برای به زبان تاجیکی حرف زدن ۵ روبل جریمه می‌ستاند. عبدالرحیم حاجی‌بایوف (در شناسنامه ازبک، اصلاً تاجیک) در تلاش سمرقند به منزلهٔ پایتخت تاجیکستان می‌گوید که الحال در تاجیکستان جنگ‌های باسم‌چی‌گری دوام دارد، بین سمرقند و تاجیکستان راه نیست، ما در دیبۀ قره‌تاغ یا دوشنبه پایتخت می‌سازیم. تضاد را ببینید که تا شکند با $\frac{1}{3}$ ازبک بودن نفوسش پایتخت ازبکستان می‌شود. اما سمرقند که از قدیم‌ترین شهرهای تاجیکان است،

پایتخت تاجیکستان شده نمی‌تواند. آیا مسخرگی تاریخ نیست که قدیم‌ترین خلق بومی آسیای میانه در بخارا و سمرقند دولت بزرگ سامانیان را بنیان نهاده، زبان و فرهنگ و هویت ملی خود را شکوفایی و رفعت بخشیده‌است، آمده آمده در دیهک قره‌تاغ یا دوشنبه پایتخت بسازد؟

س. خاجن‌اف سرور قرقیزها (قزاقها) اصرار می‌کند که سمرقند و خجند و سرخان‌دریا به تاجیکان متعلق باشد، کسی او را پشتیبانی نمی‌کند، زیرا در کمیسیون مرزبندی یگان تاجیک نبوده‌است، نه نه، بوده‌است: فیض‌الله خواجه‌یوف، عبدالله رحیم‌بایوف، اما از بک زده، همه جا پلّه ترازورا به سود ازبکان می‌گردانند.

در هیئت حاضرین مجلس و مشورتها و تصمیم‌گیریهای تقسیم‌بندی مرزهای آسیای میانه نماینده روس، اوکرائین، لائیش، لیتوونی، قزاق، ترکمن، ازبک بوده‌است، اما تاجیک نه. زیرا آب از سرکه گل‌آلود است. غمخوار خلقهای مظلوم شرق لنین فراوان خرد از وجود تاجیک نام‌خلقی در آسیای میانه حرفی نمی‌دانسته‌است و عبدالله رحیم‌بایوف که با او کار کرده‌است، نیز نمی‌دانسته‌است یا از ترس جان خود نادیده گرفته‌است. بیشتر از این، از هیئت کمیسیون مرزبندی دانشمندان بزرگ تاریخ آسیای میانه و. و. بارتولد، ص. عینی، م. س. آنبره‌اف. آ. آ. سمیونوف برکنار کرده می‌شوند تا پرده از روی حقیقت نبردارند. بدین منوال این مجلس و مشورتها، مجلس و مشورتهای کوران تاریخ و خودفروشان ملت تاجیک بوده‌است. چنان که می‌بینیم به قول ناصر خسرو «از ماست که بر ماست» یا به قول شاعری:

آتش به دو دست خویش بر خرمن خویش

من خود زده‌ام، چه نالم از دشمن خویش...

اما بعدها، هرچند کار از کار گذشته بود و آهن سردکوفتنها سودی نداشت، عبدالقادر محی‌الدین‌اف، نصرت‌الله مخسوم، شیرین‌شاه شاتیمور،

سخنی در باره این کتاب^۱

در طول هفتاد سال حکومت شوروی پیرامون تاریخ آسیای میانه و خلقهای ساکن آن، اختیاراً به روسیه همراه شدن آسیای میانه (در حالی که روسها آنها را اشغال کرده بودند)، از مرزبندی سرزمین ورارود که ای. آ. زلنسکی آنها «تبرتقسیم» نامیده بود، در چهارچوبه ایدئولوژی حاکم کتابهای زیادی نوشته شده است که از «اتحاد شکست ناپذیر جمهوریهای آزاد» (و دیدیم که این اتحاد در یک چشم زدن از هم پاش خورد)، «دوستی خلل ناپذیر خلقها»، «دودمان یگانه خلقهای شوروی»، «خلق یگانه شوروی» با یک سبک و مرام سخن می رفت. این کتابهای از «گذشته تیره و آینده درخشان» صحبت می کردند، اما همگی از تعمق اندیشه، تحلیل و بررسی خالصانه علمی و تاریخی، حقیقت و عدالت اجتماعی عاری بودند. در باره اینکه مردمان آسیای میانه در مسیر تاریخ کی پیدا شدند، از کجا آمدند، چگونه شکل گرفتند، تا زمان تبرتقسیم مرزها چه سرنوشت و سرگذشت تاریخی داشتند، چه شجره، چه نام و نشان، چه سابقه، چه هویت، چه فرهنگ و سهم فرهنگی در تمدن بشر داشتند؟ سخن راست و قوی بنیاد کم خوانده ایم یا هیچ نخوانده ایم. در این کتابها خوانده ایم که مرزبندی جمهوریهای آسیای میانه با حسن تفاهم، اتفاق آراء و رضایت خلقهای ساکن آن صورت گرفته، در حالی که این مسئله نتیجه سیاست ملی دلخواه

۱ این پیشگفتار از روسی ترجمه نشده است، بلکه مؤلف آنرا نخست به همین زبان فارسی نوشته است.

لنینی بوده است.

اما چون کتاب تازه دانشمند غیور تاجیک، تاریخ شناس شیرجگر رحیم مس اف «تاریخ تاجیکان با مهر کاملاً سَرّی» را می خوانیم، مثل روز روشن می بینیم که صورت واقعی و تاریخی این عمل خیانت بار چه خال و خطها و داغ و جراحتها داشته است. آکادمسین رحیم مس اف «دشتهای خود را رفعت بخشیده، کوههای دیگران را پست نزده» (تعبیر شاعر شهیر قزاق اُلزاس سلیمان اف) معتمد و اساسمند، با مدارک یک رو و یک پهلوی تاریخی، با اقتباسهای پردان ترین خاورشناسان جهان شمول، دلیلهای قاطع خطی و باستان شناسی، مواد و اسناد سر به مهر صندوق بند تاریخی، ثابت می کند که آن همه کتابهای ساختگی و مرده خون فرسخها از علم استندادی و استدلالی دور بوده اند. این کتاب در نظر اول دنباله کتاب مشهور او «تاریخ تبرتقسیم» (دوشنبه ۱۹۹۱) نمودار می شود، اما چون به محتوای آن آشنا می شوید، موی بر بدنتان سنان می شود، دل ریش ریش، جگر لخته لخته خون می شود، اگر دل و جگر پاک آریایی، واضح تر بگویم وجدان و انصاف والای انسانی داشته باشید. این کتاب تنها یک کار علمی نیست، بلکه داستانی است پر از اشک و خون، پر از آه و فریاد، نوشته با زبان اسناد، بلکه فاجعه نامه ای است از خودی خود را کشتنمان گاه به دست خود. گاه به دست دشمنان... این کتاب با خون دل انشا شده و بایستی هر تاجیک پر جگر آنرا با خون دل بخواند و بداند که که بوده ایم و که هستیم، از کجا بوده ایم، به کجا رسیده ایم و که و که ها مارا به این پر تگاه هلاکت کشانده اند؟..

از فجع ترین و مرگ بارترین عملها و عاملهایی که در امور مرزبندی سیاسی و مأموری محدوده تاجیکستان امروزه (پاره یکی از خراسان بزرگ!) از بین سطرهای این کتاب به چشم می خورد، این است که شاعر فرموده:

باکم از ترکان تیرانداز نیست

شیوه تیر آورانم می کشد

جای بحث نیست که دشمن دشمن است و غاصب غاصب است، کژدم کژدم است و باید بلاشک نیش بزند. ترکان تیرانداز از زمان سامانیان غرضشان

نام کتاب: تاریخ تاجیکان با مهر «کاملأ سرّی»

مؤلف: اکادمسین رحیم مَسْأَف

ناشر: انتشارات دانش

مترجم: میلاد سغدی نژاد

مکان و زمان چاپ: شهر دوشنبه، ۱۳۷۵

چاپ: اول (به زبان فارسی)

شمار نسخه: ۳۰۰۰

فهرست مطالب

سخنی درباره این کتاب (لایق شیرعلی).....	۴
مقدمه	۱۲
فصل یکم. توصیفات تاریخی و نژادی. تعداد ورده بندی اهالی آسیای میانه قبل از استقرار حاکمیت شوروی و مرزبندیهای ملی.....	۱۷
فصل دوم. تقسیمات ملی و دولتی آسیای میانه. مباحثات و اختلاف نظرها	
پیرامون بعضی مناطق و شهرها.....	۷۶
۱. تاریخچه مسئله مرزبندی ملی.....	۷۶
۲. تأسیس دولتهای نو در آسیای میانه.....	۸۵
خلاصه مطالب	۱۲۰

ضمیمه ها:

نظر مستشرقین روس درباره تاجیکان (۱۸۳۵-۱۹۲۴).....	۱۳۳
گزارش تندنویسی شده جلسه کمیسیون ویژه ارضی دفتر آسیای میانه ای کمیته مرکزی حزب	
کمونست بلشویکان روسیه ^۱ درباره مرزبندی ملی.....	۱۵۷
راهنمای اسامی رفیقانی که در بررسی مسئله مرزبندی ملی جمهوریهای آسیای میانه، در	
جلسه دفتر تدارکاتی کمیته مرکزی (۴ ژوئن ۱۹۲۴) شرکت کرده بودند.....	۱۹۲
راهنمای اسامی کارمندان عالی رتبه حزبی و دولتی آسیای میانه که مستقیماً در مرزبندی ملی	
و دولتی آسیای میانه شرکت کرده بودند.....	۱۹۵

۱ «ک. م. ح. ک. پ. ر.» علامت اختصاری عبارت «کمیته مرکزی حزب کمونیست بالشیویکان روسیه» است که در این کتاب به کار رفته.

به نام خدا

آکادمسین رحیم مساف

تاریخ تاجیکان با مُهرِ «کاملاً سَرّی»

(بخشی از تاریخ فاش نشده تاجیکان در اوایل قرن ۲۰)

دوشنبه ۱۹۹۶
انتشارات «دانش»

آکادمسین رحیم مَسّاف

تاریخ تاجیکان بامُهر «کاملاً سَرّی»

(بخشی از تاریخ فاش نشده تاجیکان در اوایل قرن ۲۰)

دوشنبه ۱۹۹۶
انتشارات «دانش»

Дар фејсбук ба гурӯҳи Китобхона
ҳамроҳ шуда, садҳо китоби дигарро ба
таври ройгон аз худ кунед

